

ВАСИЛЬ ЦРКАЈЕ

ТРЕБА СПИТАТИ У БОГА

ВАСИЛЬ

ЦРКАЈЕ

ТРЕБА
СПИТАТИ У БОГА

ТРЕБА
СПИТАТИ
У БОГА

ВАСИЛЬ
ЩЕДРАК

ТРЕБА
СПИТАТИ
У БОГА

НОВЕЛИ, ЕСЕЇ, СПОГАДИ

ХАРКІВ **КЛУБ**
2019 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЯ

УДК 821.161.2
Ш66

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Андрій Цепотан*

- © Шкляр В. М., 2019
- © Depositphotos.com / Nomad-soull, ulkan, tomert, neuron, обкладинка, 2019
- © Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2019
- © Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2019

ISBN 978-617-12-6063-4

ДЕМОН ЗАПЕРЕЧЕННЯ

Ecei

Агатангел і Марія: нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі

Рудий хлопчина з пропитим обличчям бурякового кольору підійшов у скляній звенигородській забігайлівці до столика, за яким сидів незнайомий йому, видно з усього, приїжджий «очкарик». Увагу якраз і привернули ті окуляри з такими товстими лінзами, що за ними ледве проглядали зменшені діоптріями очі.

— Ти не купив би одну штуковину? — звернувся до нього рудий і тремтячими з похмілля руками дістав з-під поли важкий фоліант у коричневій шкіряній палітурі. Тиснений золотом орнамент, бронзова застібка-фібула з фірмовим карбом «Trade mark» переконували, що «штуковина» справді варта уваги. Це була навіть не книга, а старовинний альбом з фотографіями.

— Скільки просиш? — байдужно поцікавився «очкарик».

Рудий не помітив, що в того руки затремтіли ще дужче, ніж у нього самого. Надписи на давніх, з фіолетовим відливом фотографіях не залишали сумніву — альбом належав Агатангелу Юхимовичу Кримському. Усе збігалось: Звенигородка, до якої оце занесло студента-очкарика, була для Кримського рідним містом — його родина переїхала сюди 1871 року, відразу після народження майбутнього академіка-поліглота. Тут і дотепер стояв його батьківський двоповерховий будинок з екзотичною башточкою на даху.

Лінзи окулярів так запітніли, що молодикові довелося їх зняти і протерти носовичком. Його відкриті очі виявилися

неприродно великими і темними. Намагаючись приховати хвилювання, не виказати, що в його руках безцінна реліквія, він виторгував її за два червінці. Потім облишив свою вечерю і швидко пішов у готель. Тільки тут, після першої хвили радості, його охопило сум'яття. Він лиш тепер усвідомив, що альбом з унікальними фотографіями, певніше за все, крадений. Але як могло статися, що цей підозрілий тип запропонував свою «здобич» саме йому? Ніби щось знав...

Тамуючи докори сумління, молодик вирішив, що неодмінно знайде рудого чоловічка, витягне з нього таємницю «походження» реліквії, а потім, як великодушний філантроп, безоплатно поверне цю річ на її законне місце.

Наступного вечора він знов заглянув до тієї ж таки забігайлівки, сподіваючись, що зустріне там рудого завсідника чи принаймні довідається, де його можна знайти. Так, буфетниця відразу здогадалася, про кого мова, але замість приязної усмішки на її обличчі з'явився переляк.

— Як, ви ще не знаєте? Рудого сьогодні вночі знайшли на снігу мертвим. Біля будинку одного з його друзів. Мабуть, щось украли і не поділили. Кажуть, вони, безбожники, навіть музей пограбували.

Молодикові стало не по собі. Здається, він влип у темну історію і, поки не пізно, треба линяти з цього містечка. Хоча не все тут було зрозумілим. Він уже побував у місцевому краєзнавчому музеї, де окремий куточок присвячено Агатангелу Кримському. Там експонувалися й особисті речі академіка: старовинна фісгармонія, ціпок із набалдашником у вигляді собачої голови, рукописи, книги... Але фотоальбому там не було.

Вранці, після деяких вагань, він усе-таки знов подався до музею і зайшов прямо в кабінет директора, де його зустрів інтелігентний чоловік із сумними, як у більшості розумних людей, очима.

— У вас часом не викрадали фотоальбом Кримського? —
навпростець запитав гість.

Йому здалося, що чоловік здригнувся. Потім, витримавши напружену паузу, відповів:

— Ні.

— Він у мене.

Чоловік розгублено мовчав.

— Загадкова постать, цей Агатангел Юхимович, чи не так? — з якимось недобрим натяком запитав «очкарик».

— А ви власне хто?

— Я?.. Орієнталіст.

Коли за ним зачинилися двері, директор іще довго не міг прийти до тями. Він навіть мерзлякувато зіщулювся від мото-рошної думки. Здавалося, щойно, повернувшись із того світу, його відвідав сам Агатангел Кримський. Саме такі окуляри з товстими лінзами вчений-орієнталіст носив уже в юності.

Але зараз був 1972 рік. Зовсім недавно під егідою ЮНЕСКО світ відзначив сторіччя від дня народження видатного сходознавця. В Україні почали видавати п'ять томів його вибраного, спотвореного цензурою. Опального вченого і письменника тепер усі називали великим, але ніхто не заглиблювався у суть цієї величі. Начебто достатньо було й того, що Кримський знав заледве не всі мови світу разом із діалектами. У тому числі й мертві. Одного разу, виступаючи в Академії наук, він щось процитував нікому не відомою мовою, а потім, сам того не помітивши, півгодини продовжував нею свою доповідь. Колеги-лінгвісти, переглядаючись і знизуючи плечима, губилися в здогадах: абіссинська, вавилонська, санскрит?..

Втім, усе його життя схоже на таємничий, ніким не розгаданий, не розшифрований міф. І сам Кримський був людиною-міфом — із тих, кого не спіймав цей світ. Власне, до 1918 року в нього було два зовсім різних, рівнобіжних

життя, у яких існувало мовби і дві різні людини. Татарин по батькові і поляк по матері, він став знаменитим російським ученим-сходознавцем, одним із фундаторів російської орієнталістики, й одночасно був самобутнім українським письменником, що вийшов далеко за межі літературних традицій свого часу. Його душа була розпанахана навпіл у прямому сенсі цього слова. Одна половина існувала в респектабельному світі російської науки, друга повнилася переконаннями найзапеклішого українського націоналіста. Великий містифікатор власної біографії, він свідомо залишив у ній, як і у своїй творчості, безліч знаків питання, до яких боялися наблизитися найприскіпливіші дослідники. Так чи так, а Кримський досі не втискується в тогу класика, і, зрештою, навколо його імені утворилася якась абсолютно містична аура, об яку багато хто обпікався і необачно обпікається досі. Частка цієї аури, здається, передалася й альбому, що його пощастило роздобути Орієнталістові за кілька годин до смерті того, хто продав реліквію за безцінь. Реліквію, що зберігає ще одну велику таємницю вченого-аскета.

Чуття підказувало, що директор музею не міг нічого не знати про цей альбом. Але чому він промовчав? І навіть злякався... Звичайно, раритет могли викрасти не обов'язково в музеї. Тоді де? Швидше за все, у будинку Кримського... Цей будинок стояв за сотню метрів од музею, і через хвилину-другу Орієнталіст знов милувався екзотичною башточкою на ньому, схожою на мінарет мечеті. На початку сімдесятих ХІХ століття цей особняк купив на свої гонорари начальник міського училища, викладач історії та географії, попечитель місцевих чайних Юхим Степанович Кримський — батько Агатангела. Крім шкільних підручників, він писав усілякі посібники про те, як кинути курити, як пекти бабки, як дресирувати мисливських собак, і навіть

книжки під такими звабливими назвами, як «Записки провінційного ледаря» чи «Записки провінційного шалапута».

А його син Агатангел тут-таки, в цьому будинку, напише взагалі скандальний, модерний роман «Андрій Лаговський» про вишукані взаємини між молодими чоловіками, котрі втамовують свої суперечливі почуття обіймами і поцілунками. Й оскільки в романі дуже виразна автобіографічність сюжетних ліній, з'являться серйозні підстави запідозрити автора в гомосексуальних нахилах. Ще більше здивування викликав цикл його віршів «Нечестиве кохання», де іноді важко вгадати, до якої статі належить об'єкт цієї грішної любові.

Уже в наші дев'яності роки у пресі з'являться «сенсаційні» публікації про українських класиків, запримічених у гомосексуальних і лесбійських пристрастях. Леся Українка, Ольга Кобилянська, Юрій Федькович і навіть далекий від світського життя анахорет Нечуй-Левицький... А що, Оскарові Вайлду, Соммерсету Моєму, Андре Жиду (і кому там іще?) можна, а нашим зась? У цьому європейському контексті особливо переконливо вирізняється Кримський — от звідкіля і його аскетизм, і невпевненість у поводженні з жінками, і хвороблива прив'язаність до симпатичних синів Всеволода Міллера — його московського вчителя по Лазаревському інституту східних мов.

О, які пікантні аргументи щодо цього знайшов би спритний дослідник і в альбомі Кримського, де зберігаються фотографії і тих-таки братів Міллерів, і ще дуже цікавих молодиків. Чого варті самі лишень дарчі надписи хоча б милого, з повненькими губами, Жені Вадова: «Люблю за те, що ні від кого я ще не бачив стільки ласки». Або: «Дорогому другові, який віродив мене...» Тут уже прямий натяк на сексуальну ініціацію, — тим, хто прагне доказів, залишається тільки поплескати в долоні. Віктор Міллер, один із найвірогідніших винуватців особистої драми молодого Крим-

ського, той підписав своє фото іронічно: «Дорогому другу-ві на добру пам'ять “па гропь жисти”».

Чи потрібні ще аргументи для тих, хто не стояв зі свічкою? Так, потрібні. Принаймні так вважав Орієнталіст, який невтомно ходив слідами свого кумира — автора «Нечестивого кохання». Адже мова йшла не про Оскара Вайлда, котрий підніс «любов, що не сміє назвати свого імені» на рівень філософії і якого, зрештою, визнав винним у мужолозтві навіть Лондонський суд. Ні, щодо Агатангела Кримського, то Орієнталіст від самого початку був переконаний, що тут щось не так. Він був упевнений, що навіть «інтимні» надписи на чоловічих фотографіях — то всього лиш данина культурній традиції того часу, і сприймати їх як виливи гомосексуальних почуттів можна тільки в міру власної зіпсутості. Але головний аргумент був в іншому.

Серед вродливих жінок, що зберігають мовчання в альбомі, таких, як княгиня Гагаріна чи Софія Прове, особливу увагу Орієнталіста привертало витончене, загадкове обличчя Марії Орчинської. Вона була дружиною рідного, на рік молодшого брата письменника — Юхима Кримського. І в цьому ж альбомі дивом уцілів лист молодого Агатангела, адресований Марії. Точніше, чернетка листа на шести сторінках, змережаних дрібним нервовим почерком. Однак чернетки часто бувають відвертішими за чистовики — у них залишається те, що після редагування і самоцензури відходить у небуття...

Перед Орієнталістом ожила історія таємного і драматичного кохання Агатангела до братової дружини. Ожила в таких яскравих подробицях, що він відчув у роті смак «забороненої» смородини, яка пристигла колись ось у цьому саду біля будинку Кримських...

Того літа брат Юхим (вдома всі його називали Сімою), студент-філолог Московського університету, привіз до батьків

на оглядини свою наречену Марію Орчинську. Гарна, розумна, з музичною освітою, Марія всім дуже сподобалася, хоча й була старша за Сіму на дев'ять років. Ніхто навіть не звернув уваги на особливу прихильність до неї Агатангела, який знав Марію ще з Москви, де також навчався в університеті. Щоправда, за плечима Агатангела вже були і Лазаревський інститут, і репутація молодого амбітного вченого, який у свої двадцять три роки знав більше десятка мов, писав статті до Енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона, успішно вступав у наукові дискусії навіть з такими світилами мовознавства, як Виноградов чи Соболевський.

Був спекотний липень. Агатангел вийшов у сад і пристояв біля кущів смородини, обліплених чорними спілими ягодами. Марія усім заборонила їх зривати, бо вона, бачте, варитиме смородиновий джем. З відчиненого вікна накочувалася якась божевільна мелодія — «прекрасна господиня» поки що імпровізувала на піаніно. Агатангел жадібно вслухувався в ту мелодію навіть тоді, коли вона обірвалася.

Наступної миті він ледь не задихнувся — у вікні, з-під шесткої сукні, майнули її високо оголені ноги, і Марія стрибнула з підвіконня майже в його обійми.

— Ви рвете мою смородину?

— Ні, ви ж заборонили...

— Заборонений плід солодкий. Беріть... — Вона зірвала китицю чорних ягід і простягнула йому. — Ви ж знаєте, чому я тут.

— Про що ви?

— Я приїхала сюди заради вас.

— Ви наречена мого брата.

Вона оскомно всміхнулася.

— І заміж я виходжу заради вас. Моє особливе почуття до Сіми виникло тільки завдяки вам.

— Хіба можна кохати відразу двох? — розгублено спитав він.

— Виходить, можна, — сказала вона чи то з докором, чи з викликом. — Я навіть Сімі зізналася, що люблю вас не менше, ніж його.

З роздушених у його руці ягід скапував фіолетовий сік.

Можливо, тільки невідступні хвороби Агатангела — астма, слабе серце, неврастенія та ще усвідомлення «нечестивості» цього кохання — не дали вибухнути несподіваному (чи закономірному) фіналу. Незабаром у Марії народиться син Борис, і його фотографії займуть перші сторінки в альбомі Кримського. 1896 року Агатангел поїде на два роки до Сирії та Лівану вивчати арабістику, але і звідти писатиме їй стримані ділові листи, намагаючись нічим не скомпрометувати Марію. Тільки вона одна зможе зрозуміти, що приховано між цих рядків: «Взавтра чи післязавтра зацвітуть помаранчі. Надсилаю кілька пуп'янків. Апельсини уже цвітуть, хоча дерева покриті ще плодами минулого року... Вони давно вже солодкі... а потім почнуть висихати...»

А ще через п'ять років Кримський зізнається в листі до Бориса Грінченка, що коли він хворів, до нього дуже тепло поставилася братова дружина і він став дивитися на неї, як на ангела-хранителя, але водночас відчув злочинність цієї прихильності. Так він пояснює причину появи циклу віршів «Нечестиве кохання», хоча в цьому поясненні — тільки легкий натяк на правду. Натяк, який ще більше заплутує дослідників, котрі звикли сприймати всерйоз кожне слово класиків.

1921 року зовсім молодим помер Борис — син Марії та Юхима Кримських. Після цього їхній шлюб остаточно розпався, Марія Фердинандівна назавжди виїхала до Москви і перестала спілкуватися з чоловіком. Писала тільки... його братові. Запитувала, як краще переслати йому скрипку покійного Бориса, якого Агатангел Юхимович любив як рідного сина. Писала, що вони більше ніколи не побачаться, бо якби навіть випала така нагода, вона б не хотіла показатися

йому на очі старою хворою жінкою. Вона за все просила в нього прощення, крім одного — не звинувачувала себе в його самотності. Він сам обрав целібат. Він вважав шлюб згубним для людини, що пожертвувала себе науці.

Сумну прикмету простежив в альбомі Орієнталіст. На чільному місці тут були фотографії людей трагічної долі. Одні передчасно померли, інші загинули, а ті пішли з життя самохіть... Дикий фатум тут дихав смертю. Напевно, тому цей альбом, розпалюючи дедалі більшу, якусь майже хворобливу цікавість, водночас пробуджував страх. Так, він уже боявся торкатись його. Наче ця реліквія зачала в собі лихий знак.

Самого Агатангела Кримського теж постійно переслідували передчуття близького скону і суїцидні настрої. Кістлява примара смерті щодня простягала до нього свої потворні розчепірені пальці. Ще в студентські роки він подумував, де б роздобути такий наркотик, щоб легко заснути назавжди. Але зрештою його наркотиком стала наука, насамперед орієнталістика, в яку він пішов від мирської суєти, як дервіш іде в суфійство — містичний внутрішній стан, що веде до безпосереднього спілкування з вищим світом. От звідкіля його аскетизм і зневага до плоті, східна пристрасть до алегоричної мови, де навіть у релігійних висловах прихована еротика. Під словом «кохана» дервіші-містики часто мали на увазі прекрасного юнака, що здатний «украсти серце» швидше, ніж затуркана жінка в паранджі.

Він багато перекладав Гафіза, Хайяма, Сааді, Румі і був у захваті від цих ворожбитів любовної лірики, що з однаковим трепетом зверталися і до дівчини-газелі, і до юнака-чашника. Вони не гребували «безстатевою» інтимною поезією, іноді прямо адресували свої почуття чоловікам. Великий знавець живих і мертвих східних мов, Кримський знав достеменно, що означає ніжний пушок на щоках «коханої», до того ж стрункої, як кипарис (дерево, що належить до чоловічої

символіки). Ця східна традиція, що розчулювала Кримського, наклала свій відбиток і на його вірші, які він не випадково називав екзотичними. Ось чому Орієнталіста просто бісили висновки літературознавців про гомосексуалізм автора «Нечестивого кохання». А після того, як один із них, працюючи над книгою про Кримського, знагла загинув у розквіті сил, Орієнталіст сховав «свій» альбом чимдалі з очей.

Лише через двадцять три роки після розмови з директором музею він отримав у Києві листа зі звенигородським штемпелем. Відомий краєзнавець Володимир Хоменко несподівано нагадав йому про їхню зустріч у музеї, про фотоальбом і своє мовчання. Цей альбом йому передав Микола Кримський, названий син Агатангела Юхимовича. 1972 року Звенигородський музей готувався прийняти якихось дуже високих гостей. Його директор вирішив тимчасово збагатити експозицію унікальним альбомом, у якому навіть ще не були ідентифіковані всі фотографії. Тієї ж ночі музей, не оснащений сигналізацією, пограбували. Усвідомлюючи свою провину, місцева влада, щоб уникнути неприємностей, суворо наказала мовчати...

Тоді ж, перед тим, як поїхати зі Звенигородки, Орієнталіст довго стояв на вулиці Леніна біля двоповерхового будинку з екзотичною башточкою на даху. Незважаючи на сніжну зиму, йому ввижались кущі стиглої смородини біля вікна, що виходило в сад. Нарешті він зважився — відчинив перекошену хвіртку, підійшов до дверей, постукав. Йому довго не відчиняли, а потім на порозі з'явилася похмура стара в брудному халаті.

— Ви... Олександра Семенівна? — невпевнено запитав він!

— Я вже вісімдесят років як Олександра Семенівна!

— Я з Києва, хотів би дещо поспитати.

— Все тут давно вже розпитано, видивлено і винесено, — сердито пробурчала вона. — Нема чого заглядати!

Важко було повірити, що це і є та фатальна жінка-містифікатор, яка одружилася на собі академіка Кримського вже після його смерті...

У двадцяті роки в Агатангела Юхимовича, що тоді фактично керував Академією наук України, був улюблений учень-філолог і особистий науковий секретар Микола Левченко. У Києві вони навіть жили в сусідніх квартирах на вулиці Малопадвальной, 3, а влітку разом виїжджали до Звенигородки й зупинялися саме в цьому будинку з башточкою.

1929 року одна вертихвістка, за словами того ж таки Левченка, «шльондра», народила йому, Миколі Левченку, хлопчика. Молодий учений заперечував своє батьківство навіть у суді, і невідомо, чим би все скінчилося, але тут Миколу Левченка заарештували з політичних мотивів і заслали на Соловки. Для Кримського це був тяжкий удар. Відверто демонструючи свою любов до репресованого учня, 58-літній академік доклав усіх зусиль, щоб забрати дитину собі. Він дав хлопчикові ім'я справжнього батька — Микола і своє вже прославлене прізвище — Кримський. Левченко звернувся із заслання до вчителя з письмовим проханням оберегти дитину від «усякого розтлінного впливу її матері». Він обурювався її нестерпним характером, брутальністю і навіть «небезпечною, чисто середньовічною забобонністю». Очевидно, Агатангел Юхимович, чоловік особливий у ставленні до жіночої статі (навіть за домогосподарку він тримав старого парубка), із задоволенням виконував це прохання. Важче припустити, що стало фатальним поштовхом для його улюбленого учня Миколи Левченка: вийшовши на волю в 1934 році, він повісився у своїй київській квартирі.

Через десять років, коли вже не було серед живих і «зниклого безвісти» академіка, раптом об'явилася така собі Олександра Семенівна Каштанова і назвалася матір'ю п'ятнадцятирічного Миколи Кримського. Керівництво Академії

наук дозволило їй узяти з квартири Агатангела Юхимовича його особисті речі. Порпаючись у шафі, Олександра Каштанова знайшла старий паперовий пакет і в передчутті здобичі швидко його розгорнула. На жаль, замість грошей чи коштовностей вона побачила звичайну мотузку для сушіння білизни. Була там і записка, виведена рукою Кримського: «На цій мотузці повісився Левченко Микола».

Хижа посмішка перекосила обличчя «неосвіченої, забобонної» жінки. Передчасна смерть її коханця і таємниче зникнення Кримського наштовхнули її на зухвалий, здавалося б, божевільний задум. Олександра Каштанова оголошує себе дружиною Агатангела Юхимовича, майстерно входить у роль його вдови і не тільки повертає собі сина, а й стає власницею звенигородського будинку академіка. Коли місцева влада спробувала виселити Олександрю Семенівну з цієї розкішної для простих смертних оселі, вона звернулася зі скаргою до самого Хрущова уже як дружина Кримського, і їй дали спокій. Зате, увійшовши у володіння, дружина-самозванка продемонструвала тут свою неосвіченість і забобонність достоту із середньовічним розмахом. Архівом репресованого «чоловіка» вона із задоволенням розпалювала грубу. Від листів Лесі Українки до Кримського (а їх було близько двохсот) у повітці знайшли тільки окремі обривки, затоптані козами.

Орієнталіст не мав сумніву, що забобонна жінка всіма способами виганяла з чужого будинку навіть духів, наче боялася, що вони можуть повернути сюди справжнього господаря. Вона не знала, яка доля його спіткала. Напевно, її драгувала і башточка над будинком, хоча «вдові» Каштановій навряд чи було відомо, що її добудував уже сам Агатангел Юхимович і спостерігав звідтіля крізь телескоп за доленосними зірками.

До реабілітації Кримського, тобто до травня 1957 року, доля його спадщини нікого не цікавила. Названому синові

Миколі дозволили отримати освіту лише у військовому училищі, і він став льотчиком-штурманом. Саме йому вдалося зберегти фотоальбом Агатангела Юхимовича, який він передав історику Володимирові Хоменку.

— Чому б вам не написати спогади про Кримського? — запитав тоді краєзнавець у Миколи. — Адже ви прожили з ним дванадцять років. Невже нічого не пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, — відповів Микола Агатангелович. — Але немає нічого брехливішого за спогади. Вони схожі на розтягнуті некрологи. Адже навіть про цей альбом неможливо розповісти правду. До того ж... — він довго не міг дібрати слів, — я не впевнений, чи про нього можна розповідати. Альбом зберігала моя дочка... Вона загинула в автокатастрофі. Соромно зізнатися, але я віддаю вам цю річ із почуттям полегшення. По-моєму, копірвання в чужих таємницях приносить нещастя.

У цьому переконався й Орієталіст. До того ж, що більше він дізнавався про Кримського, то загадковішою ставала ця трагічна постать. Агатангел Юхимович, утікаючи від марнот цього світу, знаючи його нездорову цікавість до особистого життя відомих людей, свідомо розставив у своєму архіві оманливі прапорці. Він сам написав примітки до власних листів, знов-таки зі значною мірою містифікації. Під час перебування на Сході, у Бейруті, Кримський зустрів ще одну жінку — вчительку російської мови з тамтешнього дівочого пансіону «Бакурет ель-іхсан» Каменську. Як її звали? Звичайно, Марія. Після їхнього нетривалого знайомства Каменська назавжди від'їжджала з Бейрута до Росії, і Кримський, користуючись нагодою, передав через неї два чудових шарфи для «своєї» Марії. Він провів Каменську на пароплав і там, уже після третього гудка, перед самим відплиттям, раптом запитав у неї: «А ви б не вийшли за мене заміж?» — «Ви збожеволіли», — відповіла перелякана жінка.

Лист до брата Юхима, у якому Кримський розповідає про цей епізод (так, усього лиш епізод), скидається на відволікальний маневр: мовляв, у мене давно інші симпатії, а шарфи для Марії — то тільки знак поваги. Але й через тридцять років, уже літній учений, він намагається відвести від себе підозру в «нечестивому» коханні до братової. Кримський пише від третьої особи коментар до згаданого листа, де ще раз, і дуже докладно, переконує нас, що не міг забути Марію Каменську протягом усього свого життя. Те, що він не міг забути Марію, — це правда. Те, що Каменську, — брехня.

Принаймні так вважав Орієталіст після того, як ретельно вивчив чернетку листа, що зберігається в альбомі поруч із фотографією Марії Орчинської-Кримської. І ще він був переконаний, що цю чернетку Агатангел Юхимович беріг аж ніяк не для нащадків. Для себе. І тільки через непередбачені обставини не встиг її знищити. Тому, коли краєзнавець Володимир Хоменко повідомив йому втішну звістку — будинок Кримських викупив Інститут сходознавства і там незабаром буде відкрито окремий музей, — Орієталіст твердо вирішив відвезти альбом у Звенигородку, але без цього листа.

Так збіглося, що й цього разу він виїхав туди в грудні — стояла така ж сніжна зима, але вже 1995 року. На автостанції він зійшов з автобуса з одним величезним пакунком під пахвою і вирішив одразу ж провідати будинок з екзотичною башточкою. Саме там справедливо і назавжди залишиться реліквія — він притискав її до себе, як живу істоту, з якою зріднився за довгі роки.

Містечко майже не змінилося, якщо не брати до уваги кілька панельних п'ятиповерхових коробок, що вирости на проспекті Шевченка. Тут досі стояла і знайома скляна забігайлівка, де колись волею випадку він придбав альбом. Змінився тільки Орієталіст — якщо його тут хтось і впізнає,

то хіба що за окулярами з такими товстими лінзами, що за ними майже не видно його неприродно великих, темних очей.

Він звернув на вулицю Леніна і на першому ж будинку на розі побачив табличку, яка свідчила, що ця вулиця тепер носить ім'я Агатангела Кримського. Агат... ангел. У перекладі з грецької це ім'я означає добрий вісник. Добрий ангел...

Якийсь несусвітній смуток підступав до горла і перехоплював подих. Він думкою перенісся в липень 1941-го, і це переміщення в часі, здається, відібрало в нього всі сили. Але він чітко побачив, як цією вулицею промчав легковий автомобіль і підкотив до будинку академіка. Двоє чоловіків у цивільному рішуче, без стуку ввійшли в незамкнені двері і побачили зодягненого по-селянському старого, який щойно повернувся з городу. Професорські окуляри з товстими лінзами видавалися якимись безглуздими на тлі цього одягу.

— Агатангел Юхимович? Збирайтеся! Нам наказано вивезти вас у Саратов. Туди вже евакуювали Академію.

— Куди вже мені! — здивувався Кримський. — Я хворий і німецький. А до того ж майже сліпий. Дні мої злічені.

— Це наказ. Ми не можемо допустити, щоб учений зі світовим ім'ям потрапив до рук фашистів. Так що поквартесья.

Він раптом усе зрозумів. Яка там евакуація! Це арешт.

Спершу його відвезли до Києва, потім до Харкова. Тут, у катівнях НКВС, почався тривалий, виснажливий допит. На відміну від більшості своїх колег, Кримський не визнав себе винним в антирадянській діяльності. Та коли йому запропонували підписати протокол допиту, він не вважав за потрібне заглиблюватися в суть фальшивого змісту. Зате не зміг стриматися в іншому — лінгвіст од Бога, Кримський, перш ніж поставити свій підпис під протоколом, ретельно виправив у ньому граматичні помилки слідчого.

Через кілька місяців, 25 січня 1942 року, він помер у кустанайській тюремній лікарні від виснаження. Мине ще

півсторіччя, поки цей факт стане відомим завдяки свідченню його співкамерника Івана Гречинина, що відбував свій термін за баптизм.

Що ближче підходив Орієнталіст до будинку з башточкою, то дужче притискав до себе важкий пакунок, наче боявся, що в останню мить альбом хтось вирве з його рук.

Ось він!..

Орієнталіст застиг, приголомшений. Спершу йому здалося, що він заблудився, що перед ним якісь моторошні декорації чи примара з того ж сорок першого року. Тому що будинку... не було. Тільки обгорілі стіни дивилися на нього чорними дірами вибитих вікон. Пожежа цілком проковтнула другий поверх разом з башточкою, навколо валялося обвуглене каміння, чорні дерев'яні головешки, вкрита сажею бита цегла...

Він, як астматик, хапав ротом холодне, просякнуте гаром повітря, він не вірив своїм очам. У нервовому пориві зірвав із себе окуляри і наосліп кинувся до чорної пройми дверей. Окуляри випорснули з його тремтячої руки, впали на камінь і бризнули на почорнілий сніг дрібними скалками.

Демон заперечення

Тайна вечера

з Григором Тютюнником

Як же йому сказати? Як?

Ми сиділи в підвальному шинку Спілки письменників «Еней», який ось-ось мав зачинятися, часу лишалося обмаль, а мені все не повертався язик завести розмову про оту кляту «заковіку», що не давала спокою цілісінський вечір. Я знав, що така балачка могла розгнівати його вкрай, що потім соромно буде глянути йому в очі, але надто великою була і спокуса. Можливо, він зрозуміє... може, щось придумає. Може...

Тютюнник того вечора був у гуморі, весело розгортав свій неповторний театр одного актора, перекривляв спілчанське начальство, однак сказав, що коли його «виженуть з літератури», то піде працювати не в театр, а попроситься до Анатолія Авдієвського в хор Віршовки. Співатиме.

Здавалося, була слухна хвилина поділитися з ним своєю бідою, тільки ж... як? Йшлося про справу надто вже делікатну чи, ліпше сказати, каверзну. Того року видавництво «Молодь» оголосило свій черговий конкурс на кращий твір про молодого сучасника і дещо несподівано як на ті часи доручило вести цей конкурс Григорові Тютюннику. Тобто відбирати рукописи, які можуть претендувати на призові місця. Григір сумлінно перегортав гори графоманської писанини, дошукуючись живого слова, і деякі рукописи давав мені на рецензію для підробітку.

За умовами конкурсу кожен відзначений твір (бодай заохочувальною премією) «Молодь» зобов'язувалася видати

окремою книжкою. І от надходив час підбивати підсумки. Тоді й викликав мене головний редактор журналу, в якому я редагував прозу і який, до речі, перед тим надрукував знамените оповідання Григора Тютюнника «Три зозулі з поклоном».

— Ти давно бачив Григора Михайловича? — спитав редактор.

— Ні. А що?

Він помовчав, прокашлявся, мугикнув, потім перескочив на інше.

— Був я в ЦК комсомолу... гм... квартира тобі не світить. Будинок вони здають, але тобі, гм, поки що ні, не виходить.

Молодіжні журнали тоді були друкованими органами Центрального комітету комсомолу, який, між іншим, розподіляв і житло для працівників преси.

Ну, що ж, знов не виходить, не світить. Це мені й так було зрозуміло. Але чому шеф спитав про Тютюнника? Григир не знав і дороги до ЦК комсомолу, а якби й знав, то ніколи б туди не пішов.

— Але є ще варіант, — сказав редактор. — Один впливовий чоловік із тієї установи подав на конкурс повість. Про ПеТеУ. Профтехучилище, знаєш, дуже актуальна тема. І якби тому чоловікові дати... премію, то він би усе вирішив з квартирою. Розумієш? Чого ж не скористатися таким моментом? Поговори з Григором Михайловичем.

— Ви що, не знаєте Тютюнника?

— Знаю... Однак... — він знову сухо прокашлявся, добираючи слів. — Може, та повістина не така вже й безнадійна. Ну, певно, що не шедевр, але ж тема яка актуальна — ПеТеУ. І тут не йдеться ж про першу чи другу премію. Хай буде третя, хай навіть заохочувальна, аби лиш... А раптом вона й так тягне на якусь відзнаку?

— Сумніваюся.

— Ну, подумай. Поговори з Тютюнником. Такого шансу більше не буде.

І от тепер я «думав». Ми вже вийшли з «Енея», проте я так і не наважився завести мову про ту «аферу». А лихий усе нашіптував: та хоч спитайся про ту повістину, може, вона й справді тягне на заохочувальну, і вовки будуть ситі, і кози цілі.

— Загляньмо ще до Ашота, — запропонував я Тютюнникові.

— Рушили.

Ашот, спритний бармен-вірменин, який тримав у своїх руках одну з київських кав'ярень, не був святою людиною, але мав одну славну рису, притаманну вірменам: коли я розмовляв із ним його рідною мовою, то Ашот так розчулювався, що не лише наливав наборг, а й міг спровадити за двері усіх клієнтів, аби не гули й не заважали поговорити. Коли ми заходили до нього з Тютюнником, бармен, незважаючи на чергу, що товпилася біля шинквасу, вискакував нам назустріч, запопадливо знімав із Григора Михайловича білого міліцейського кожуха, і якщо не було вільного столика, то швиденько виносив його десь із-за «лаштунків» або забирав у самого адміністратора Діми, добродушного єврея, зовсім не типового для такої посади. Ашот, звичайно, не читав жодного оповідання Тютюнника, але якимось чуттям угадував у ньому великого письменника і дивився на нього з такою переляканою поштивістю, ніби до кав'ярні зайшов живий Гованес Туманян.

Власне, і того вечора, сидючи за окремим столиком у напіввірменській атмосфері, ми згадували Гованеса Туманяна. Єреванський журнал «Гарун» надрукував Тютюнникове оповідання «Три плачі над Степаном», а потім надіслав йому, як уже визнаному майстрові, анкету, в якій запитував про його ставлення до вірменської літератури. Тютюнник

поскаржився, що тут його знання дуже скромні. Але тій «скромності» можна було позаздрити. Він глибоко знав і відчував прозу Гованеса Туманяна, якого у нас, та й не лише у нас, згадують лише як поета.

— Яке блискуче оповідання «Гікор», — сказав він. — У світовій дитячій літературі є три найкращі оповідання: «Школяр» Тесленка, «Гікор» Туманяна і «Маленький грішник» Коцюбинського. Але «Маленький грішник» — з невеличкою натяжкою. — Він злегенька всміхнувся самими очима. — Якби я Михайлові Михайловичу переписав останній абзац.

Ось так. Ні більше, ні менше. Мабуть, Тютюнникові не подобалася оптимістична кінцівка цього трагічного оповідання, коли Дмитрик, щойно втративши матір і потрапивши до лікарні, тішить себе думкою, що не пропаде, адже світ не без добрих людей. Проте й серед «добрих людей» тяжко і страшно старцювати сироті — це на собі відчув Тютюнник, маючи за плечима одинадцять років і порожню торбинку.

Ашот подав нам коньяк вірменський, не розведений, певна річ, а тому я дедалі сміливішаю, набираюся духу і поволі, обережненько починаю здалеку. Мовляв, ось такий і такий чоловік написав повість про ПеТеУ, подав на конкурс, я її, щоправда, не читав...

— А я читав! — якось сердито каже Тютюнник, і дві глибокі складки у його міжбрів'ї стають іще глибшими. — Читав. Жодного живого слова.

Я зіщулююсь і мовчу. Якщо «жодного живого слова», то далі немає чого й город городити. Ну її к бісу, цю аферу, бо зараз так розізлю Тютюнника, що в нього вселиться демон заперечення і тоді вже взагалі ніякої розмови не вийде. Ні про що. В його оповіданні «Дядько Никін» є така дуже цікава характеристика цього вельми колоритного чоловіка:

«Інколи в нього вселяється демон заперечення. Це по-моєму. А по-тітчиному: “О, вже його якась лиха година мордує!” Найчастіше це буває тоді, як машина не заводиться. Тоді йому нічого не скажи, бо все буде заперечувати — серdito і вперто. Стане, буває, біля воріт, зіпреться на костур і жде, доки хтось ітиме чи їхатиме повз двір. А на обличчі як написано: “Ну ж хай хтось спробує сказати мені, що небо вгорі... Зразу одбрию!”»

Ось такий демон заперечення, але, звичайно, на вищому, сказати б, філософському рівні вселявся іноді і в самого Тютюнника. У такій формі, мені здається, спрацьовував рефлекс самозахисту його оголеної і незахищеної душі. Коли він відчував у співрозмовникові фальш, лукавство, вдаваність (а таку гандж він відчував, як кленовий листок чує морози), то наїжачувався, ставав колючим, затятим, і вже хоч би що казав йому той чоловік, Тютюнник заперечуватиме і врешті-решт таки «одбриє» його з афористичним тріумфом. Ну, приміром, хтось із улесливіших, аби здобути на прихильність Тютюнника, наївно починає йому догоджати, піддобрюватися:

— Оце прочитав, Григоре Михайловичу, вашу повість «Климко». Ви — справжній майстер!

— Який майстер? — паленіє Тютюнник. — Де ви взяли це слово? Писати — це любити. А хіба можна майстерно любити? Скажіть, шановний, ви що, майстерно любите свою матір?

«Шановний» почуввається ні в сих, ні в тих і за іншого разу, пританцьовуючи коло Тютюнника, буде обачнішим. Якщо, скажімо, мова зайде про Стефаніка, то він уникатиме слова «майстерність», бо Стефанік — це любов і страждання, але Тютюнник обов'язково його переб'є:

— То майстер. Що тут багато балакають? Страх люблю майстрів!

Класичним прикладом бунту демона заперечення був один випадок, коли Григір Тютюнник подав до секретаріату Спілки письменників заяву з проханням надати йому творче відрядження на Донбас (край його дитячих поневірянь) на два місяці. Поки засідав секретаріат, Тютюнник у колі друзів, тут-таки в Спілці, казав похмуро: «Думаєте, вони дадуть мені відрядження? Еге, жди. Вони ж знають, що я не “оспівуватиму” те, що їм треба».

Аж тут виходить із засідання секретар Спілки Юрій Збанацький і прямо до Григора:

— Вітаю, Грицю, підписали тобі відрядження, їдь на здоров'я. Підеш на шахту, разом з гірниками вугілля покопаєш для досвіду.

— Я його туди не закопував — і відкопувати не збираюся, — «одбрив» Григір.

Він аж потемнів з лиця, опустив плечі й озирнувся до друзів.

— Чули? На два місяці з Києва висилають. Я їм тут кісткою в горлі.

Дух цього демонічного генія витає у суворій Тютюнниковій прозі, заперечуючи все нице й потворне, все те, що виликало у ньому спротив і пекельний сум. Пекельний сум і муку, яка виморювала його сили, але живила у ньому творця.

Я не можу дивитися в його зболені очі й мовчу. Мені соромно.

— Чому ти спитав за нього? — якось ураз насторожився Тютюнник.

— Та... Просто так.

— Не бреш! — пропікає мене вимогливим поглядом.

— Не варто про це й говорити.

— Ні, якщо вже почав, то кажи.

І я переповідаю йому розмову з редактором. А що тут, власне, приховувати? Хай знає, що бувають ще й такі «умови конкурсу». Я ж не прошу, аби він дав графоманові премію.

Тютюнник довго мовчить. Він спантеличений. Але не злий. Демон заперечення ще не вселяється в нього. Тютюнник, здається, здивований чи навіть приголомшений тим, що, виявляється, може скластися ситуація, коли високопосадовий функціонер залежить від нього. Григір добре знає і те, що таке для людини власне житло. Сам набувся по чужих закапелках, по тісних кутках, а путньої хати не мав до смерті. Жив із дружиною та двома синами у двох суміжних дрібних комірчинах, прохідна правила йому і за робочий кабінет. Бачив він і мої наймані закутки на чужих смітниках. Однією з причин його постійного самоспалення було те, що чужу біду він сприймав чи не гостріше, як свою власну.

— Тю! — вигукує Тютюнник і додає: — Сказав я перший склад свого прізвища. Це інтер-р-ресно! Але ж немає там жодного живого слова!

— Ну, то й годі про це.

— А може... що б же його таке придумать?

— Забудьмо, — кажу я і повертаюся до Ашота. — Ахперджан, еркугат коньяк бер, хиндрем¹.

Григір принципово не торкається чарки. Він думає.

— А що, коли сказати, що премію дадуть, вони тобі — ордер, а ми тоді р-р-р-аз! — і назад премію, — міркує вголос Тютюнник. — Ні, не те! А що... коли справді дати захочувальну...

— Але ж потім треба видавати книжку.

— А ми переграємо. Скажемо, що заохотили премією до подальшої праці, а на книжку рукопис поки що не тягне, га?

— Це ж не сільський початківець... З такими хлопцями це діло не пройде.

¹ А принеси-но, братику, ще два коньяки.

— Справді. Не те! — погоджується Тютюнник. — От же ж і приключка. Слухай, а може, нам переписати цю сірятину наново?

— Не те! — вставляю замість Тютюнника його улюблений вислів.

— А може, вони тобі хату, а ми їм...

Уже й не згадати усіх тих відчайдушних варіантів, які вимудровував того вечора Григій Тютюнник, і врешті-решт він так себе розпалив, що в нього ось-ось мав уселитися демон заперечення.

— Ніяких премій, ніяких квартир, — «самозречено» сказав я і докинув ще одне його улюблене слівце. — Баста! Я взяв чарку і, «битий горем», вихилив її до дна.

— Немає тут ніяких варіантів! — твердо підсумував я, щоб закінчити цю прикру розмову.

Але демон заперечення вже розпростер свої крила.

— Є!!! — раптом вигукнув Тютюнник і підняв угору вказівного пальця. — Є!

Я відкрив рота і з надією витріщив на нього очі, але Тютюнник зробив таку довгу паузу, що ледве не витяг із мене жили. Він поволеньки взяв чарку, потримав її, потім так само поволі випив, поставив на стіл і подивився мені в самісінькі зіниці.

— Вихід тут тільки один, — сказав він. — Забирай мою хату. Та й живи!

Тверда земля Олександра Сацького

«**О**сь і п'ятдесят. Навіщо люди знають, скільки їм? Думали б собі, що попереду вічність. Але ж відчуваю себе спокійним, сильним і молодим. І скільки ще попереду роботи! Оповідань — 100, повістей — 30, романів — 10. Вони готові, залишилось тільки записати», — занотував у щоденнику 16 листопада 1980 року Олександр Сацький. Він зробив цей запис у день свого п'ятдесятиріччя і ще не знав, що з отої вічності попереду в нього лишилося всього лиш п'ять років. Дуже і дуже мало для справдження таких великих творчих намірів.

Але й зроблено було вже багато. Побачили світ повісті «Назар», «Клени», «Ця тверда земля», «До людей», «Моя далека сторона», «Я родом з дитинства», інші прозові твори, які, щоправда, ішли до читача усічені, перемацані цензорами-редакторами, з котрими письменник не знаходив спільної мови до свого останнього дня. Загалом ж більше відомі кінофільми, до яких писав сценарії Олександр Сацький, хоча загал майже ніколи не знає сценаристів ба навіть найцікавіших кінокартин, як, скажімо, дітлахи не знають, хто написав для них «Червону Шапочку» чи «Попелюшку». Якщо ж ми уважно перечитаємо титри таких популярних свого часу фільмів, як «Перевірено — мін немає» («Ловчен-фільм», Югославія), «Марина», «Київська соната», «В бій ідуть лише “старики”», «Вир», «Сказання про матір» (Казахфільм), то побачимо там ім'я Олександра Сацького. Більше двох десятків дуже відомих свого часу кінофільмів...

Тільки той, хто хоч приблизно уявляє мерзенну кухню кінотворчості, може здогадуватися, скільки сил, нервів і крові віддав письменник цій праці. «Невже це я написав усі ці сценарії і всі їх “пробив”, і оце ще живий?» — здивовано запитував себе сценарист у тому ж таки щоденнику. І далі: «Немає нічого страшнішого від бездарних людей, що поставлені керувати мистецтвом».

Та якщо, зважаючи на вагомий творчий результат, багато хто вважав, що його доля в кінематографі склалася майже щасливо, то життя Сацького-прозаїка сповнене дикого драматизму і незбагнених парадоксів. Письменником він був од Бога. Народився 1930 року в станційному містечку Пологи Запорізької області, де жили переважно залізничники, які, за висловом Сацького, не «розмовляли, а балакали». Козацькі нащадки, вони зазнали найпотворніших деформацій колоніального життя, яке наклало відбиток не лише на мову цих людей, а й на долі, на душі, на мислення, і навіть на їхні прізвища, коли, скажімо, Черкаса записували Черкасовим, а Соцького — Сацьким. І все-таки це залізничне містечко було кровиною України і водночас витворило свій особливий колорит, своє життя, свій світ, який так любив письменник, народжений тим-таки світом, — віддав-бо йому свої найкращі слова, найболючіші почуття, найглибинніші думи.

Споглядаючи з вікна своєї київської квартири хрещатиківський мурашник, він найчастіше говорив про Пологи, про своїх земляків, і ті побутово-комічні розповіді були такі смаковиті, що самому хотілося поїхати в Пологи і жити серед тих людей. Мріяв так розбагатіти, щоб купити всім родичам мотоцикли... Там, у Пологах, видно, водилася якась особлива пристрасть до мотоциклів. Зрештою, не обов'язково було сідати на поїзд, щоб потрапити в залізничне містечко. Досить узяти повісті Сацького, у яких світло таланту вихоплює

із похмурих буднів те, чого ми, може, й не помітили б із найближчого близька. Мабуть, кожен наш край, кожна найдальша сторона рано чи пізно породжує свого письменника, аби наблизитися до всієї України, а відтак і цілого світу.

Та от дивина: автора багатьох повістей, оповідань, п'єс, кіносценаріїв не приймали до Спілки письменників України. І це в той час, коли декого обдаровували письменницьким квитком за упорядкування збірки чужих віршів «Комуністи, вперед!», за кілька статейок, перекладів, чи й так — невідомо за що. І це тоді, коли рекомендації для вступу до письменницької спілки Олександрові Сацькому дали Василь Земляк, Григорій Тютюнник, Анатолій Дімаров. І це тоді, коли знаменитий і вельми авторитетний Віктор Астаф'єв писав про повісті Сацького: «Це велика література, а про велику літературу нема чого розводитися. Її треба друкувати!»

А друкувати не хотіли. Звинувачували наше письменство в провінційності, хуторянстві, сусальності, кучерявості, та як тільки з'являвся твір суворої правди, твердого чоловічого слова — перед ним виростала стіна. І, висотавши свої нерви у київських видавництвах, деякі талановиті письменники іноді зверталися до Москви, аби побачити своїх «діток нерозумних» бодай у чужій одежині. Олександр Сацький, замість того щоб писати нові, уже готові в уяві твори, заходився у розпачі перекладати російською свої недруковані повісті. Його можна було зрозуміти: митцеві необхідне самоствердження. Тут, удома, його обминають, ховають від нього очі, а там заохочують найвідоміші, найіменитіші, і сам Андрій Тарковський пише про повість «Телячий язик»: «Це те, що висіло в повітрі років 10—15, а ти впіймав його і передав в образах ... це не відкриття, це одкровення».

Однак і там, на чужині, рукописи Сацького ще довго ходили по руках, призибували компліменти, «ахи» та «охи», а широкого світу не бачили. І лише через рік після смерті

письменника (ну звичайно ж, після смерті) у Москві нарешті виходить об'ємний том «Эта твердая земля» («Советский писатель», 1987 р.), який умістив вісім повістей. І те, що за його життя не викликало б особливого подиву, сьогодні ріже по серцю — «перевод с украинского автора». Хто тепер скаже, скільки його нових творів поглинув отой «перевод»? А втім... ніхто навіть не знає, коли прийдуть до нас усі написані повісті Сацького рідною мовою.

Я познайомився з ним десь чи не 1980 року, коли письменник заніс до редакції журналу «Ранок» оповідання «Гоц-гоц». «Ранок» тоді був на підйомі, публікував багато цікавих речей, які не пройшли цензурне сито інших видань. Досить сказати, що саме цей журнал уперше надрукував «Три зозулі з поклоном» Григора Тютюнника. Либонь, добра репутація часопису привела до нас і Сацького. Якраз перед тим «Літературна Україна» надрукувала його оповідання «Ванькова мати» — «розкішну річ», як сказав би Валерій Шевчук, бо саме так він згодом охарактеризував і «Гоц-гоц» («Ранок», 1981 р. № 4). Розкіш та полягала у розкутій сміливості письма, у вмінні автора не мотивувати людські вчинки, а розкривати їхню природу. Розкривати гостро, безжально.

Таким же гострим, жорстким, часом колючим видавався і сам автор цих творів. Худорлявий, стрункий, підтягнутий, він був меткий у рухах, меткий у погляді проникливих очей, у яких десь далеко-далеко вловлювалася скептична смішинка. Любив просту, практичну вдяганку — картуз, військова зелена сорочка, що «справляло враження» на кіностудійну публіку, голінну до всіляких екстравагантій. Те враження особливо загострювалося на тлі міщанських чуток про фантастичні гонорари кіносценариста, і мало хто знав, що після «фантастичних» гонорарів він іноді роками не мав підробітку і сам дивувався, як його дружина Люд-

мила (він називав її Люба) могла приготувати страву з повітря. Я сам бачив його анкети, де у графі «місце роботи» так і стояло — безробітний. А формені сорочки, либонь, лишилися ще з війська, бо відразу після школи Сашко Сацький навчався у Дніпропетровському і Томському зенітно-артилерійських училищах, а потім служив на Далекому Сході.

Не знаю, як удалося йому вирватися з армії, але 1957 року Сацький втікає до Москви і вступає до інституту кінематографії (ВДК) на відділ кінодраматургії. Якщо в ті часи до знаменитого інституту приходили переважно «діти великих батьків» у замшевих курточках, Василь Шукшин прийшов у кирзових чоботях, то Олександр Сацький з'явився у військовому строї «справжнім мужчиною», і цю чоловічу справжність, готовність постояти за себе (часом грубувату й нестриману) він зберіг назавжди. Ненавидів улесливості, підлабузництва, різав у вічі матінку-правду всім, незважаючи на чини («Все більше зустрічаю сволоти серед членів партії»), і це, звичайно, не створювало йому ні житейського комфорту, ні творчого затишку. Ніколи не комплексував сліпим схилянням перед авторитетами, мав свої власні критерії в оцінці малого й великого. Був такий гріх у письменників старшого покоління, особливо у спілчанських функціонерів: вони завжди казали молодим, що не треба поспішати писати, треба спершу набратися досвіду, іти на завод, на колгоспні лани, іти в гущу людей (я й досі не знаю, що воно таке — людська гуща), і ці поради-рецепти якось розхолоджували, викликали майже апатію до літературної праці. Уроки Сацького були цілком протилежними. Він радів кожному вдалому оповіданню молодого автора, казав, що такого не напише ніхто з отих повчальників, працєю, працєю день у день, поки є сили («Прийшла фраза — запиши, бо більше вона ніколи не прийде»). Це була виняткова риса письменника — вселяти молодим віру

у власні можливості, і після кожної зустрічі з ним хотілося працювати.

Іноді мені здається, що Олександра Сацького тому й не приймали до Спілки письменників, бо дехто боявся його бунтівного характеру, неприхованого спротиву до роздування авторитетів («Вони пишуть не чорнилом, а пахучим вазеліном»), когось страхала звичайнісінька людська відвертість, коли тобі прямісінько в очі скажуть, хто ти є насправді попри всі нагороди й лауреатства. («Зустрів одного із секретарів Спілки. Сказав, що читав його новий роман. А він: давай зробимо кіно. Не можна, кажу, з лайна робити кіно»).

Та за тією нещадною прямою, грубою, часом солоною, часом перченою фразою ховалася вразлива душа вродженого інтелігента, душа, яка вже не витримувала тотальної фальші, лицемірства, взаємозахвалювального сюсюкання. Коли ж ішлося про чужу біду, про кривду, несправедливість, ця душа переймалася найщирішим співчуттям, письменник спершу мовби аж зіщулювався перед незбагненною алогічністю глумління, а потім ураз вибухав, кидався до телефону, стукав у всі двері, звертався до тих, хто, на його думку, міг зарадити справі. Він, до речі, вмів артистично імітувати чужі голоси, зокрема, дуже вдало підробляв тембр Павла Загребельного й іноді міг по телефону накричати на когось від імені вельми впливового на той час живого класика. Допомогало.

Пам'ятаю, як перш ніж знімати «Вир», на роль Тимка пробували Михайла Тютюнника — небожа Григорія, сина Григора. «Не грає, а живе в “шкурі” Тимка, — казав про нього Сацький. — Мишко тут кращий за професійних акторів». Однак чиновники Держкіно УРСР заборонили знімати Михайла: «Тютюнники — вони всі крамольники. Досить того, що ми дозволили екранізувати “Вир”». Тоді Сацький обдзвонив усіх державних лауреатів, усіх ордено-

носців, Героїв Соцпраці, депутатів, членів ЦК і т. д. (було, бач, щось і наївне у цьому суворому чоловікові), але знов-таки у запальних суперечках тільки нажив собі ворогів, а на роль Тимка... виписали з Москви Тараторкіна.

«Гаразд. Житиму далі. Але як писати, як? Брехати треба вчитися. Щоб література служила тільки мені, а не людям», — гірко іронізував Олександр Сацький у своєму щоденнику. Однак брехати він так і не навчився, та й ніколи цього не прагнув. Талант прозаїка у тому й полягає, що навіть небиліцю він робить правдивішою за бувальщину.

Якось мені довелося побувати з Олександром Сацьким у Мінкульті на офіційному обговоренні однієї п'єси про війну в Іспанії. Зайшла дискусія, зокрема про епізод, де партизан збиває з автомата літак, що летів низько над землею. Котрийсь із чиновників запевняв, що це неможливо — збити літак з автомата. Сацький подивився на нього з іронією і раптом сказав:

— Знаєте що, голубчику? Літак іноді й сам падає. Навіть без автомата.

* * *

Перед очима один день ранньої-ранньої, молодесенької весни, яка іще не цвіте, а тільки тремтить у передчутті того цвіту. Олександр Сацький гукнув мене до себе на дачу (робота в кіно таки дозволила йому купити будинок у Ворзельському лісі), і там, при багатті та при донебесних соснах, ми гомоніли до смерку. Про Тютюнника і Земляка, про Шукшина і Астаф'єва, Довженка і Тарковського, а найбільше він говорив знову ж таки про свої Пологи, про той куточок Запорізького краю, який випровадив його у широкий світ, але й від себе не відпускав, не відпускав...

Господар діставав з льоху домашнє вино (він його сам робив, хоча до спиртного був зовсім байдужий), — оце

з яблук, оце зі смородини, — і на душі було світло й погідно, і здавалося, що попереду ще тисячі й тисячі отаких днів, попереду — вічність. Тоді я не знав, що з отієї вічності Олександрові Сацькому залишилася крихта, що невдовзіgrimне Чорнобиль, і ми, кияни, похапавши на оберемки дітей, кинемося наосліп хто куди, і того ж чорного року відійде за обрій скорботи мій старший товариш.

А того березневого дня на прощання він подав мені пучечок пагонів:

— Постав удома у воду. Це форзиція. Через день-другий спалахне жовтим цвітом.

Так воно і було... Ясний жовтий цвіт. У народі його називають золотим дощем.

І тепер, як тільки надходить рання весна, ще несмілива, ще молоденька, яка тільки-но пробивається крізь мерзлоту, а ще коли десь побачу, як засвічується кущ форзиції, завжди згадую Олександра Сацького. І хоч душу огортає жовтий смуток, хочеться працювати, хочеться щось робити...

Політ в'язня

Розмова з Тарасом Мельничуком,
почасти ним же записана
та доповнена рукою поета
місячної ночі

Бачу. Він лежить на підлозі у найменшій кімнаті Ірпінського будинку творчості й хапливо записує на крайцях паперу слова, що линуть до нього десь із неба. А може, летять від самого місяченька, якого він так любив, що рука сама тяглася до пера, коли той засвічувався у небі. Він худий, довгочубий, бородатий, сивий, схожий на мольфара чи й самого Саваофа. На зібганій постелі сидить, як пані, кицька на ймення Катруся й не зводить здивованих очей з поета, котрий уже знемагає від повені місячного сяйва, від повені слів, до яких він промовляє уголос:

«Годі! Я вже не здужаю вас записувати, ходіть собі далі, а мені дайте спокій».

Але слова не слухаються його й рівно лягають на папір з-під змореної руки, як лягає зерно в розпушену землю з твердої долоні сівача. Бо це були слова, суджені Небом тільки йому, Князеві Роси, і вони знаходили його на землі повсюдно, знаходили й там, за сімома тюремними мурами, куди не міг зазирнути навіть місяць.

Тараса Мельничука кидали за ґрати двічі, та, власне, усі свідомі літа його ловив і ловив цей світ — і то не лише

у філософському, сковородинівському сенсі, а в прямому значенні цього слова.

Він уже був лауреатом Шевченківської премії, а не знав достеменно, чи реабілітований, чи ні, бо ті, хто гнався за ним усе життя, й далі правили світом і реготали на згарищі його батьківської хати.

Так випало, що якраз після вручення Тарасові Мельничуку Шевченківської премії в березні 1992 року він, перш ніж повернутися до Коломиї, зупинився на тиждень у мене, в київській квартирі. Хворий, із тяжким кашлем, поет майже не виходив з помешкання, але так само, як і в Ірпені, навіть ночами не хотів лягати в ліжко, примощувався обіч нього на підлозі й час від часу щось занотовував собі на клаптиках паперу.

Свідомий того, що цей сивобородий мольфар слова, схожий на бога, у справедливому майбутньому стане гордістю української літератури, я занотував розмову з Тарасом Мельничуком «для друку». На деякі запитання він записав відповіді власною рукою, а тому цей діалог не є спогадальним, коли в пам'ять втручається ще й уява. Це — живе слово поета, слово-свідчення, яке він записав рівно за три роки до свого безсмертя.

— Я людина-сова. Сич, пугач. Людина ночі. Людина місяця. Я з місяцем ходив по горах, вилазив на скелі. Любив його, і він — мене. Місяць піднімав мене у височинь, диктував метафору і малював образ Бога-Творця. А Ісус був у серці. І я знав: хай буде слово мале, але живе, як росина. Бо що з того, що море велике, як вода не годиться. Тож нащо у Бога й день, як у мене, козака, є місяць. Я вдень не пишу, тільки вночі.

— А буває так, що тобі взагалі не пишеться?

— Ні, я такого не знаю, бо ніколи себе не силую. Ніколи не кажу собі, що мушу писати, воно само приходить. Я зовсім не напружую мозок. Віршів у мене пропало набагато більше, ніж є. Я фізично неспроможний записати усього, що мені являється. Хотів би написати роман, та не маю сили навіть занотувати автобіографію. Іноді мені здається, що дивлюся на світ мертвими очима. Але часом спалахує іскорка. І коли напишу кілька рядків, то оживаю. Слово дає мені живлення. Це взаємодія: я оживляю його, а воно — мене. Однак мозок і серце ніколи не треба гвалтувати. Цей світ мусить працювати без напруги. Хоча... Я нічого не можу довести до пуття. Написав, розкидав, загубив. Що ти хочеш з блукальця? Ненавиджу, коли хтось прибирає мені в кімнаті, на столі. Тоді я нічого не знаходжу. Видиш, коли я мав свою хату, яка згоріла, то там була тиша, спокій. Тільки я і Бог. Там я дуже швидко набирився сили. Позаторік з 19 на 20 серпня (це мій день народження) зробили мені подарунок — спалили хату. Душу спалили. І я знаю палія.

— Чому ти не подав до суду на нього?

— Навіщо? Що він відшкодує? Вірші за мене напише? Тепер я місця собі не знаходжу. А думки, цікаві образи приходили до мене й сьогодні. Та й утекли. І більше не повернуться. Вони до мене ніколи не вертаються, якщо відразу не запишу. Слово — жива істота. Воно світиться. А поет — посередник між Богом і людьми.

— Ти віриш у Бога?

— Я його відчуваю. Навіщо вірити чи не вірити? Він є. Це мій Бог. Творець. Він рятував мене від смерті навіть тоді, коли я сам не хотів жити. А я часто просив собі смерті. В народі кажуть: «Дощу і смерті не проси». Я ж просив. Завжди був у конфлікті зі світом. Навіть із рідними. Завжди був самотнім.

— А в дитинстві? Що було найсвітлішого? Кожен вносить із нього щось незабутнє...

— Дитинство було паскудне. Війна, шанці, німці, москалі, мадяри. Пам'ятаю, як один маляр тицяв мені шоколядку, а я втік од нього. Змалечку я дуже любив дощі. Осінні, літні, весняні. І вічно був мокрий, ще з пастушка. Видно, я ще й людина води. Мама казала: «Ти як кумка». Це в нас так називають жабцю-джерельничку. В окопах, траншеях було повно каламутної води, і я купався в тих ковбанях. У нашому селі Уторопах іще протікали річечки Уторопець і Доліпотік. Я з них не вилазив. Любив страх. Щоб у грудях хололо і дух перехоплювало. Любив вилізти на високе дерево або стояти над прірвою. У річці ловив руками рибу клень у кашацях. Це, знаєш, такі печери у коріняччі старих верб. Я був там заплутався і ледве виборсався. В одній кашаці жив Цмок, який ловив дітей. Я бачив його велику і страшну голову. Тепер уже немає річки Уторопець, колгосп отруїв гнояркою. І Цмока отруїв. Та й не тільки Цмока. Йой, а які черемхи росли над потоком! Одна велетенська — то мама. І дві менші, її двоє діток.

— Ти, напевно, змалечку писав вірші?

— Та було. І вже тоді мене, ще малого школярика, вперше за них репресували. Брати. Знайшли в мене вірші, у яких бунтував проти них і тата. Знайшли і нумо встидати. Я мусив стояти і слухати, як вони читають ті вірші уголос. Згоряв од сорому, а втекти не давали. Ще я любив їхати, проте не мав ровера. Тато зробив його мені з дерева, без педалів. Можна було їхати тільки згори. Я завжди чекав-виглядав березня, коли зацвітали біленькі окрадки. Це як у вас підсніжники. Потім з'являлися фіолетові бриндушки, які ростуть лише в Карпатах. Вони зацвітають і пізньої осені — зустрічають весну і зустрічають зиму. Оце й усі мої дитячі радощі, про які ти питав. Ні, брешу. Я не сказав,

можливо, про головне. Великою втіхою мого дитинства були книжки. Під піччю горів каганець із гільзи-сорокап'ятки, і я читав Шекспіра. Довкола мене лаять великі чорні таргани, я їх називав «пани в чорних плащах». Але вони не кусаються, і мені затишно в цьому підпіччі. Я переписав у зошит всього «Гамлета», бо мусив віддати книжку. Читав «Біблію» і відчував у ній вічну таємницю, закриту метафору, якої ніколи до кінця не збагнути. Такою ж загадкою віяло і від Шекспіра. Мені так добре було з тими книжками при каганці, я так призвичаївся до тісного затишку, що ніколи б не зміг писати у великій залі. Відтоді постійно шукаю такого кутка, до якого б я зміг забитися, заховатися від усього світу. Але не знаходжу.

— І все-таки, Тарасе, ти постійно писав, хоча в побутово-життєвому розумінні мав від того тільки лихо. Коли почалися найбільші прикросі?

— Десь у 1964-му році я жив у Глибокій на Буковині. Була в мене тоді друга жінка, молода, гарна. А я працював у районній газеті, у відділі сільського господарства й отримував 100 карбованців. 30 платив за квартиру. Жінки тоді гарно зодягалися, то й моя ж хотіла вбратися. Зодягни пень, то буде подобень. От я й вирішив десь виступити з віршами, підробити копійку. Поїхав у Чернівці, там був вечір поезії в університеті. Пам'ятаю, сиділи в президії Микола Бурбак — він тоді очолював Чернівецьку письменницьку філію, Андрій М'ястківський із Києва, з редакції журналу «Дніпро», ну а решта — комсомольці. Якимось дивом і мене посадили в президію. Як гостя чи що. Бурбак каже: «Хлопці, по одному віршу читайте». А я саме написав велику поему «Осанна»! Що мені той один віршик? Беру і читаю. З трибуни. Коли чую: стукають-дзенькають по графіну, мовляв, годі, закінчуй. А із зали кричать: «Хай читає, не затикайте рота!». Читаю далі, аж мені волосся сторчма на голові стає.

«Дзень-дзень!» — стукотять по графіну, нервує президія. «Не перебивайте!» — волає зала. Я увійшов в екстаз, читаю на повен голос, не зважаю ні на кого. Біса ви мене зупините!

— **Ця поема також не збереглася?**

— Ні, слухай далі. Дочитую я «Осанну» й відразу виходжу в коридор, — знаю, що зрубав гілляку під собою. Коли це вибігає і М'ястківський: «Дайте поему, ми надрукуємо в журналі “Дніпро”»! Я, дурний, не дав. Виходить ще колишній мій викладач, на очах сльози: «Я не знав, що мав такого студента».

— **Хіба ти до того не друкувався?**

— Пастушенко у Вінницькій міжрегіональній газеті дав сміливу добірку. Потім я ще послав туди вірші. Коли це після того виступу в Чернівцях викликає мене заступник редактора тієї газети, та ще й посилає по мене машину. Дружина Маруся вагітна була, сідає зі мною, а в машині ще двоє хлопців у чорних плащах. І везуть, куди ти думаєш? Прямо в кадебе. Маруся відразу вгледіла вивіску на фасаді, а я ще й не туди, ніц не можу второпати. Потім мене самого заводять до кабінету, й один із них різко витягує шухляду зі столу і кидає переді мною фотокопії тих віршів, що я послав до газети. «Твої? Пиши пояснювальну». А що мені пояснювати? Що я хотів купити жінці пальто? «Це антирадянщина!» — «А що це таке?» Василю, чоловіче, хочеш — вір, хочеш — ні, але я справді тоді не знав, що таке антирадянщина. Бо не мав ні радіо, ні телевізора. І це на мене впало, як половик на курку. Половик — то по-нашому яструб. «Не буду я нічого писати й пояснювати», — кажу. Тоді до кімнати вдирається кирзова морда і в гавкіт до мене: «Пиши!» А я теж у крик: «Не буду!» Затявся. Тут знову підступає той перший, спокійніший, і наказує кирзовій морді вийти. А до мене тихенько так, довірливим тоном: «Тарасе, не зважайте на нього, цей чоловік підготовлений для

Румунії. А я... я сам люблю літературу, закінчив університет, але так сталося, що пішов працювати в органи. Тарасе, я бачу, що ви справді нічого не розумієте. Прошу вас, напишіть кілька слів, що ви схибили, бо від вас не відчепляться». І продиктував мені, як то треба писати.

— А ти можеш щось пригадати з отих віршів, за які вони напосіли на тебе?

— Мало. Зовсім мало. Хіба ось такі рядки:

Що я маю?
Серце незаржавіле,
Гойний торс, наче круп коня,
Та відрізані матері коси
сиві, аж білі,
Й руку батька,
Яку відрубала війна.
Буть рабом для мене —
Сама насолода.
Бунтувати навіщо?
Змиривсь я давно.
Ось вам шия моя
Й шия мого народу —
Налигайте і натягайте
Поглибше ярмо.

Й ото з 1964-го року вони як сіли на мене, то не злазили вже до 86-го. Ніде не давали роботи. Куди не приїду, мурло каже: «За 24 години геть!» Ні прописки, ні роботи. Я поїхав у тайгу, в Томську область. Туди засилали людей, а мене й звідти вигнали. У 1971-му році прибився додому. За що жити? Як? Одного разу пішов у село, де буфет і крамниця, купити цигарок. А на душі тривога, зима була. Аж підходить секретар селищної Ради. «Ходи, — каже, — завтра прописатися». У мене серце тенькнуло: завтра ж субота, тут щось не те. Але він ще улесливіше: «Ходімо до буфету, Тарасе». Заходимо, чую, смажать щось, а на столі вже

горілка й пиво. І ще пара підлабузників його сидить. «Щиро» п'ють та наливають. Е, думаю, треба тікати, бо халепи тут не минути. Я потихеньку відшився від них, і на другий день пішов не до сільради, а заїхав до Косова, а там у мене товаришка була, Зена. Ніч перебув, удосвіта встаю, збираюся на Кути, а там далі до Вижниці, а там... Тільки ж на душі так тяжко, тоскно. Ще й січень надворі, я боюся цього місяця, він нещасливий для мене. Дійшов до автобусної станції, аж тут якийсь чоловік: «Тарасе, здоров! Не впізнаєш?» — «Ні». — «Та ж ми випивали разом у буфеті. Я — Леонов. Начальник Косівського кадебе просив, щоб ти зайшов до нього. Іду я з ним плече до плеча, як Довженко зі Сталіним. Бічним зором бачу ще «хлопців». А в мене підосви слизькі — не втечу. Завели мене в районне кадебе. Там їхній начальник і ще якийсь бурмило вже ждуть. Кажуть мені, що треба їхати в Івано-Франківськ до начальника обласного кадебе. Садять у машину, і та летить з такою швидкістю, що я не знаю, як ми не перекинулися. Йой, чоловіче, яка страшна невідомість. Я зрозумів, що вже заарештований, але що далі? Не знав, що мені можуть присудити. Рік, п'ять, десять, двадцять років? Чи, може, розстріляють. Не знав. І справді, далі розмова була коротка. Потім камера, слідство, допити. Суд. Закритий. Дістав я чотири роки за антирадянську пропаганду та агітацію. Далі пішли етапи. Львівська, Харківська, Свердловська, Пермська тюрми. 36-та зона. Сумнозвісне селище Кучино... Де Стус загинув... Не хочу. Не хочу згадувати.

— **Що найтяжче в неволі?**

— У неволі, чоловіче, найтяжча неволя. Але в тюрмі я плакав тільки раз. Коли один мій товариш, нині знаний політв'язень, не дав мені на етапі «Кобзаря». Я нічого ніколи ні в кого так не просив, як Тарасового «Кобзаря». Та він не дав, тримався за нього, як за молитовник.

— Але ж ти писав і там, на зоні?

— Так, звісно. Там я готував навіть рукопис поетичної книжки. Це робиться так. Витрушуєш тютюн із дешевої цигарки і маєш дрібний аркушик. Олівець загострюєш, як голку. Тоді на такому папірці вміщується з одного боку 80—120 рядків. Господи, скільки я капарів над тим рукописом. Місяцями! І знов мав від того лише гризоту. До людей той рукопис не потрапив. Левко Лук'яненко, з яким я сидів, сказав, що не було змоги передати мої вірші на волю. Я знав, що передавали багато статей, різних свідчень, відозв, а от поезію... Ні, чомусь її цінували менше. Ти не можеш собі уявити, як мені було боляче, коли оту свою «книжку» довелося жувати над рукомиїником. Кажуть, рукописи не горять. Брехня! Не кажіть мені цих слів. Одне й те саме не напишеш, як не ступиш двічі в одну ріку.

— 1976-го тебе звільнили під адміністративний нагляд. А через два роки знову був суд. Репресивні органи часто вдавалися до різних провокацій, аби політичне судилище замаскувати під кримінальне. Здається, так повелись і з тобою?

— Атож. Дали мені в зуби в сільській забігайлівці. Спровокували бійку. Свої ж таки, місцеві. І почалося судилище. На мене полювали, як на вовка. Я ще два тижні переховувався в зятя. Потім приїхала міліція, знайшла до всього закваску на горілку. Цькували з усіх боків. Гей, чоловіче, коли тебе поставлять до стіни, не сподівайся, що хтось заступиться. Несправедливість убивала мене. Ти от питаєш, що найтяжче в неволі. То це вона, несправедливість. Видиш, Василю, багато людей знало, за що сидять. Уже там, серед кримінальників, пам'ятаю, один танцював, примовляючи: «Я помстився, я двох убив, як псів, їх немає, вони там, а я танцюю по них, а не вони по мені». А що я? Я хотів людям тільки добра. Моя поезія була передчуттям лиха для

світу. Тільки поет володіє таким передчуттям і здригає совість народу. А з другого боку — це жебрак, з якого сміються. Бо якщо він не слуга, то ніц не має. Лише віддає. Поет — це ще й предтеча, а предтечам, як відомо, відрубують голови. Хіба Стусові не відрубала голову комуністична імперія за те, що він провів її загибель. Поет — вічний бунтар, навіть за влади золотої. Поезія для поезії — це гарно, це зовсім неважко. Але ж є біль. Найбільший біль у моєму серці — це Україна. Видиш, як сталося: те, що для мене найдорожче, стримить ножом у моїх грудях. Україну я не можу забути ані на мить. Якби я мав можливість стати проти вандалів зі зброєю! Ти не дивись так на мене, не думай, що я тільки для віршів народився. Я жорстокий. Але в часи УПА я був маленький, інакше був би там. Жаль, спізнався. Доля. Так вона вирішила. Знаєш, іноді я сердитий на бандерівців. Часом мені здається, що в наших Карпатах ніяка сила не могла нас здолати. Є такі гори, такі скелі, де вдвох треба йти тільки поруч, бо зірвеш камінь на того, хто йде позаду. Не вистояли. Бо й серед нас були зрадники, покручі і перевертні. Правду кажу тобі, що з шести років я мріяв про зброю. Видно, я живу не в своєму часі. Чи не вписався в нього. У моєму роду вбивць не було. Але, чоловіче, я бачив на цьому світі стільки жорстокості, що на біса мені моя порядність? А скільки було на сім світі убивць, на яких ніхто й пальцем не показав. Пам'ятаю, на зоні був один добрий такий дідो на прізвище Опанасенко. Із бульбівців, уже відсидів двадцять три з половиною роки. Лишилося ще півтора. Старий постійно перевиконував норму, хотів заробити собі на волю. Жити хотів. Ми ще на нього гнівалися, бо і нам норму піднімуть. А дідо впертий! Однієї ночі мені приснилося, що в мене на руці зупинився такий великий-великий годинник. Я прокинувся, кажуть: «Опанасенко стратився». І хто й коли покарає отих, що навік зупиняли

годинники ближнім своїм, хто й коли нам пояснить, чому людина, яка стільки пробула у в'язниці, яка так мріяла про білий світ, про нове життя, покінчила самогубством перед самісінькою волею?

— Тарасе, а коли ти був серед кримінальників, то чи знали вони, що ти поет? Чи мали тебе за білу ворону?

— Слабий не любить здорового, темнота — світла, а дурний — розумного. Я зекам ніколи не казав, що пишу вірші. Про це знав тільки один кишеньковий злодій, бо він дуже спритно переховував мої рукописи. Цей крадій був маленький і лисий, через те зеки називали його не інакше, як Ленін.

— Усе-таки і там, за ґратами, тобі вдалося зберегти дещо з написаного. Одна твоя книжка, яка вийшла в Канаді 1982 року, так і називається «З-за ґрат». Ти маєш цю книжку?

— Та де! Хтось колись показував, а в мене самого нема. У мене нічого нема. І, як ото й колись, нема ні радіо, ні телевізора. Оце на врученні премії хотів було підійти до Президента, перекинутись словом, та не зміг згадати, як його по батькові. Знаю, що Леонід, а далі... ну, хоч убий, не згадаю. Маркович? Наче ні. Звернутися «пане», то ще образиться. Хоча «пане» я й сам не дуже люблю, бо взагалі-то я, знаєш, князь, і люблю спілкуватися з князями.

— Тебе так часто і називають, як ти назвав свою книжку, — Князь Роси. А під якою назвою вийде твоя наступна збірка?

— Теж «Князь роси». Збірок може бути багато, а книжка одна.

— Яюсь Григiр Тютюнник сказав, що великим українським письменникам судилося бути авторами однієї книжки. Шевченко створив «Кобзар». В один том можна вмістити все написане Стефаником, Тесленком, та й проза

самого Тютюнника має обсяг однієї великої книжки. Це саме можна сказати і про твого улюбленого в дитинстві Шекспіра. Чи можеш назвати літературні імена, які мали на тебе найбільший вплив як на поета?

— Я не маю постійних улюбленців. Ці імена весь час змінювалися. А взагалі мушу зізнатися, що я ніколи не мав доступу до світової літератури. І, як ти вже знаєш, навіть Шевченка не завжди міг читати, коли хотів. Я ніколи не мав доброго оточення, не мав підтримки. Майже все своє життя провів серед глупоти. Слово було останньою соломинкою, за яку я хапався. Взагалі дуже люблю читати листи. Особливо Лесі Українки. Під їхнім впливом написав дуже багато віршів, був якийсь дивовижний спалах.

— І все-таки тобі ж приємно було стати лауреатом Шевченківської премії, хіба ні?

— Я думаю собі, що хай ця премія буде для тих людей, які давно махнули на мене рукою. Для них таке визнання важить багато. Хоча, по правді, я й сам не дуже вірив у свої сили. От я кажу тобі «князь», а сам знаю, що один Тарас завше йшов попереду, а другий плентав позаду, й отому, що плентав, не личить князівський сан. Навіщо говорити про мрії, якщо вони нездійсненні. Я хотів би повернути собі здоров'я, але його вже ніде не знайдеш. Я хотів би жити на безлюдному острові, де не ходять гроші.

— Із П'ятницею?

— Так, але ліпше, щоб П'ятниця була в спідниці.

— Нині так усі пориваються до Америки. Ти мав кілька запрошень туди, у тебе вуйко в Канаді. Чом не поїхав?

— А що я маю там робити? Най вуйко до мене їде. Мені б оце до лісу, до річки Уторопиці, якої вже нема. Там три черемхи. Одна мати і двоє її дітей. І клень свердлить воду. І зацвітають окрадки та бриндушки. І засвічується слово. Я люблю його, і воно любить мене. Кожен новий вірш

народжується, як молитва. Молитва до сонця, до зірок, до гір і добрих духів лісових, до хмар і польових русалок, що вимирають од радіації. Молитва до всього суцього на землі й на небесі. Поезія для мене — це звіздь і зернь, і земля Дажбога Україна. Бо саме ця земля дала мені Життя, і Сонце, і Слово. Пам'ятаю. Не забуваю, що я не раб і не зодчий Еллади, не римський легіонер, не турецький султан-ятаган, не Дон-Кіхот Ламанчський, а український — від Карпат до Чорного моря — вітряк. А мливо моє — поезія. А вітер — любов. Любов до моєї землі.

Він боявся місяця січня. І завше ждав-виглядав березня. Може, й березень його так любив, що взяв та й забрав собі навіки. Як забрав колись Тараса Шевченка.

От і все. Як там колись писав ще один наш великий поет Плужник?

**Ось і не треба газетних фраз!
Біль є постійно біль!
Мовчки зростає десь новий Тарас
Серед кривавих піль.**

Це про нього. Жаль тільки, що зростання генія в очах свого народу і світу завжди посмертне. І не караймося тяжко, бо так ведеться не лише поміж нас, українців, і не лише від хресного шляху Ісуса Христа.

Останнього рядка початок

Перед Віктором Положієм я маю один гріх. 1968 року ми разом вступили на філфак Шевченкового університету і, Бог дав, швидко дійшли товариського порозуміння. Це був стрункий, дуже вродливий хлопець. На витонченому смаглявому обличчі вирізнялися темні, трохи іронічні, та водночас зажурені очі. Але в них було більше інтелекту, ніж смутку. Уже з першого нашого знайомства мене вразили його «непровінційна» начитаність, гострий розум, нетрадиційне почуття гумору і здорова, підставова амбіційність. Був надзвичайно ерудований: з однаковою легкістю дискутував про фільми Бергмана, квантову механіку й особливості прагматичного футболу. Іноді цілком серйозно дивувався, чому його не запросять бодай другим тренером київського «Динамо». Був на два роки старший за мене, уже встиг попрацювати в районній газеті, мав якісь публікації, окрім, здається, віршів. Вони, ті Положієві вірші, викликали неабияку підозру в харонів, котрі перевозили талановите слово на той бік Стіксу. Він тим не дуже переймався. Принаймні на позір. Любив Вінграновського, Лорку, Петефі, любив жінок, тютюн і в міру вино. Обожднював свою стареньку бабусю Уляну.

Яблуня я — упала, упала, —
Баба Уляна мене зрубала.
Баба зрубала мене з одчаю,
Як не було вже капусти до чаю.

Ось так згадував Віктор бабусю, зокрема у віршованому монолозі яблуні про чорний 33-й рік. Та був уже 1968-й,

і поки зразкові студенти гризли мовознавство та історичну граматику, Положій купив собі допотопну друкарську машинку з дрібним нестандартним шрифтом, приборбив до неї наші магичні літери «і» та «ї», яких бракувало в російській абетці тієї машинки, і писав поеми, оповідання, ба навіть кіносценарії. Нишком носив рукописи по редакціях і колекціонував листи-відповіді з отим сакраментальним «на жаль». На жаль, тоді таких віршів не друкували:

Ця жінка приходить, а потім зникає,
 Приходить в розпусті, зника в непороччі,
 Сусіда зліва нею лякає,
 Сусіда справа її пророчить.

Ці рядки з поеми, які зачепилися в моїй пам'яті, але й вони дають уявлення про стилістику поетичного мислення ще юного Віктора Положія. Образ тієї ж таки розпусно-непорочної жінки зринає у ще цікавішій іпостасі:

Природа дала мені дар в золотому відерці —
 Красиве обличчя дала і красиве тіло,
 Природа дала мені хворе серце,
 Щоб дужче воно за людей боліло.
 І дивную жінку дала мені доля,
 Нерозумну і злу, але дуже красиву,
 Щоб я виходив на засніжене поле,
 А бачив спалену Хиросиму.

Цитую ці віршовані скалки знов-таки з пам'яті, бо маю великий сумнів, що вони десь збереглися. І ось тут про мій гріх. Студентом я замість друкарської машинки придбав магнітофон «Весна», портативний, але ще не касетний, і записав на одну бобіну й оту поему прямо з його голосу. Читав він свої вірші напрочуд гарно й виразно, майже артистично. Але не театралью. Він не любив пафосу. Читав приглушеним оксамитовим голосом без крику й епатажного

надриву. Записати — то я записав, та от не зберіг. Усі ті магнітні стрічки десь покоцюрбилися разом із голосами «бітлів», Висоцького і Чеслава Немана... У добірному товаристві я зберігав його голос, який і зараз відлунює мені з далекої даліни. Куди воно все щезає — оте загублене, втрачене, спалене, замислене, але недописане? Може, його десь у небесах акумулює Абсолютний Розум, щоб згодом передати комусь іншому, запаливши ще одну Божу іскру?

Згодом я знайду відповідь на це запитання у вірші самого Віктора Положія. Та поки що по пам'яті згадую його окремі рядки, не наважуючись цитувати набагато складніші, виключно модерні строфи про «кібернетичного кролика» чи «залізного удава», який виповзає з більма телевізора. Строфи, які так і не побачили світу. Так само тривалий час було і з його прозою, на яку в пустельні сімдесяті роки дивилися, «як в афішу коза», і, щоб не задихнутися від мовчання, йому доводилося шукати якогось компромісу між білою вороною власного «я» і чорним воронням їхнього «ми». Але навіть на початку вісімдесятих його роман «Попіл на рани», повісті «Відпустка з відвідинами близьких», «Розшарування», «М'яч», «Жив-був Іван» вирізнялися суворою чоловічою інтонацією, мовби зумисне протиставленою нашій надто ліричній і надміру кучерявій прозі. Я неоднозначно ставився до повісті «Жив-був Іван», але й досі, через десятки літ, бачу, як Павло Штик гримнувся з коня на землю, і на одній його нозі тріснуло галіфе, а від другої відстебнувся протез...

Потім ще були цікаві книжки «Човен у тумані», «Сонячний вітер», були престижні літературні премії, переклади чужими мовами, було визнання, і було те, що грамотні люди називають творчими злетами. Я не люблю цих крилатих слів, бо вони передбачають неминучі падіння. У Положія падінь не було. Він талановито втік од них у внутрішню

еміграцію. Можливо, найприродніший стан українського письменника. І тоді ми з ним бачилися дуже рідко. Під час однієї такої зустрічі (останньої!) Віктор сказав: «Найтяжче писати тоді, коли вже знаєш, що і як треба писати».

Та я знав, що він пише — пише глибоко, чесно й суворо, бо інакше Положія просто не вмів, бо він справді відав, «що і як» треба робити не лише в прозі. Доказом є і його містка книга «Останнього рядка початок», що виїшла до 60-річчя письменника. Вона засвідчує неперепутно присутність Віктора Положія у вітчизняній літературі. Окрім незнаного нами роману, блискучих новел, він залишив нам і кіносценарії («Вітер у дверях», «Старики в бій не йдуть»), і п'єсу «Совки розлучаються». Він знав, що таке справжня драматургія, і тому вона пульсує навіть у кожному його оповіданні...

Але для мене одним із найбільших парадоксів творчої долі цього надзвичайно талановитого письменника залишається те, що досі не побачила світу жодна його поетична збірка. Втім, і саме життя Віктора Положія було до незбагненності парадоксальним, суперечливим і драматичним. Він зробив багато, але сьогодні ми не маємо й десятини з того, що він міг би зробити. І не тільки тому, що пішов од нас у розквіті творчих сил — у травні високосного 2004-го на 55-му році життя. Не тільки... Мова знов-таки про погоду, яка, за висловом Григора Тютюнника, літературі потрібна так само, як і яблукам (*Яблуня я — упала, упала...*). Тепер збираємо по камінчику бодай те, що лишилося. Світлої пам'яті Ігор Римарук, поет унікального таланту і бездоганного смаку, опублікував у журналі «Сучасність» добірку поезій Віктора Положія, яка засвітила нам ще одну грань його щедрого обдарування. Тут ми натрапляємо на вельми цікаве містичне одкровення митця-філософа, що дає відповідь на раніше поставлене мною запитання про «закон

збереження творчої енергії», яка, часом навіть нереалізована, знаходить свій вияв і своє продовження.

Я хотів би спинитися на останнім рядку,
Що буде для когось першим.

Ось так Віктор Положій помахав нам на прощання своєю красивою смаглявою рукою. Так буде. Неодмінно. Його останній рядок стане для когось початком. У літературі, покрайній і пошматованій зустрічними вітрами, інакше не буває. Принаймні вже сьогодні маємо в нашому письменстві дуже неординарного молодого прозаїка на ймення Євген Положій. Це — його старший син, упорядник батькової книги «Останнього рядка початок».

...Ховали Віктора Положія на весняного Миколая на сільському цвинтарі, що потопає у травневому цвітінні. Труну на червоній китайці віз сусідський коник Мишко. Хто це — Сосюра? — хотів, щоб його провели в останню путь на волах.

Ховали під Києвом у Ясногородці. Гірко пах без і сумно, не в лад цвірінчали пташки. Людей було, як сказати... Не багато й не мало. Були всі, хто його любив і хто встиг на поховання, бо встигли не всі. Сестру Галю чекали із зарубіжжя до останньої хвилини, вже вечоріло, священник казав, що за християнським звичаєм пора опускати домовину в яму, а її не опускали, бо не пора, не пора, не пора, казав я сам собі подумки, яка ж це пора, коли чоловікові всього лиш 54...

Та нарешті четверо сільських дядьків це зробили, і коли сира земля загупала об домовину, я сам не помітив, як забився у глухий закутень цвинтаря і знов побачив його живого. Побачив, як я приїхав до Віктора в село, сюди ж таки, в Ясногородку, і він на прощання дав мені відро яблук і мішок городини. Скрутні були часи. «Нічого, якось про-

живемо», — сказав він тоді, і в його великих темних очах було більше розуму, аніж смутку.

І тепер, у глухому закутку цвинтаря, де так гірко пах без (без, без, без нього!) я все це побачив увіч і, захлинаючись тютюновим димом, сказав: «Прожили». «Прожили», — сказав я і, не посоромлюсь зізнатися, гірко, уголос заплакав.

...А одного літа Віктор прийшов до мене зі своїх Тернів, що на Сумщині, аж у Звенигородку. На Черкащину. Пройшов понад 400 кілометрів пішки з речовим мішком за плечима. Було в його наплічнику півхлібини, пляшка води і томик Петефі. Іноді мені здається, що він і зараз десь подорожує Україною і, можливо, тільки сів перепочити, приміром, у Холодному Яру біля гайдамацького джерела Живун. І замість мапи мандрівника розгорнув перед собою чистий аркуш паперу...

Треба спитати у Бога

Я жадібний на поезію Павуляка. Жадібний і ревнивий. Іноді мені хочеться, щоб його знали якомога менше людей. Щоб ті, хто спізнав таїнство його слова, належали до особливого Ордену. До щасливих обранців, яким доступне це Письмо. Я боюся, щоб його не зачитали до дірок, не розтягли на цитати і, цитуючи, не вихвалялися, що вони розуміють і люблять Павуляка. Як добре, що цього досі не сталося. Бо Павуляка неможливо зрозуміти. Неможливо пояснити. Він не піддається жодним літературним тлумаченням. Його можна лише відчувати. Можна фанатично любити або роздратовано ганити як марення божевільного, в голові якого надмір стиснутого сяйва.

Хто хоче мені заперечити, нехай спершу пояснить, якою він бачить оту дорогу, що її вистругав з деревця крутого нетлінний тато для свого немовляти. Прямою? Звивистою? Гладенькою, як долоня? І якою завбільшки? І що то за дерево було таке круте, що з нього вдалося витесати дорогу? Клен, сосна, терня? І що то за тесля був, що за диво-майстер, який звичайним гемблем умів стругати шляхи? Знаємо, що його звали Іваном. Не Йосипом. І жив він не у Віфлеємі, а в Настасові на Тернопіллі. А сина його звали Ярославом.

Я довго йшов до Павуляка. Ще десь у середині сімдесятих минулого століття чув про нього від свого товариша, відомого кобзаря і письменника Миколи Литвина, котрий близько знав Ярослава. Вони в шістдесятих козакували в Тернополі та Львові під наглядом таємної поліції. Ну, чув то й чув. А віршів його не читав, не бачив. Десь 1987 року

у Словаччині вийшла моя повість «Стороною дощик іде», і прізвище перекладачки Наталі Павулякової не викликало у мене жодних асоціацій з невідомим тоді, гнаним українським поетом. Павулякова — я думав, це щось суто словацьке. Уже пізніше, коли Наталя приїхала до Києва, вона розповіла мені про свого колишнього чоловіка з України Ярослава Павуляка. Це, звичайно, під його впливом вона стала перекладачем української літератури. Наталя розповідала про свого Колишнього з таким захватом, що я лише кліпав очима. Вона була переконана, що її Павуляк — геній. Познайомилася з ним у Московському літературному інституті, куди Ярославові вдалося втекти від переслідувань у колонії, і вони побралися. Так поет емігрував до Чехословаччини, ще далі від кадебістських наглядців. У Братиславі опанував словацьку мову і працював у літературній агенції з авторських прав. Але жив і творив Україною. У нього була ідея-фікс. Викупити у посольстві вживаний довжелезний автомобіль «Чайка», на якому їздили совіцькі генсеки та інша урядова сволота, і прикотити на ньому в рідне село Настасів. Щоб наполохати колгоспний партактив. Щоб комунякам закрутило в носі. Не знаю, чи вдалося поетові справдити зухвалий задум до кінця, але він був близький до того. З розповідей Наталки виходило так, що Настасів для Павуляка був столицею світу або й центром Всесвіту. Довкола Настасова оберталися всі його думки й задуми. Він снів рідним краєм. Його постійно кликала дорога, яку в дитинстві йому вистругав з деревця крутого нетлінний тато. Та дорога кричала в ньому, плакала і сміялася. Та дорога обмотувала йому голову, як бинт. У них з Наталею народилася донька Мар'яна, викапаний Павуляк, але родинне життя не склалося. Річ зрозуміла і не нова, — каже Наталка: геніальність рідко приживається в рутині сімейних повинностей. Блудному Лебедю іноді

треба було зняти із себе крила, випрасувати їх і повісити в шафу, опустившись на землю. Поет цього не вмів. І не хотів. Він літав.

Таким я його й побачив. Наталя запросила мене до Братислави. У неї вдома було чимало гостей, рікою лилося вино і не тільки, ми були молоді, здорові і вмели добре випити. У часи «розвинутого соціалізму» алкоголь для творчих людей теж був різновидом внутрішньої еміграції. Задзвонив телефон, Наталя зняла слухавку і засвітилася. Після розмови сказала мені, що зараз приїде Славко. Будемо знайомитися. До квартири він не зайшов, а влетів. І відразу його стало так багато, що я більше нікого не бачив. Кремезний, широкий в кості, на позір чоловік дуже міцної будови. З такою статурою якимось денонсувала майже дитяча усмішка, яка не сходила йому з лиця. Він мав такі цікаві кутики вуст, де усмішка жила постійно. Чи, може, іронія? Зодягнутий був елегантно-недбало — світлі штани, мешти, світла простора сорочка. Яро теж умів добре випити. Ми сіли до столу. Запамятався рвійним, поривчастим у рухах. А от про що говорили — убий мене, не пам'ятаю. Ми дивилися один на одного і всміхалися. Запивали горілку червоним шампанським. Невдовзі Яро рвучким жестом перекинув келиха, і червоне вино ігристо потекло на його білі штани. А може, було й не так. Може, мене зраджує пам'ять, бо відтоді минуло понад тридцять літ. Але Яро був жвавий занадто. Ексцентричний. Він не міг усидіти на місці, він весь час рвався в політ і через те часто падав, ламав як не руку, то ногу, вибивав собі ребра. Розбивав голову, хоч вона була вже забинтована сувоєм дороги.

Я жив у Братиславі тижнів зо два, і ми з Павуляком майже щодня зустрічалися в «Стодолі». Це така величезна пивна ресторація. Ми там пили пиво цебрами і всміхалися один до одного. Біля Ярослава у «Стодолі» збиралася братислав-

ська діаспора, серед цього товариства були старші і поважніші чоловіки, але за отамана був Павуляк. Коли порожніли наші гальби й кишені, Яро обводив товариство суворим поглядом, і чоловіцтво кидало «на діжку» останні зіжмакані коруни. У хмільній компанії він ніколи не читав своїх віршів, як це водилося серед київських поетів. Яро взагалі не подавав і натяку, що він поет. Блудний Лебідь мав уже нову родину. Я заходив до нього додому, де він жив з другою дружиною Іриною, котру привіз до Братислави зі Львова, та донькою-немовлям Настею (названу так, звісно, на честь Настасова). Дивні ці генії. Не створені для родинної ідилії, вони полюбляють сам процес подружнього випробування. Зате доньки у Ярослава вдалися славними. Я бачив, як старша Мар'янка приходила бавити сестричку Настуню, котра ще не вміла ходити. А як інакше? У неї, у Мар'янки, татова усмішка. Тато з нею розмовляв лише українською мовою. Вона розуміла, що її тато інакший і такого більше немає ні в кого на світі. Його для неї не замінить ніхто. Він інфікував її Україною. Прищепив їй міф про Настасів. Він жив окремо від них із мамою, але мама гріла в ній любов до «нелінного тата», у якого була своя особлива дорога. Він, поет-вигнанець, мав право на цю дорогу. Він, ще дитиною, бився головою об землю, щоб її у нього не відібрали. Не вкинули в піч. Не застували.

Одного разу я сказав йому, що хочу поїхати до Праги. Хочу піти на Ольшанський цвинтар. Ярослав пошкодував, що не може поїхати разом зі мною, але зробив усе, щоб я не блудив у великому чужому місті. Він подзвонив професорові Празького університету Миколі Затовканюку і попросив заопікуватися мною. Провів на залізничний двірець, посадив на комфортний електропотяг. Стояв і дивився услід. Красивий, вилицюватий, смагляво-сумний. Мабуть, смуток йому навіювали вокзали, потяги, стукіт коліс. Усі ці

поклики й знаки дороги. Ще не пройденої, ще далекої. І він стояв переді мною не весь. Одна його підошва була десь далеко в Настасові, друга — на пероні Братиславського двірця; одне його вибите ребро лежало в підвалі-катівні Тернопільського КГБ, друге — над Стрипою, а сьоме ребро він загорнув у мамин вишитий рушник, щоб колись зробити з нього українську Єву.

Я ще не весь. Мене ще є доволі,
але не тут, у наймах і брехні,
де все одно,
хоч у лахмітті болю,
моя душа, мов квітка на коні.

У Празі мене зустрів високий сивий чоловік старшого віку. Типовий професор. «Ви Микола Миколайович?» — підійшов я до нього. «Ні, — приязно всміхнувся до мене відомий славіст. — Я Микола Миколович. Бо мій батько був Микола, а не Миколай». Я зупинився у празькій квартирі Затовканюків. Професор жив удвох із дружиною, значно підозріливішою за нього. Коли Микола Миколович дав мені перед сном красиве видання Стуса, яке недавно побачило світ в Америці, дружина подивилася на нього з докором. Мовляв, хіба ти знаєш, з ким маєш справу, що так легковажно показуєш заборонену літературу?

Ми їздили на Ольшанський цвинтар. Тоді тут лежав Олександр Олесь. Тут поховані вояки Армії УНР і ще один дивовижний український поет Юрій Дараган, до речі, теж старшина армії УНР. Поруч Спиридон Черкасенко... Ольшанський цвинтар та автор «Казки старого млина» згодом несподівано зринуть у моєму романі «Ключ».

Ми обідали в крутому ресторані, запивали смажену качку темним, як ніч, чеським пивом, і Микола Миколович раптом мене попросив, щоб я не гнівався на його дружину.

Вона дуже помислива та обачна, — пояснив він. — Тут, на еміграції, ми всі такі. Життя навчило. Так, у вас там нині перебудова, гласність і таке інше, але ми ніколи не вірили совітам... І ніколи б не прийняли у своєму домі чужу людину, якби не рекомендація Ярослава Павуляка.

Ось так. У культурному слов'янському світі ім'я Павуляка вже тоді було еталоном честі.

Через багато літ ми зустрілися в Києві. Я знав, що Ярослав повернувся в Україну, живе в Тернополі, втретє одружений, видав два метелики поезії — «Блудний лебідь» і «Могили на конях». Син мого тернопільського товариша Івана Басюка, малий Ромко, запитав у поета: «Вуйку Ярославе, а як то може так бути — могили на конях?» На що вуйко Ярослав відповів: «Не знаю. Треба спитати у Бога». Він і справді не знав. Бо цього не знає ніхто. Ніхто не відає, звідки являються ті слова. Колись Микола Вінграновський, якого Павуляк так любив, розповідав, що іноді напишуться такі слова, що й самому не віриться, що вони є. Тоді, каже, відійду, похожу трохи і з острахом підступаю до письмового столу, зиркаю, чи вони й справді є, ті слова, чи не щезли? Є, є, е!!!

Павуляка знали й високо цінували в богемних поетичних колах. Ми говорили про нього з Ігорем Римаруком, Іваном Малковичем, Василем Герасим'юком, Тарасом Федюком... Вболівали за Ярослава, коли його номінували на Шевченківську премію. Але зустрілися ми трохи раніше. Це було в Спілці письменників, де відбувалося якесь велелюдне зібрання, куди з'їхалося чимало літературної братії. Не пам'ятаю, що то було. Може, якийсь з'їзд, може, презентація письменників Тернопілля. Але сі здибали ми з Ярославом не в залі, не в кулуарах, не біля трибуни, а на крутих східцях, що вели до підвалу, в якому містився наш спілчанський шинок «Еней». Від наших зустрічей у Братиславі минуло два десятиліття. Ми вже були не ті. Глибока печать утоми лежала на поетові.

Він пережив інсульт, тяжку операцію. Де й поділася ота колишня ексцентричність, рвійність. Сади, які цвіли під його очима, розгубили свої пелюстки. Усміхнені кутики вуст стали печальними зморшками. Як на гріх, «Еней» чомусь був зачинений. Будеш? — Ярослав дістав із сумки пляшку домашньої паленки, і ми всілися просто на східцях. Не буду брехати, я не пам'ятаю, про що ми тоді говорили. Мабуть, більше мовчали. Дивилися один на одного, як колись у «Стодолі», пили міцну паленку й мовчали про все на світі. Хто ж міг знати, що це наша остання зустріч?

А цього року я поїхав у Настасів. Центр поетового все-світу. Знайшов там його могилу. Красивий пам'ятник. І чотири рядки Павуляка, які стали йому епітафією:

Лежить поет, а біля нього
Лягло усе його майно —
Крута, непройдена дорога
І лебедине знамено.

І все-таки дорога пройдена. Велика крута дорога. Увесь час, увесь вік під гору, під гору, під гору... На цій дорозі я бачу сліди шин від велосипеда, на якому Славко ще юнаком їздив у трощу над Стрипою. Я теж сюди прийду після нього аж через півсторіччя, щоб написати роман про УПА. А він про ті події розпитував у людей ще в 60-х роках. А ще я бачу на цій дорозі, виструганій із крутого дерева, як мчить на коні неймовірної краси квітка. Квітка на коні. Як таке може бути, вуйку Ярославе?

Треба спитати у Бога.

Але ж Бог розмовляє лише з поетами.

Священнослужитель

Дві слові

про Ігоря Римарука

Ми з ним сиділи на рибальському містку в моїй Хлипнівці, себто на Гнилому Тікичі, а зовсім неподалік чипів у човні над вудками старий рибалка Никандрович (чомусь усі називали його ось так, лише по батькові, тому я не знаю навіть його імені), і той Никандрович час від часу поглядав на мого товариша з більшою цікавістю, аніж на поплавці. Старий не був затурканим дідом, свого часу він обіймав посаду начальника шахти в сусідньому містечку Ватутіному, а вийшовши на пенсію, купив хатину в «курортній» Хлипнівці. У селі подейкували, що він у свої вісімдесят з гаком літ десь тяжко закохався і, стративши тяму, пише любовні вірші. Такий собі місцевий Петрарка. Тому на якусь мить мені майнула макоцвітна думка, чи він часом не впізнав поета Римарука і тепер не наважується перепитати, чи це він, чи ні. Але навряд. Для Никандровича, мабуть, незвичною була Ігорева богемна зовнішність — зібраний у кіску довжелезний чуб, вуса, борідка, масивні окуляри. І все-таки видно було з усього, що старий Петрарка хоче щось запитати, але не наважується. Він таки поставить своє каверзне запитання, та тільки тоді, коли Ігор піде до мосяжних сосон і зелених дубів, а я залишуся на містку сам.

Дуже непросто говорити про поета-товариша, з яким ти з'їв не один пуд солі, ще більше випив, пройшов Крим і Рим (Рим, рима, римар, Римарук), але я, твердоголовий, як мій

отаман Чорний Ворон, так і не збагнув його сповна. Не збагнув — це насамперед про Римарукову поезію: закодовану, зашифровану, смисли якої часто заховані за сімома печатями алузій, ледь уловимих асоціацій, зухвалих метафор, ремінісценцій. А ще додаймо сюди загадки чисел, глибину євангельських сенсів, витончену іронію та неоднозначність підтекстів. Його вірші іноді скидаються на якийсь священний тайнопис, призначений лише вибраним, а тому я не дуже вірю багатьом шанувальникам Римарука, що начебто вільно й безпечно плавають у бермудському трикутнику його поетичних ґрипсів (таємні записки в мережі ОУН-УПА). Радше пристану на думку, що вони сприймають ці вірші, як літургію латиною, коли впадаєш у стан благоговіння, не розуміючи мовленого.

Чи усвідомлював це сам Римарук? Можливо. Адже обмовився, що «Вписує в книгу мою Всевишній незрозумілий мені рядок». Виходить, буває і так, що в тексті, продиктованому згори, не все розуміє сам автор, а читач іноді уздрить те, чого не добачив поет? Не знаю. Принаймні, даруючи «Діву Обиду» моїй тітоньці Ялені, котра не мала й початкової освіти, Ігор «вірував», що сільська жінка зрозуміє його, навіть читаючи по складах. І це тоді, коли за його Словом, окрім дару Господнього і класичного володіння формою («Ти мені спершу напиши сонет, а потім показуй верлібри», — казав Римарук) стояли вроджений інтелект, енциклопедичні знання, неймовірна начитаність. Бо що ж ви хотіли від чоловіка, котрий у шестирічному віці прочитав «Війну і мир», а в початкових класах поглинув університетський курс із зарубіжної літератури — від «Робінзона Крузо» до «Дон Кіхота»? До речі, він і сам був схожий на хитромудрого ідальго, цибатого мандрівного лицаря, котрий, щоправда, боровся не з вітряками, а з самим вітром, який дув навпроти, в обличчя, а якщо вже поет і летів за вітром,

то тільки — божественним. Як камікадзе («...і полечу я з вітром божественним»). Летів, падав, ламав руки і ноги в прямому значенні цього слова, і ніхто вже не міг злічити тих переломів, лиш бачили його часто з костуром-милицею, і на той Римаруків костур спиралася ціла генерація українських письменників в 90-х і 2000-х.

Як же нам поталанило, що в хаосі 90-х, у час видавничої руїни і всеохопного сум'яття, ми мали свою останню барикаду — Ігоря Римарука з його журналом «Сучасність». Тісна прокурена келія редакції стала капітанською каютою нашого літературного корабля, який зайшов у «море диявола», тобто в бермудський трикутник, і мусив з усіх сил вибиратися з тієї аномальної зони. Тут завжди збиралися літературні матроси, мічмани, юнги, адмірали, капітани всіх рангів, вирішували, як бути далі, креслили творчі плани, а Римарук креслив їхні рукописи, правив по-чорному, іноді так, що не лишалося місця поміж рядками. Якби ви побачили виправлений рукопис одного відомого тепер прозаїка (майже переписаний Ігоревою рукою), то були б вражені мовною неохайністю любленого автора і редакторським хистом, завдяки якому було врятовано роман. Для Римарука першочерговим критерієм в оцінці твору була мова, точність слова, його контекстуальна доречність, і він правив, правив, правив (попів з цигарки сипався на вогнетривкі рукописи, які не горять), правив, низько схиляючись над аркушем і добавачючи крізь товсті лінзи всевидящих окулярів те, чого не розгледів автор. Може, через оті окуляри, може, через мовну прискіпливість він нагадував мені академіка Агатангела Кримського, котрий ось так ретельно виправляв помилки слідчого в протоколах допитів, перш ніж їх підписати, бо найбільшого українського поліглотта не так дратували брехня, наклеп, абсурд, розстріл, як неуцтво і безграмотність.

Потім ми гуртом ішли закропити душу на Прорізну, Пушкінську чи куди там іще, прошкували, знов-таки опираючись на костур Римарука, бо він був душею добірного товариства, був, крім усього, найщедрішим спонсором тих богемних чаркувань. Хоч вони, чаркування, теж були підступним рифом у «морі диявола», у бермудському трикутнику, найменням якого Римарук назве свою книжку й поставить на ній дарчий напис мені як «побратимові і “подземному жолнежу”», адже вірш, присвячений Шкляреві в цій книжці, так і називається: «Podziemnym żołnierzom» (поняття польською також неоднозначне, яке я розумію насамперед як «воякам-підпільникам, воякам підпільної Держави»).

І ось тут знову скажу про непросте (кожному своє) сприйняття поета, який, за його словами, листується з Господом грипсами, «зрозумілими тільки Йому й мені». І хоч цей вірш мандрує від книжки до книжки Римарука, мушу тут процитувати його повністю, позаяк він засвідчує, скільки підтекстів або й під-підтекстів та натяків можуть вмістити кільканадцять рядків:

Поміж очамрілих прочан
ми бачимо шлях і маршрут:
ще ходить
підземка. А хто це кричав?
Це нипає протяг отут
чи одуд?
Невже це опівнічний сніг
гойдається, мов дармовис?
І най би, —
лише б оцей потяг устиг;
аби ж він, пернатий, довіз
до кнайпи.
Заходимо в мертво метро.
Ми світ, що ось-ось догорить,
кличали.

А подзвін? — то, мабуть, Петро
побрязкує біля воріт
ключами.

І хто ж, окрім мене, здогадається, що в цьому вірші Римарук понад головний зміст (кожному своє) позначив легеньким маркером відразу аж три мої романи, які він друкував у «Сучасності» і які потім видавала «Кальварія» за його редакцією. Образ пернатого одуда — з «Крові кажана», дармовис (із чеченським самотнім вовком) — з «Елементала», а з «Ключа» — ще й видавець Петро Мацкевич, у чиїх руках побрязкують ключі від «Кальварії».

Була, була, знаєте, така якась особлива лукавинка в цього «хитромудрого ідальго», котрий, іноді, мовби граючись із читачем-інтелектуалом, міг провести, як у шахах, сеанс одночасної гри на двох шахівницях в одному вірші, причому обидві партії виконувалися «на рівні вічних партитур». Але то вже був найвищий пілотаж, підвладний лише посвяченим, причетним до таємного поетичного Братства, до якого належить і найближчий товариш Римарука, авжеж, «поет у повітрі», Гера, Василь Герасим'юк; він безпомилково впізнав у підземеллі мого Мотрониного монастиря Ігореву «Сльозу Богородиці».

Однак марнотою є кволі спроби зазирнути в таємні безодні поетового слова, а якщо чесно, то іноді навіть лячно. Одкровення завжди страшні, ще від Іоанна. А Ігорева поезія, повна знаків і символів зі Святого Письма, із християнського осягнення людського Різдва і Смерті, часом пробирає не лише до серця, а й до холодного поту.

Небесних зв'язкових
я так благав: верніться! —
Та празниковий день
блищить, немов п'ятак...

Обпечені уста: цигарка й плащаниця.
Я знав, що буде так.

Даремно приміряв перстені, маски й лица.
Однак повзе навспак зодіакальний Рак.
Даровані труна і древня плащаниця...
Я знав, що буде так.

Навіть смерть його овіяна тайною (не таємницею), як і личить великому поетові. І вже геть приголомшує те, що, живучи в Києві, він задовго, майже за десятиліття до «дати на хресті» з абсолютною точністю напророчив собі в «Кальварійському сонеті» (1999 рік) і львівську Голготу, і фатальне «спіткнуся на бруківці», й останнє пристановище на Личаківському некрополі у Львові.

«Я ЗНАВ, ЩО БУДЕ ТАК». Господи, звідки?

Але мені хочеться згадати Римарука весело («Як весело бути поетом і лохом...»), згадати, як він тихо й проникливо співав, особливо лемківські пісні («Штири фрайрочки», «Моя мила шудри-тудри, же я п'ю», «Венко, венко червоне...»), хочеться згадати, як у «Купідоні» на Пушкінській він грав на більярді «американку», як любив запивати оковиту грейпфрутовим соком, як у гідропарку на свій день народження частував товариство шашликами усіх ґатунків, недбало струшуючи цигарку на свою білосніжну, як янгольське крило, маринарку, як курив кальян, як у часи цигаркового дефіциту подарував мені люльку, як не минав жодного жебрака, не кинувши йому гривню; згадати, як він, митець високого чола, залюбки, без снобістської упередженості ковтав детективи, як ми з ним подорожували по світу й одного разу приїхали в Крим, у Ялту, на якийсь книжковий фестиваль, а там нас зустрічав військовий оркестр, що видимає із труб бравурні чужі марші. Тоді Ігор, — тільки він так умів, — підійшов до найпузатішого трубача, дав

йому п'ять баксів, й оркестр ушкварив «Ще не вмерла...», а потім за окрему плату повторив «на біс». Ми бавилися з «пузатим» оркестром не тому, що так уже кортіло слухати наш славень, а хотіли, щоб він гримів над Ялтою, над усім півостровом, над Чорним морем, яке вже поволі входило в аномальну зону, як море диявола. Добре пам'ятаю, що то було 25 травня 2004-го, бо наступного дня ми дізналися, що помер Микола Вінграновський, і ми вже ніяк не встигали до Києва на прощання з поетом. Ми тільки зайшли по коліна в холодне море, підкотивши холоші, і довго мовчали, не могли прийти до тями, хоч Він і казав: «Може бути, що мене не буде», але ми не думали, що перебутній час такий швидкий.

Потім ми їздили до Вроцлава, де виявилось, що за виступи письменникам ще й платять («Венко, венко червоне...»), літали до Єгипту, реготали, приміряючи «арафатки», зверталися один до одного «асляма» (брате), а потім Ігор прикро спіткнувся і мені довелося шукати по крамницях йому черговий ціпок. Я купив міцненьку ковіньку, де за руків'я правив бичачий ріг, бо знав же, що мине трохи часу, й на цю ковіньочку зможе опертися ціла генерація українських поетів, беручи бика за роги.

Як справжній ідальго, він любив подорожувати, і ми ще не раз їздили туди й сюди, їздили в Коломию, до Львова, до Ужгорода, де полюбляли відвідувати дотепну корчму Павла Чучки «Деца у нотаря», а одного разу в Карпатах, у якійсь новітній ресторації, замовили стільки пстругів, що не могли розрахуватися, і нас тоді виручила істинна Героїня України, оперна примадонна Марія Стеф'юк. Ми любили Марічку ще з юнацьких літ, коли вона співала золотим голосом у лісовому ресторані-корчмі «Наталка Полтавка» під Києвом, співала, як правдива гуцулка-підпільниця, як *podziemny żołnierz*, раділи, коли вона співала в київській та

й в італійській опері, і, посмію сказати, прима теж нас любила, садила на своїх спектаклях до царської ложі, й ось великодушно порятувала в Яремчі від боргової ями ще й запросила «на біс» на пструги. Ми ж не знали, що та форецька в Карпатах на вагу золота, шляк би її трафив, і я сказав тоді, ну його, поїдемо в мою Хлипнівку, наловимо карасів та й гулятимемо як душа забажає. І ми поїхали, погуляли, й ото там у човні побачили старого Петрарку-Никандровича, котрий у свої вісімдесят з гаком літ зловив, можна сказати, золоту рибку, зловив у драні сіті свою Лауру, тобто тяжко закохався, бідака, й почав писати вірші. А коли Ігор пішов до дубів і сосон (потім він так і напише мені на «Діві Обиді» — «... з незабутніми враженнями від Річки, Дубів і Сосон...» — рибалка підвів на мене вицвілі, хоч і безнадійно закохані, очі й нарешті спитав про те, що його муляло:

— А ваш товариш — священнослужитель?

— Ні, — відповів я. — Він поет.

Старий Петрарка подумав, поворушив бровами і сказав уже сам до себе:

— Ну, це одне й те саме.

Трояка ружа Марії Матіос

Видите, Марійо моя злотна, що я вам хочу сказати іще раз... Бо я це вам якось уже казав, але ви тоді змовчали, моя срібна, бо як дописали свою «Трояку ружу», то втратили голос, стали гейби німа, як ваша солодка Даруся. Авторіві «Синьої книжечки», якого тепер іноді згадують через вас (начебто Марія Матіос — це Стефаник у спідниці чи, може, Стефаник — це Матіос у ногавицях, чого ці критики тільки не вигадують), так от, Василеві Стефаникові пальці викручувало від болю, коли він писав свої новели, а вам, Марійо, голос і мову одбирало, мовби ви її всю «Солодкій Дарусі» віддавали. Ви давно показали сим людям, що вмієте про них повідати й так, й он як, не згірше за тих, що пишуть у теплих грантових краях по той бік Карпат, умієте слово модерне про місто сказати (ади, секс і місто! маеш!), вдатні помольфарити над українським трилером із сокирою, що лежить за дверима не тільки у Бога, і так само годні поворожити над антибульварним романом із кучерявим (по-вашому, Марійо, п'яненьким) президентом. Бо ви, злотна моя, всього надивилися-набачилися в цьому короткому житті, але в годину найглибшого болю, коли після чергового граційного рядка западає бездонна темрява, вас обступають тіні незабутих предків, і тоді ви, Марійо, як сновида, робите два кроки вліво, потім два кроки вправо, авжеж, саме так ви розпочинаєте танець-вертання у свої буковинські Розтоки під трагічну мелодію «гора-маре». В село, в село, яке топтали три імперії, та не дісталися його коріння, — там ваша мова не пішла за Йорчиху (на цвинтар, по-вашому), саме там ваша правда, і сила, і воля. Казав же Григір Тютюнник іще тоді, як критики-чудопали ділили нашу прозу на міську

та сільську, що коли в місті немає ні мови, ані характерів, то на зміну всьому письменству йде література сільська. Й ось тепер, коли ми знов знудьгувалися за характеротворчою психологічною прозою, забанували за живою мовою, в якій дебільний комп'ютер підкреслює кожне слово червоним, ви, Марійо, написали нам гірку драму про Дарину Ілащук, «німу» солодку Дарусю, солону сльозу, даруйте за патос, на щоці народу.

Якщо ледачий питає мене, про що ця повість, себто попросить переказати її сюжет, я німуватиму, як Даруся. Ну, хіба ж це велике диво, що десятилітнє дівча, до якого лукавий гебіст підлестився цукоркою, розповіло чистісіньку правду про те, що до їхньої хати вночі приходили лісові вуйки і тато давав їм бринзу? Ні, Даруся могла розповісти щирю правду й без півника-льодяника, бо її ніхто ще не вчив брехати. Вона була дитиною й ще не знала, що диявол ніколи не творить зло у своїй личині. Для цього він оселяється в людях чи приймає їхню подобу.

Та саме з цієї хвилини правдолюбства починається неперебутня трагедія — не лише особиста драма Дарусі, а крах, фізичне вибавлення цілого роду Ілащуків-Яків'юків. І то, певна річ, не через діточу щирість. Думаю, помиляється Дмитро Павличко, коли пише в «Літературній Україні», що «...мати її повісилася, бо жити на світі з дитиною, яка начебто зрадила через свою непорочність, не змогла». Ні, причина цього самогубства, бігме, значно глибша. Мати, а тим більше така, як Матронка, ніколи б не осиротила свою дитину через безвинний гріх. Фатальний відчай був у тому, що нічну правду випитав у маленької Дарусі її, Матронин, кат, котрий десять літ тому жорстоко поглумився над нею. Вона тримала той невігойний біль у собі за сімома печатями, бо думала, що процей, теж безвинний, гріх не відає жодна душа, вона була певна, що Бог таки є на світі й той кат за її муки давно зогнив, а він так знагла з'явився, щоб зробити з її рідної дитини грішницю. Завважмо страшну мітологічну прикмету: Матрона по-

вісилася на своїй розкішній косі, яку так уподобав колись її гвалтівник. Але насправді запродала Ілащуків не малолітня донька, а, звісно ж, дорослі люди.

Ні-ні, жоден сатана не має такої сили, як прості люди у час заздрості, ненависті та помсти, — кажете ви, Марійо, і як добре, що не спокусилися на кон'юнктурний момент і не зробили Михайла Ілащука героєм УПА, а його дружину Матрону зв'язковою. Ви показали найбільший талант маленької людини — піщинки сього світу — уміння радіти життю, тішитися тим, що дала природа, тішитися собою і тими, хто поруч. Та навіть такого (а може, найбільшого!) дару нам не можуть пробачити, кажете ви ще й у сумно-щемливій, як голос дримби, драмі попередній — «Іван Цвичок». Чейже життя, як і люди, мстиве за радість. А особливо якщо радість для двох — величезна...

Пристав був до солодкої Дарусі — самота до самоти — нетяга Іван Цвичок, теж чоловік непевної долі, дивак-пришелепок, можна сказати, як на сторонній тверезий розум, але чи не єдиний майстер від дримби на всі довколишні гори. Тож обіграли, нарешті, дві захолили душі одна одну — голову до голови притулили та й німують обое і на нормальних людей не зважають... сидять собі отак — і світ їх не обходить. Іван у дримбу грає, а Даруся його слухає. Агій, люди добрі, коли це й кому було дозволено, щоб на нас не зважати, щоб ми жили, як усі, а хтось вицілював собі радість із простого залізка, хоч би й такого, як ота дримба? Коли це й кому пробачав сей світ таку розкіш — щоб він, грішний світ, когось не обходив?

І тут вам, Марійо, передають вітання не лише Стефаник, а ще, може, нижчий уклін — автор «Тіней забутих предків», чий Іван та Марічка теж дивилися в небо більше, аніж на земне газдування, та від того й покотилося в урвище їхнє щастя. А ще ген із волинської даліни махає вам білосніжним рукавом панна Леся, чий Лукаш та Мавка теж посміли були на нор-

мальних людей не зважати. І, врешті-решт, посилає вам три зозулі з поклоном уже згаданий нами Григiр Тютюнник — за всевишню любов, яку, бачимо достеменно, розпинали в усі часи і повсюдно.

Так сталося й з Іваном Цвичком та Дарусею, котрі любі та милі були сему поспільству своїми бідами, причинністю і недугами, але стали впоперек горла несамовитою радістю. Ніщо не викликає в людей такої підозри і злої цікавості, як чуже щастя, — тоді вони стають слугами сатани, який і найдобриший учинок обертає на зло. Навіть зворушлива до сліз щедрість сержанта, котрий п'ятнадцять дiб наглядав за арештованим Іваном Цвичком, а потім подарував йому армійський одяг, — теж обертається фатальним злом.

Розпачем-здивуванням перехоплює горло, Марійо, оце глибинне гучання дрімби, це ваше слово, яке раптом переходить у божевільну мелодію «гора-маре», що проникає в людину нечутно — наче смаковита, солодка отрута сну у приспану ласкою жінку... а далі зненацька накриває тебе з головою, як хвиля. Спершу два кроки вліво, тоді вправо, і знов праворуч-ліворуч — так ще розгойдується вітром смерека на вершині скелі, й до біса тут наймудріші розумування про вину та покуту, про муку та щастя, про всю філософію світу, яку вмістила в собі всього лиш одна квітка — трояка ружа — наше життя, яке то чорне тобі покажеться, то жовте, а там, дивися, загориться червоним. Ніколи не знаєш, яку барву завтра уздриш. Та поки що ми вирушаємо в божевільний танок під небезпечну мелодію «гора-маре» — два кроки вліво, два кроки вправо, і знову вліво, і знову вправо... але зтям собі, друже, що після цього ти маєш право один раз обернутися. Але не конче. Не конче, мій друже, бо ти ще не знаєш, що там уздриш, адже і янгол, і люципер мають людську подобу, тож добре подумай перед тим, як зробити цей порух у час надлибокого душевного потрясіння.

Господи, я озирнувся...

Вогонь і попіл його кохання

Дещо про симпатії Тараса Шевченка щодо жіночої статі

Яких жінок любив Тарас Шевченко? Це питання хвилювало багатьох дослідників життя і творчості Кобзаря. Загалом ми начебто знаємо про його основні захоплення, однак сучасники поета не здогадалися бодай у загальних рисах описати портрети жінок та дівчат, до яких був небайдужий Тарас. Хоча б ось так, скупо: блондинка, шатенка, жагуча брюнетка...

Навіть найавторитетніший біограф поета Олександр Кониський зауважує з прикрістю: «Важно було б довідатися, які саме жінки подобалися Шевченкові. Та, на превеликий жаль, на се вельми бракує нам матеріалу». А далі Кониський, вибіруючи такий матеріал по крихті, все-таки доходить узагальнення, що з «краси фізичної» Шевченкові подобалися карі, іноді чорні очі, темні брови, біле личко, гнучкий стан. Однак це доволі загальні, майже пісенні епітети, особливо «гнучкий стан» — ніби комусь він може не подобатися.

Серед дівчат, близьких серцю Шевченка, першою бачимо Оксану, з якою вони ще в дитинстві пасли ягнят, «маленькими собі любились» і яка подарувала йому диво першого поцілунку («Мені тринадцятий минало»). Але про Оксану ми тільки й знаємо: «ота маленька, кучерява» з вірша «Ми вкупочці колись росли...» А от уже в юному віці, перебуваючи у Вільно, шістнадцятирічний кріпак Енгель-

гардта закохався в полячку Дуню Гашовську (чи Гусиковську), яка, достеменно відомо, була чорнобрива і мала чорні очі.

Першою жінкою, якій тридцятирічний Шевченко запропонував свою руку і серце, була його землячка Федосія Кошиць, дочка священика. Але біда була в тому, що колись Тарас служив у цього попа за погонича, тож і тепер батьки дівчини бачили в ньому не так знаного поета, як колишнього кріпака. Всупереч волі дочки вони не захотіли й слухати про таке заміжжя. Так ось, у Федосі Кошиць також були чорні густі брови і великі карі очі.

Але не можна твердити, що пальму першості Тарас віддавав лише чорнявкам. Чорні брови, карі очі, біле личко — традиційні образи українського фольклору, і хоч цими рисами справді були наділені небайдужі Шевченкові дівчата, є свідчення і про його прихильність до білявок.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський, котрий, можна сказати, парубкував із Тарасом, залишив спогади, в яких розповідає про його захоплення однією дівчиною в Києві. Шевченко зустрів її серед прочан біля Лаври і після того «почав зникати і не казав, де просиджував до півночі». Але трохи згодом Чужбинський випадково зустрів Тараса з тією дівчиною і залишив нам її лаконічний портрет: «Розчервоніле личко її, обрамлене світлим волоссям, було чудове». Отже, волосся все-таки було світлим.

На втіху блондинкам можна заглянути і до спогаду Тургенева, який кількома влучними штрихами змалював найдраматичнішу любов Шевченка — Ликеру Полусмак: «Створіння молоде, свіже, трохи грубувате... але по-своєму привабливе, з чудовими білявими косами...».

Що ж до вдачі, характеру прекрасної статі, то, за свідченням Чужбинського, Шевченко «любив жінок жвавого характеру; на його думку, жінці мають бути притаманні

запал і пристрасть». Сам Тарас казав про це образно: «Щоб під нею земля горіла на три сажні».

Він дуже любив жіноче товариство і замолоду жінкам також подобався, але серйозних і тривалих захоплень не мав. Недарма ж у нього народилися оті гірко-іронічні рядки:

Не женися на багатій,
 Бо вижене з хати,
 Не женися на убогій,
 Бо не будеш спати.
 Оженись на вольній волі...

Не приваблювали його й дівчата, як тепер кажуть, легкої поведінки. «Пропасці, але милі створіння, — згадував Чужбинський, — у той час не захоплювали Шевченка; у нього були щодо цього свої оригінальні поняття. Він не знаходив жодної втіхи у відвідуванні веселих притулків продажних грацій, хоча ніколи не картав їх презирливим словом. Він був надто гуманний і на слабкості дивився поблажливо, стараючись у самому бруді знайти хоч крупинку золота. На продажну любов, на жінку, що віддалася пристрасті, він казав “можна махнути рукою”, але потайна розпуста, хоч би якими квітами не прикривалася, завжди збуджувала в його душі непереборну огиду».

Доля, з якою поет не лукавив, не зглянулася на його благання:

Мені, мій Боже! на землі
 Подай любов, сердешний рай,
 І більш нічого не давай!

Він так і не знайшов собі пари, хоча закохувався часто, іноді з першого погляду. Втім, захоплення ці тривали недовго, так само швидко приходило й розчарування. «Ет, дурниця! — казав Тарас. — Поки з нею балакаю, то буцім-

то щось і ворушиться в серці, а там і байдуже». Та і як було не розчаруватися? Одного разу він закохався в досить відому красуню, і та, виявляючи до поета прихильність, запросила його в гості почитати вірші. Шевченко йшов до її дому з трепетом у серці, і перед його очима витав образ жінки-янгола. А коли зайшов до її вітальні, то побачив біля своєї обраниці аж трьох залицяльників — студента, гусара та ще й товстелезного генерала... Він повернувся і пішов геть, присягнувши собі більше ніколи з нею не бачитися. І слова свого дотримав. Гонору Тарасові не бракувало.

Але вмів і побешкетувати. Якось на довший час прикипів серцем до ще однієї вродливої жіночки. Коли побачив її на балу в розкішній сукні з нашитими для оздоби блакитними квітами, то почав просити одну з них собі на згадку. Красуня, сміючись, відмовила. Тоді Тарас сам відірвав і забрав собі квітку. Все закінчилося начебто жартами, але ту блакитну прикрасу він роками беріг, як дорогу пам'ятку.

Однак це аж ніяк не вказує на тривалість серйозного почуття. Чогось постійного, невідступного в інтимному житті Шевченко, здається, не мав. У пантеоні його симпатій особно стоїть княжна Варвара Репніна, яка, за її власним зізнанням, свого часу закохалася в поета. Втім, справжньої «історії кохання», як на мене, не відбулося, хоча деякі дослідники добачають тут серйозний роман. Глибокий платонічний зв'язок — «як між братом і сестрою» — між ними, звичайно, був, але на одруження, яким Шевченко марив увесь вік, не було й натяку. Притягальним у цій історії є сам романтизм непростих взаємин між колишнім кріпаком і княжною знатного роду. Та незважаючи на всі сентименти у цих стосунках, на гарячі зізнання щодо близькості рідних душ, не треба забувати вистраждані Шевченкові слова про те, що він «рідний син і брат свого народу і не може єднатися з панською кров'ю».

Уже на засланні поет щиро закохується в дружину коменданта Новопетровського укріплення Агату Ускову, яку сприймає як «сущу Божу благодать» і благоговіє перед нею. Та вже через кілька місяців настає цілковите розчарування. Ангел Агата, його єдина моральна опора, стає «порожнечєю», бо... грає в карти. Справді, ще одне свідчення того, що захоплення згасали так само швидко, як і спалахували.

Повернувшись із заслання, Шевченко душею ніби залишився у своїй молодості й закохувався у дівчат набагато молодших за себе. Акторці Каті Піуновій не було й п'ятнадцяти, коли Щепкін познайомив її з Шевченком і вона дуже швидко отримала від поета пропозицію вийти за нього заміж. Згоди Тарас, як відомо, не отримав. Селянці Харитині Довгополенко, яку Шевченко також хотів узяти за дружину, було всього лиш сімнадцять. Ликері Полусмак — дев'ятнадцять... Із жодною не склалося. По правді кажучи, то вже було не стільки кохання, як останні відчайдушні спроби втекти від самотності. Ці поривання, справедливо зауважує Олександр Кониський, «не мали в собі й сліду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певніш сказати — теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця». Зрештою поет у відчай звертається до своїх друзів та родичів, аби вони підшукали йому дружину бодай заочно, бо він уже готовий оженитися і на «чортовій сестрі», аби не одуріти в самотині.

Ні, лукава доля не дала йому спізнати родинного щастя. Майже всі оті згадані нами жінки, що увійшли в історію лише завдяки Шевченкові, вважали його застарим для себе. Духовний зв'язок відходив на другий план. Власне, його й не було як такого, отого внутрішнього зв'язку. Через багато літ та ж таки Катерина Піунова, пишаючись близькістю з генієм, розповість своєму синові Миколі: «Ну що я тямил! Мені здавалося, що в Тарасі Григоровичу жени-

хівського нічого не було. Чоботи нашмаровані дьогтем, непокритий кожух, шапка смушева найпростіша, і в патетичні хвилини Тараса Григоровича вона падала на підлогу в день до сотні разів, так що коли б вона була скляна, то часто розбивалася б. Так, тоді я тільки про це й думала, а про духовний світ, про розум великого поета забула, кебети бракувало!...»

Ще більше каяття дойматиме Ликеру Полусмак, яка виїде заміж за власника перукарні Яковлева, але цирульник виявиться безпросвітним п'яницею і даватиме їй замість любові доброї прочуханки. Таке ж безталання чекало і на Харитину Довгополенко. Її суджений писар Федір Гриненко, як твердить Кониський, «був п'яниця великий». І вже зовсім жорстоко доля повелася з попівною Федосією Кошиць. Вона так і не вийшла заміж, згодом збожеволіла, а 1884 року померла дівкою.

Та хай там як, а минуть літа, і Тарас залишиться навіки сорокасемилітнім, тоді як усі оті дівчата, що йому відмовили, стануть бабусями і до смерті вихвалятимуться своїм «знайомством» з великим поетом. Ликера ж Полусмак, овдовівши, через сорок років по смерті Кобзаря переїде із Царського Села до Канева й аж до своїх останніх днів ходитиме на могилу Тараса. Ходитиме як на побачення чи то зі своєю молодістю, чи то з вічністю.

Орстдакх

Моя зустріч з Аллою Дудаєвою

За той провал розігнали цілий відділ Федеральної служби безпеки Росії. 1996 року після загибелі Джохара Дудаєва московські людолови полювали на всіх його родичів. Дружину генерала Аллу Дудаєву з охоронцем Мусою схопили у Нальчику якраз тоді, коли Алла Федорівна збиралася вислизнути до Туреччини. Не встигла. Мусу спровадили в Лефортово, а її «лагідно» ув'язнили в особняку під Москвою. Хотіли навіть цинічно використати в президентській кампанії Єльцина. Та одного дня кавказька полонянка щезла. Її викрали з-під носа у московських наглядачів дуже просто — інсценізували неподалік бійку, і, коли охоронці побігли на шум-гам, дружина генерала звітрилася невідомо куди. Згодом вплив «український слід», і, я ж кажу, цілий відділ ФСБ поплатився теплим місцем під сонцем.

Москалі збивалися з ніг у пошуках Алли Дудаєвої, а я тоді пив з нею каву в карпатському «бункері Томаша». Як зараз пам'ятаю, було вже 23 червня, на Яблуницькому перевалі саме перепоховали чотирнадцятьох січовиків Карпатської України. Стояв гожий літній день, а коли вивершили могилу і поставили пам'ятний хрест, — небо заплакало. Пішов дощ.

Наше авто поволі спускалося спадистою карпатською дорогою. За кермом був голова «Меморіалу» імені Василя Стуса Роман Круцик.

— Ти до Києва коли? — спитав він.

— Завтра.

— Завтра їде й Алла. Вона спершу до Києва, а потім — далі. Значно далі.

Пан Роман незмигну дивився на дорогу. «Двірники» змахували з лобового скла дощові краплі.

— Ти поїдеш з нею в одному вагоні, — сказав він. — У сусідньому купе. Там ще буде наша людина. Квиток тобі привезуть. А можливо, ви зустрінетесь іще раніше.

Ліворуч із гірського тунелю вихопився електропотяг. Роман натиснув на клаксон, й у відповідь озвався гучний тривалий гудок. Потім водій і машиніст іще кілька разів обмінялися сигналами-привітаннями. Виявляється, Роман на західних залізницях своя людина — 20 літ і сам був машиністом. Його авто тут упізнають здалеку.

— Я відвезу тебе до Томаша, — сказав він. — Так буде надійніше.

Ми попрощалися біля невеличкого приватного готелю. Роман сказав, що зустрінемося в Києві на пероні вокзалу, він там буде раніше, бо прилетить до столиці літаком.

Пан Томаш запросив мене пообідати до потаємного покою — такий завше є у доброго господаря. Там було ще кілька незнайомих мені людей, серед них — невисока білява жінка в окулярах. Вона майже весь час мовчала, можливо, тому, що не знала нашої мови, а говорити російською серед «бандерівців» соромилася. Так, це була Алла Дудаєва. Етнічна росіянка, яка, за її словами, стала правдивою чеченкою.

Вона народилася 1947 року в Коломні. Батько Федір Куликов був кадровим офіцером Радянської армії, і родина мандрувала по військових містечках усього Союзу. Чита, Забайкалля, Крайня Північ, Чукотка, острів Врангеля... І нарешті Калузька область, військове містечко Шайковка. Саме тут вона зустріла молодого лейтенанта, військового льотчика і майбутнього президента Ічкерії Джохара Дудаєва. Відтоді розпочалося нове коло мандрів по Союзу вже з коханим чоловіком. Від Сибіру — до Прибалтики. Два роки випало й на Україну — Джохар Дудаєв служив

у Полтаві. Як згодом з'ясувалося, майбутній президент Чечні саме тут з «потаємних джерел» вивчав досвід Української Повстанської Армії. Він уже знав — знадобиться. А те, що приховував у «безодні» своєї душі, вихопилося на поверхню вже у Прибалтиці. Коли Горбачовський режим силкувався задушити повсталу Литву і пішов на кривавий штурм телевежі у Вільнюсі, жоден солдат, який підлягав генералу Дудаєву, не вийшов з казарми. Так він спалив за собою останні мости — попереду була тільки Чечня, боротьба за її свободу.

Алла Дудаєва не належала до тих офіцерських дружин, яким достатньо теплого затишку під крилом у забезпеченого чоловіка. Ще 1970 року вона закінчила навчання на художньо-графічному факультеті Смоленського педінституту. Відтоді постійно працювала художником-оформлювачем, малювала картини, писала вірші... і ростила двох синів та дочку.

І ось Чечня підіймає голову. Ще в складі штучного утворення під назвою Чечено-Інгушетія. Народ вимагає природного — він хоче бути собою. Кремль оголошує надзвичайний стан на території Чечено-Інгушетії. Тоді й з'являється вірш уже не росіянки Алли Дудаєвої «Поклик предків» із прямим заклик до збройного опору. «Орстдакх» — вставай, народе — слово, яке століттями пульсувало в крові нахчо (самоназва чеченців) і вибухало вогнем за слушної години.

Алла Дудаєва була біля свого чоловіка до його останнього подиху. Підступно вбитий точно спрямованим ракетним ударом, Джохар помер у неї на руках. Подобиці ліквідації генерала я описав у романі «Самотній вовк» («Елементал»). Усю правду про смерть Дудаєва ще дізнається світ. Його чесній і відкритій боротьбі Росія протиставила ганебну «гру втемну», і президента було вбито під час телефонної роз-

мови про перемир'я. Це був ніж у спину. Москаль завжди бере як не числом, то підступом.

Відтак російські спецслужби розпочали дике полювання на вдову Дудаєва... До речі, коли її арештували, допит провадив полковник, який назвався Александром Волковим. Насправді ж це був нині відомий Александр Литвиненко, якого знищили колишні колеги в Лондоні. Про переховування Алли Федорівни в українських Карпатах не знала навіть СБУ. Ця продажна, вірнопіддана московським босам служба вже неодноразово затримувала на території України й передавала злочинним режимам політичних утікачів. А тут ще треба було забезпечити дружині президента «коридор» на Захід. Тоді ж «друзі наших друзів» передали мені книжку Алли Дудаєвої «На зламі сторіч», яка вийшла у «довіку вдячній Джохару» Литві. Це європейське видання містить і репродукції картин Дудаєвої. Більшість її робіт згоріли в розбомбленому Грозному. Добірку віршів Алли Федорівни я опублікував у своєму перекладі в різних виданнях. Але наразі — про інше. Чую її тихий, довірливий голос.

ПРО ДЖОХАРА

Коли я познайомилася з Джохаром і зазирнула в його душу, то побачила безодню, повну відчаю і безнадії. Я полюбила його всім серцем, а через нього і весь чеченський народ. Ця любов зробила мене чеченкою за духом, а відтак і за національністю. Не хочу, не хочу бути росіянкою і прошу ніколи не називати мене представницею цього племені. Надію і віру мій чоловік знайшов у боротьбі за незалежність Чечні. Якось я запитала його: «Коли ми виграємо цю війну?», і він несподівано відповів, що ми вже її виграли. Адже чеченці побачили, що наша мета досяжна, і вся справа тепер полягає лише в тривалості цього тернистого шляху.

ПРО РОСІЮ

Я приїхала в гості до батька і побачила, яким життям живуть люди в Росії. Це така порожнеча, такі всуціль сірі обличчя довкола. Люди не знають свого минулого, не мають сьогоднішнього і не бачать майбутнього. Вони просто вже нічого не чекають. Це якийсь навіки втрачений світ. Краще прожити зовсім мало і вмерти за свободу, ніж отак животити. Я не відчуваю себе росіянкою, напевно, тому, що із самісінького дитинства моє серце протестувало проти жорстокості, хамства й брутальності, які мене оточували. Я на кожному кроці бачила приниження людської гідності. Я не є навіть громадянкою Росії, тому преса пропагувала відверту брехню, коли писала, що начебто голосую за Єльцина. Росія йшла на вибори, а вибору в неї не було. Претенденти нагадували єдине порочне коло. Точнісінько як у тій казці: «Праворуч підеш — коня втрапиш, ліворуч підеш — сам загинеш, прямо рушиш — ні тебе, ні коня не буде». Єльцин зовсім не вписується в поняття демократії, так само, як і його оточення, і всі оті вискочки, що опинилися на московському політичному Олімпі. Яке дикунство! Вони спершу «демократично» дозволили нам зробити свій вибір, а коли ми обрали свободу, то почали топити її в крові. Це була пастка!

ПРО АМЕРИКУ І ЄВРОПУ

Найприкріше те, що світові не потрібна наша правда. Так зване світове співтовариство відвернулося від чеченського народу, заклопотане своїми суєтними справами. Нам найбільше допомагають представники сусідніх народів, звичайні, прості собі люди, які живуть поруч і бачать віроломство російських агресорів. Навіть гуманітарну допомогу, адресовану нашим дітям, перехоплюють російські блокпости.

Світ, вочевидь, пішов не тим шляхом. Шлях нагромадження матеріальних багатств — це велика омана. Подивіться на Америку і Європу. До якої гіркої самотності вони дійшли! Де там душі? На що перетворюються люди похилого віку, котрі завершують «сите» життя в будинках для старих! На що американці перетворили своїх жінок і дівчат! І який жах у тому, що багато бідніших країн намагаються усе це пропагувати і переймати, знову ж таки свідомо відмовляючись од власного майбутнього. Багатство роз'єднує людей.

ПРО ЧЕЧЕНЦІВ

Чеченці, втративши все, знайшли свої душі. Бачили б ви, яке чистилище пройшли у цій війні наші юнаки. Якщо раніше вони багато в чому були схожими на своїх ровесників із тієї ж Москви, то тепер — це єдине братство. Вони не п'ють, разом моляться, і кожен ладний віддати життя за іншого, навіть не за живого, а за мертвого. Я не знаю більше такої армії в світі, лише чеченці ідуть у бій, щоб ціною власного життя визволити мертвих побратимів. Це святе братство.

ПРО ОРДУ

Росія не зупиниться на Чечні, тому що в неї дуже великі апетити в політичному і фізіологічному розумінні. Її народ постійно голодний, а голодні люди завжди небезпечні. Крім того, у Росії дуже велика армія і велика неприязнь до тих націй, що живуть поруч і мають свободу. Щоб змінити своє ставлення до інших народів, Росії самій потрібне духовне відродження, а звідки воно візьметься за таких правителів? Поки що більше надії щодо духовного зцілення російської

нації слід покладати на її сусідів. Що більше живу, то частіше вражаюся: доки житиме в росіянах орда? Ви скажете мені про винятки, назвете багато нормальних людей, і я погоджуся, але знов і знов покажу вам на натовп, на сіру масу, в якій розкошує ординська хижість, нахабство, хамство і, Господи, досі живе оте донощицтво, яке я вважала анахронізмом. Мій батько — ось вам теж виняток — не лише співчуває боротьбі чеченців, а й сам поривався їхати воювати на нашому боці. Для нього Чечня — це Іспанія, куди вирушали всі, у кому горів вогонь свободи. Я ледве відмовила батька, адже йому вже 70 років. Та от про цей намір дізнався сусіда, теж літній чоловічок, який відкупив своїх двох онуків од армії. Він побіг до міліції і заявив, що біля нього живе тесть Джохара Дудаєва, котрий збирається воювати проти росіян. До батька прийшов міліціонер, про все розповів і запитав: «Це правда, що ви збираєтеся воювати проти Росії?» — «Так, правда», — відповів батько.

Але патологія сьгоднішнього ординця полягає в тому, що хижість у ньому потворно переплітається з боягузством. Тому він воює з жінками, дітьми, людьми похилого віку, з мирним населенням. Не може бути хоробрості й мужності там, де бракує віри у свою правоту.

У потязі Івано-Франківськ–Київ вона жодного разу не виїшла з купе. Коли вранці ми прибули до столиці, пан Роман уже стояв на пероні. З вагона елегантно зійшла невисока білявка в окулярах із простими, без діоптрій, скельцями. Ми попрощалися з нею самими очима.

Кіндрат

— **Б**лагословіть, отче, на смерть за Україну, — тихо, але твердо попросив він.

Це було 9 січня 2014 року. З Майдану Василь Кіндрацький приїхав на Різдво до свого Миколаєва, що на Львівщині. Навідався додому, аби провести різдвяні свята з родиною. А 9 січня він поїхав до отця Ярослава в село Більче, що за двадцять кілометрів від Миколаєва, і раптом попросив про таке, що отця Ярослава пробрав мороз. Ще не було війни, ще не пролилася кров на Майдані, а він:

— Благословіть, отче...

Отець Ярослав розгубився. Якби перед ним стояв зухвалий юнак, то він би знайшов, що відповісти, а тут... Це був п'ятдесятирічний чоловік, його одноліток і приятель ще з часів Помаранчевої революції, котрий після тієї-таки революції п'ять років очолював районну адміністрацію.

— Твоє прохання — безумство, — сказав отець Ярослав. — Бог сам обирає ягня на жертву. А хто ти такий, щоб Йому вказувати? Андрей Шептицький просив у Папи благословення лише на мучеництво, а той не дав. Я можу благословити тільки на жертвовну працю і піт.

Василь похитав уже сивою головою.

— Мій тато казав, що Україна і свобода воліють крові. Коли після проголошення незалежності всі стрибали до неба на radoщах, тато казав, що рано радіти. Свободи не буває без крові.

— У тебе дружина, двоє діточок...

— Бог подбає за них, — сказав Василь, і на дні його очей засвітилася сумна усмішка.

Вони з дружиною Галею були пізніми батьками. Йому вже стукнула сороківка, а дітей не було. 2004-го він поставив у Миколаєві статую Богородиці — і сталося. Спершу народилася донька Ангеліна, а через три роки — син Ярослав.

Коли кров полилася на Майдані, 20 лютого йому подзвонила дружина:

— Васильку, у тебе двоє діточок... Ховайся.

А він не ховався ще й через те, що мав найкращих у світі дітей і любив їх так, як більше ніхто не вміє любити.

На Майдані Бог його милував. До батальйону ОУН у Пісках вони приїхали удвох з товаришем Андрієм Юргом 20 листопада. Андрій теж мав п'ятдесят років, був батьком чотирнадцятирічного сина Юрка й успішним підприємцем. Потім люди говоритимуть, що це Василь підбив його йти на війну. Але то неправда. Кожен доброволець на війну іде сам. Це його власний вибір. Тому й доброволець.

У Пісках їх зустрів заступник комбата, теж п'ятдесятирічний, Кармелюк, у якому тепер Україна знає свого поета і воїна Бориса Гуменюка.

— Хлопці, а ви чого сюди приперлися? — спитав Кармелюк. — Невже ви такі придурки, як і я?

Кармелюк сміявся, хоча насправді він мав тут тверду позицію: на передову повинні йти якраз старші чоловіки, які вже встигли стати батьками і щось зробити-побачити в цьому житті.

Андрій Юрга узяв собі позивний Давид, а Василь Кіндрацький — Кіндрат. Спершу хотів бути Лисом, таке псевдо мав його дід в УПА, але в батальйоні вже був свій Лис. Тому він став Кіндратом, за прізвиськом.

Свобода воліла крові. Через три дні його побратим Андрій Юрга (Давид) загинув. Снаряд із самохідної артилерійської установки влучив у стіну будинку, в якому перебували оунівці. Цього разу Бог обрав Давида.

Додому до Львова труну з його тілом повезли на джипі Кіндрат і Сашко (позивний Комбат). Труна ледве помістилася в авто, її довелося вперти у лобове скло. Тому і водій (Кіндрат із Комбатом сідали за кермо навпереміну), і той, хто сидів з ним поруч, тримали домовину на плечі цілу дорогу.

На Харківській трасі перед Яготином закінчилася солярка. Дякувати Богу, в Києві тоді був Кармелюк. Він приїхав і дотяг їх на линві до найближчої заправки. Хресна дорога тривала.

Кіндрате, братику... «Братик» — це твоє слово. Так ти звертався до друзів. Пам'ятаю, як ти розповідав про цю дорогу, коли зайшов до мене на Водохреща. Будучи в справах у Києві, ти заходив до мене — попереду йшла твоя сумна усмішка, а позаду важезний наплічник, повен «сувенірів» з війни. Оселя наповнювалася порохом гаром, бо це були відстріляні набої, гільзи, осколки. Одного разу ти привіз мені навіть величезний відрубок від гільзи «Граду». Буде вам файна попільниця, — сміявся. Насправді ж тими подарунками ти кричав до нас про війну. Про те, що ось же вона, війна, — не дець там за тридев'ять земель, а на такій коротесенькій відстані, яка буває лише між життям і смертю.

Найбільше ти оповідав про своїх побратимів. Про Сивого, Комбата, Кармелюка, Крома, Лешого, Хана, а найбільше про Давида — Андрія Юргу, якого ти не віз, а ніс на плечі з Донбасу додому, а потім, повернувшись у Піски, знайшов на руїнах його кашкета.

А ще ти багато говорив про те, що в тилу теж треба формувати «наші» підрозділи запасу з надійних людей, бо ця війна надовго, та навіть якщо продовжуватимемо незавершену революцію, то мусимо мати готові похідні групи, — вдавався ти до оунівської термінології як істинний виразник свого батальйону.

Потім ми пішли на Аскольдову могилу до церкви Св. Миколая окропитися свяченою. Хто міг тоді подумати, що мине

якихось чотири місяці, і побратими на руках принесуть тебе до цієї церкви...

Коли між бійцями батальйону ОУН розгорілася дискусія, чи залишатися в статусі добровольців-партизанів, чи «легалізуватися» в лавах Збройних сил, Кіндрат став на бік других. При всій недовірі до представників вищого командування, він розумів необхідність розбудови і зміцнення українського війська. Кіндрат іще з армії був десантником і знав ціну дисципліни та професійного вишколу. Так частина оунівців стали бійцями 81-ї десантно-штурмової бригади.

Ми зустрілися з ним на вшануванні героїв Холодного Яру 25 квітня в Чигирині. Тоді чимало хлопців зі східного фронту приїхали віддати честь холодноряцям, від яких вони успадкували гасло «Воля України або смерть». Традиційне освячення зброї біля Гайдамацького ставу мало вже не лише ритуально-символічний зміст.

Рівно через місяць, на світанку 25 травня, Кіндрат, ризикуючи життям, вибрався на вежу напівзруйнованої шахти і встановив два прапори — державний та ОУН. Наступного дня він подзвонив дружині Галині й розповів про цю подію таким схвильовано-радісним голосом, наче сповіщав про кінець війни. Він не сказав: «Я вивісив прапори...» Він сказав: «Ми...»

Через два дні з боку Донецького аеропорту російський танк вистрілив по позиції «Шахта» біля села Водяного. Снаряд прямим влученням пробив стіну і закладене мішками з піском вікно. Кіндрат дістав смертельне поранення. Лікарі ще сорок хвилин боролися за його життя, але Бог цього разу забрав Кіндрата до себе. Свобода воліла крові...

Ось такі справи, братику. Хотілося б тобі багато чого розповісти, але ж ти і так усе бачиш звідти. Хоч за життя ти, мабуть, не встиг прочитати шкільний твір свого семи-

річного сина Ярослава — твір, який він написав до Дня Героїв. Ярослав його так і назвав — «Незламний тато». Давай, братику, почитаємо його разом: «Мій тато поїхав на війну. Тато і його друзі б'ються з ворогами у селі Пісках біля Донецького аеропорту... Тато деколи приїздить додому, бо дуже сумує за нами, і мама в цей час просто розцвітає. Ми з сестрою Ангелинкою слухаємо цікаві розповіді про війну. Мені дуже подобається татова форма... Мені дуже сумно, коли тато повертається на передову. Він каже, що мусить воювати до кінця, аж поки Україна не переможе. Мій татусь — патріот, незламний борець за свою Вітчизну. За це я його поважаю і люблю. Повертайся до нас, татку, живим і здоровим».

Ярославчик написав цей твір за п'ять днів до того, як тебе не стане.

Але видиш, братику, якого сина маєш. Радій.

Ось і твій побратим Кармелюк каже:

Кіндрате...

Твоя донька так виросла за цей час

Ці діти так швидко ростуть

Кажу. Хоч ти й сам усе бачиш

Твій син — викапаний ти.

Мені не стало духу підійти

По голівці погладити.

Прийде час —

Я розповім йому про тебе.

Мабуть, ти чув і те, що сказала твоя кохана Галинка на відкритті меморіальної дошки на будинку райдержадміністрації в Миколаєві, де ти колись працював. Вона сказала: «Василь завжди був там, де мусив бути». Ти це чув. І, можливо, навіть сумно всміхнувся на ті слова. Так сумно сьогодні всміхається вся Україна, якій ти віддав свою кров.

Валюсин ставок

Знову їду до Лебединського монастиря, а відтак до села Товмач, що в Шполянському районі на Черкащині. Досі «не відпускає» мене Чорний Ворон, який, за скупим чекістським повідомленням, «родом із-під Товмача». Не віриться, що в цих краях не лишилося жодної людини, котра б розтовмачила, де саме з'явився на світ отаман.

Відомо, що із Товмача вийшов ще один видатний повстанський ватаг — Іван Лютий-Лютенко на псевдо Гонта. У тій борні з московськими окупантами він уцілів, хоча й не раз опинявся за крок від смерті. Досить згадати, як Лютий відчайдушно налетів на полчище Будьонного неподалік Звенигородки. Тоді його козаки, не діждавшись сподіваної підтримки від інших отаманів, зазнали поразки й розплатилися за той зухвалий напад багатьма жертвами. Лютого-Гонту в нерівному бою врятував щасливий випадок. Він дожив віку у США (помер 1989-го, маючи 92 роки) і залишив нащадкам книжку безцінних спогадів «Вогонь з Холодного Яру». Мешкав у містечку Баунд-Брук, де й похований на відомому українському цвинтарі Святого Андрія. Я провідував там його могилу 2011 року, почув багато цікавого про Лютого від людей, які його добре знали. Холоднорський отаман, маючи, крім усього, неабияку кебету підприємця, завів свою ферму й розвинув успішний бізнес на солінні капусти, огірків, помідорів. Видно, розумівся на тому краще за місцевих американців.

У Товмачі ще й сьогодні можна побачити пустку, де стояла хата Лютих. Скраю від поля (а далі темніє ліс) — купина густих бур'янів, кропиви та кущів, які завжди розкошують на місці колишньої оселі. Але пустка є пустка. Її вигляд хо-

лодить груди. Колись тут вирувало життя, радувала око багата садиба, адже батько отамана Макар Минович хоч і вишов із бідної родини, вибився у заможні господарі. Мав три десятини землі, розкішний сад, повну загороду худоби.

Втім, якщо ви почнете розпитувати у товмачівців, де ж стояла та хата, в якій жили Люті, то більшість селян тільки почуває потилицю. Вони й про отамана Гонту-Лютого чули хіба краєм вуха. У повстанських селах пам'ять виривали з корінням, разом з людьми. Щоправда, нині товмачівці трохи опритомніли, бо нарешті в селі почали вшановувати пам'ять Чорного Ворона та Гонти-Лютого, поставили їм меморіал, проводять фестиваль «Товмацький курінь». Але ще кілька років тому, коли я шукав тут отаманових слідів, натрапив лише на двох людей, котрі могли розповісти щось істотне. Це подружжя Колосів, пенсіонери Володимир Павлович і Галина Василівна. Сільські інтелігенти, вчителі, вони ніколи не були байдужими до минулого свого краю, а щодо Івана Лютого-Лютенка, то як же не знати? — Галина Колос доводить-ся рідною племінницею першій дружині отамана Валентині Колос. Гонту-Лютого вона, звісно, не могла бачити, адже він вислизнув за кордон узимку 1922-го, а от його батьків — дідуся Макара та бабусю Євгену (Ївгу) пригадує добре. Отаман Гонта, ще коли боровся з окупантами, іноді потай навідував родину і тоді просив батьків та дружину Валентину, аби вони пішли до сільради й офіційно зреклися його як ворога радянської влади. Інакше не уникнути кари. Однак рідні про це не хотіли й слухати. І кара не забарилася. Батьків Івана Лютого-Лютенка соввласть викинула з хати. Вони перебралися до хліва. Макар Минович проробив у глухій стіні два віконця та так і жили.

А дружина отамана Валентина Колос, зоставшись із малолітнім сином Сашком, тяжко журилася за чоловіком. Адже вони кохали одне одного. Свого часу Іванові батьки раяли

йому іншу дівчину, попівну, і мама Євгена вже про все домовилася з панотцем, але Іван затявся. До серця йому припала дівчина з бідної родини Валюся Колос. І ось тепер молода жінка навіки втратила живого чоловіка, без якого немилим стало і саме життя. Вона ще нудила світом, могла матеріально забезпечувати це животіння, адже була здібною швачкою (як тоді казали, «мадісткою»), і їй замовляли пошиття костюмів та суконь навіть високі начальники з тодішнього райцентру Мокрої Калигірки. Однак Валентина Колос чи, як її називали в селі, Валюся назавжди втратила жагу до життя і поволі впадала у божевілля. Без Івана. Вона цілими днями ходила довкола ставка, нікого не бачила, окрім того, що жило в її пам'яті і в її уяві. Отак у невигойній тузі й тихому божевіллі Валентина Колос згасла 1946-го. Той ставок, довкола якого блукала нещасна жінка, у селі досі називають Валюсиним. Батьки отамана померли ще до війни...

Стою біля Валюсиного ставка. Він пересох, заріс і здичавів. Як людська пам'ять, яку рвали з корінням. Але не вирвали — її паростки поволі відживають після чужинського потопту і наруги.

— Як же так сталося, — запитую у Володимира Павловича Колоса, — що в Товмачі не лишилося жодних слідів від Чорного Ворона? Хтось же мусив пам'ятати отамана — з якого він роду, де саме з'явився на світ? Адже «з-під Товмача» — це ж десь отут поруч.

Володимир Павлович має на те свою, суто українську версію. Отаман Чорний Ворон був, як зазначали чекісти, політично грамотним і надзвичайно хитрим. Він добре знав тонкощі конспірації. У чекістських документах його називають Іван Якович Черноусов. Схоже на те, міркує Володимир Павлович, що отаман задля того, аби оберекти рідних від більшовицької помсти, у якийсь момент змінив своє справжнє прізвище. Адже Черноусових у Товмачі не було. Зате чи не

цілий куток заселяли Білоуси. Ці Білоуси, видно, не дуже мирилися з окупаційною владою, бо згодом деякі з них були репресовані. Отже, й отаман, швидше за все, належав до Білоусів, але з відомих причин спершу законспірувався під подібним прізвищем Чорноус (Черноусов), а відтак узяв собі й «чорнявий» повстанський псевдонім — Чорний Ворон.

Версія Володимира Колоса викликає довіру. Як викликає захоплення хист отамана-конспіратора, котрий оповив свій образ такою таїною, що заплутав і чужих, і своїх. Та залишилося гучне ім'я ЧОРНИЙ ВОРОН — наймення великого воїна, який у герці з московською навалою відстоював честь української зброї, творив славу Вітчизни. Нині це ім'я викарбувано на монументі в селі Товмач поруч з іменем отамана Івана Лютого-Лютенка.

Колись у найтяжчі дні боротьби, коли нескорених лісовиків називали бандитами, ще один славний повстанець із Фастівщини Ларик Плисака сказав пророчі слова: «Надійде час — і наші імена напишуть золотими буквами». Цей час надійшов. Пишемо...

Два судові процеси сторіччя

1. СПОВІДЬ ЗЛІСНОГО БЕШКЕТНИКА

Я лише раз у житті стояв перед судом. Було це в далекі сімдесяті роки, коли я ще майже юним працював у відомому на той час молодіжному журналі «Ранок» і думав, що мені море по коліна.

Сльотавого березневого вечора нас, трьох молодих хлопців, занесло в ресторан «Славутич», що на Русанівці. Тепер навіть не згадаю, як і за скільки вдалося прослизнути до переповненої зали де, крім усього, того вечора обслуговували депутатів Верховної Ради УРСР. Деякі з них під час сесії жили в престижному тоді новому столичному готелі «Славутич», ну і, як нормальні люди, вони теж вечеряли в тамтешньому ресторані. Тим більше, що тодішніх своїх обранців народ зовсім не знав в обличчя. Їх, бідолах, не розкручували. Вони не знали, що це таке, на телебаченні не було жодних політичних шоу.

Мабуть, не варто розповідати, скільки й за що ми випили і з чого почалася між нами сварка, але, соромно зізнатися, вона перейшла у бійку. Справжню, круту бійку, у стилі вестерн. Спершу нас билося двоє. Третій розбороняв. А потім йому стали допомагати інші, в тому числі, як згодом з'ясувалося, втрутилися й дядьки-депутати, і зрештою там утворилася мала-купа-невелика. Це було карнавальне видовище. Чоловіки хекали, жінки верещали, дзвенів битий посуд, лунав замашний брудний мат, і хтось комусь лив шампанське за комір прямо із пляшки...

Я сходами скотився з другого поверху до вестибюлю і, мабуть, котився б отак аж до дніпровського каналу, який так по-венетійському облягає Русанівку, але дорогу перетнула міліція. Мене скрутили і затрамбували у «воронок». Один із нас утік, а третього відпустили за одну цікавеньку послугу: міліціонери забрали у мене ключі від квартири, яку я тоді винаймав там-таки недалечко — на Березняках, дали їх, ключі, тому хлопцеві і попросили принести мій паспорт. Саме в мені правоохоронці чомусь побачили найбільшого злочинця і свого власного ворога. Тобто тим ворогом, певніше за все, був мій язик. Хоч скільки я присягався не сперечатися з ментами, але в «доброму гуморі» любив подискутувати з ними про гуманізм, права людини, ООН і всяку таку туфту. Не пригадую, що я тоді їм казав, лише пам'ятаю, що в одного була величезна, неприродно видовжена кобиляча голова, а другий, дрібний, як цвіркун, лузав соняшникове насіння, і воно так смачно пахло мені, що я не стримався і попросив хоч півжменьки. Він, звичайно, не дав. Ні, тоді я справді, мабуть, напатякав їм зайвого, але й поведінка ментів була нетиповою, як китайська пневмонія. Спершу вони повезли мене в якийсь зачуханий медпункт на експертизу, де взяли з вени кров для аналізу на вміст алкоголю, а вже потім доправили в Дарницький райвідділ міліції і завели до капітана, перед яким на столі вже лежав і мій паспорт, і ціла купа пояснювальних записок.

Скажу чесно, не били. Після того, як я написав їм якийсь пояснення щодо ресторанної пригоди, мені наказали зняти паска, витягти шнурки з черевиків, примусили зняти годинника і не били навіть тоді, коли я брязнув тим годинником об підлогу, щоб не дістався ворогам. Навпаки, що більша агресія мене розбирала, що більше я дозволяв собі іншомовних лайок у їхній бік, то дужче вони тішилися, і на обличчі Кобилячої Голови розпливалася широка, як мир-

городська калюжа, усмішка, а Цвіркун уже, мабуть, каювся, що пошкодував для мене кілька соняшникових насінин.

У такому ж доброму гуморі вони провели мене тьмяним нічним коридором до КПУ (ні, не до компартії, а до камери попереднього ув'язнення), і я опинився в заґратованій тісній клітці, де вже було напхом напхано кільканадцять арештантів. Одні стояли, інші сиділи попід стінами на цементній підлозі, а так, щоб лягти, то й не було де. У цьому мавпятнику зібралася доволі весела публіка, яка мало переймалася своїм становищем: більшість із них частенько ночували то по витверезниках, то ось по таких буцегарнях, і якби їм тут ще дозволяли курити та дали плящину-другу, то їх би звідти й мітлою не вимів. Утім, деякі бували в бувальцях розбишаки якимось приноровилися проносити цигарки й сюди, бо трохи згодом у камері запахло димком, а після того, як я почитав їм уголос вірші (це ж треба було так напитися!), то один нетяга і мене пригостив недопалком.

Та найцікавіше почалося вранці. Дрімаючи напівсидячи у холодному кутку, я ще не встиг і вихмелитися, як «протрубили» підйом. Нас по прізвищах стали викликати з камери, а потім виводили надвір і садовили в ті ж таки «воронки» — якимось так тихо садили, майже врочисто, ніби везли у Бабин Яр на розстріл. Аж ні!

— На суд! — зітхнув нетяга, який поділився зі мною недопалком.

Мені не доходило. Не доходило навіть тоді, коли Кобиляча Голова з Цвіркуном завели нас під конвоєм до справжнісінької судової зали і посадили на довгі лави. Ну, подумаєш — припаяють штраф, де наше не пропадало. Я тоді, темний, навіть не підозрював, що віднедавна діяв якийсь химерний закон щодо хуліганства у стані сп'яніння. Якщо якогось сірому замітала міліція під час такої пригоди, то

запроторювала в КПУ, а вже наступного ранку тебе могли позбавити волі не на банальних п'ятнадцять діб, а на цілком пристойний термін.

Ось і тут після традиційного «Встать! Суд ідьот!», після того, як на суддівському помості всілася надзвичайно сувора і в міру гладка жінка з підсудками по обидва боки, розігралася справжня драма. Ні, спершу я сприймав це дійство як водевіль і навіть намагався підморгувати молоденькій стенографістці, що вела протокол засідання. Та вже за кілька хвилин мій хміль як рукою зняло. Першим дістала вирок, як то й ведеться в житті, найщиріша душа, атож, чоловічок, який пригостив мене недопалком.

— Ви обвіняєтесь в том, — чітко, зі знанням справи карбувала слова гладка й сувора жінка, — што затеялі хуліганській дебош в собственной квартире, при етом ізбивали свою жену, білі посуду, мебель... К тому же експертіза установіла, што ви являєтесь хроніческим алкоголіком, постоянно терорізіруете свою семью і вместе с тем нарушаєте покой соседей. Прізнайте себя віновним?

«Щира душа», не вагаючись ані секунди, відповіла ствердно і дістала два роки виправних робіт із примусовим лікуванням від алкоголізму.

Наступні вирокі були приблизно такими ж, незалежно від того, чи підсудного схопили на вулиці, чи на танцях, чи в тещі на іменинах. Про штрафи тут не йшлося. Рік, два... ув'язнення. А тому, коли надійшла моя черга, я вже був тверезий як скло і збирав докупи всі мізки, щоб ухопитися за якусь соломинку. Непокіло ще й те, що всі підсудні, наче змовилися, одностайно визнавали свою вину: заперечення лише збільшило б термін покарання.

Я підвівся на дерев'яних ногах. Краєм ока завважив, як напружилися Кобиляча Голова з Цвіркуном, які стояли на варті біля вхідних дверей.

— Ви обвіняєтесь в злостном хуліганстві, так як в состоянні глибокого алкогольного опьянення, підтвердженого медіцинської експертизою, затеялі драку в реєсторане «Славутіч», к тому же в присутствії депутатів Верховного Совета. Прі етом в общественном месте виражалісь матом, оскорбляли честь і достоїнство не только граждан, но і сотрудників міліції прі ісполненії служебних обовязностей... Прізнайте себя віновним?

У таких випадках драматурги пишуть: пауза. І вона настала. А прозаїки пишуть: чути було, як муха пролетить. Мухи не пам'ятаю. Пригадую тільки, як котрийсь із моїх співкамерників не витримав і прошепотів: «Ти шо, бля, вапше? Прізнавай!».

— Ні, — сказав я. — Ні, шановний суде, сталася якась прикра помилка. Мене з кимось тут переплутали. Я аж ніяк не можу визнати таке, даруйте, абсурдне звинувачення щодо моєї особи. Воно помилкове в принципі вже тому, що тут мене звинувачують у висловлюванні матом, а такого не могло бути. Такого не могло й не може бути, шановний суде, бо я все життя розмовляю лише українською мовою, а в нашій мові мату взагалі не існує.

Ось тут, мушу сказати, настала ще та пауза. Ось тут справді десь узялася муха, і було чути, як вона пролетіла над роззявами, які невідь-звідки беруться по всіх залах суду, а відтак узяла курс прями́сінько на сувору й гладку жінку, яка по-риб'ячому зіпала ротом.

— Как?!!! — нарешті вигукнула суддя. — Да у нас єсть одін язык! — істерично і якось недалекоглядно заволала вона, але тут-таки й схаменулася. — Ну, нет, українській тоже єсть, но...

— Не теж, — я вже давно пішов ва-банк і затявся доспівати цю пісеньку до кінця. — Не теж, а якщо вже на те пішло, то я взагалі вимагаю, щоб цей процес провадився українською мовою.

Ефект був ще той! Бомба! У своїй практиці суддя такого ще не чула. Спантеличена, вона пошептала з підсудками й оголосила:

— Суд уходить на совещаніє!

У залі, здається, ніхто нічого не зрозумів, але я відчув, що навіть мугирі дивляться на мене з повагою. Не знаю, як Кобиляча Голова, а Цвіркун, сільський, як і більшість наших міліціонерів, хлопчина, здавалося, вже потягся до кишені: чи лишилося там хоч півжменьки насіння?

А вердикт був таким:

— В зв'язі с тѣм, што подсудимий отказался от обвиненія, перенесті заседаніє на двенадцатое марта с пригласенієм в зал суда свидетелей... Увести подсудимого!

Мене знов запхали у «воронок» і повезли в КПУ. А та бідна КПУ вже була вщерть переповнена, бо тільки-но минуло 8 березня, тобто всесоюзна п'ятника, і злісних хуліганів прибувало дедалі більше, їх не було де розпихати.

— А шо, — сказав капітан, який уже, видно, почув од своїх про мою «каверзу». — Раз у нас така тіснота, то випишемо йому повістку на суд, та й хай іде собі під три чорти. Якщо він такий грамотний, то знає, що йому буде, коли не з'явиться на суд за повісткою. Тим більше, що його паспорт у нас.

Так і зробили. Віддали мені паска, шнурки, тільки годинника вже не було і грошей, звісно, ні копійки. Та я «зайцем» вирушив у редакцію журналу «Ранок» і — прямо до головного редактора. Наш редактор Олег Борисович Хоменко (ми його називали по-панібратському О. Б.), колишній помічник першого секретаря ЦК Компартії України Петра Юхимовича Шелеста, любив посмакувати кримінальними пригодами і, крім усього, водив дружбу з високими посадовцями якраз із правоохоронних органів. Він і сам взимку носив полковницьку папаху. Тож вислухав мене не так

з осудом, як із цікавістю. Його коротенький чуб (стрижка «під їжака») зухвало настовбурчився, й О. Б. тут-таки почав накручувати телефон.

— Полковник Логвиненко? Зайдіть до мене на хвилинку. Так, якщо можна, прямо зараз. — Полковник Попов?.. — Полковник Шевченко?.. Зайдіть, будь ласка, вам буде цікаво...

Ну, і так далі. Одне слово, через годину кабінет мого головного редактора скидався на генеральну нараду у Філях. Від огрядних червонощоких полковників пахло коньяком і пашіло такою впевненістю, що в мене з'явилася надія.

— Пес, — звернувся до мене О. Б. — Розкажуй усе заново. Розкажуй усе, як було. Навіть про те, як ти, собацюра, матюкався і поливав депутатів Верховної Ради шампанським. — О. Б. від утіхи скидався на веселого їжака.

І я розповів усе чисто. Полковники слухали мене, не перебиваючи, якимось так спокійненько слухали, ніби аж нудьгували. Нічого не перепитували, тільки іноді здивовано презиркувалися між собою. А коли я закінчив, начальник карного розшуку зі столичного управління МВС полковник Попов позіхнув і сказав до О. Б.:

— Олєжка, ти зачем оторвал меня от работы? Ну, я ещю панімаю, еслі б он пашол на мокрое дело, зарезал там кавонібудь ілі чьо, тогда да, тогда канешно. А ето же всьо виєде-ного яйца не стоіт.

— Тоді хто? — спитав О. Б., обводючи їх усіх очима зухвало їжака.

— Зажди, — сказав полковник Логвиненко, який іноді друкував у нашому журналі кримінальні історії і вмів розмовляти українською. — Це ж хто там у нас заправляє в Дарницькому районі?.. Ага, здається, майор Вихров. Словом, так, синку... Ти на суд не йди, бо як припечуть строк, тоді вже не викрутишся. Не йди на суд, синку, і постарайся цими днями не ночувати вдома...

— Це він може! — вигукнув О. Б. і задоволено потер долонями.

— Еге ж, — погодився полковник Логвиненко. — Це не важко. Отож, синку, будь чемним, ніде не висуйся, а по свій паспорт підеш тоді, коли я тобі скажу.

І через кілька днів сказав. Подзвонив і сказав, щоб я йшов прямо до начальника райвідділу міліції, той мене жде.

Я пішов. І треба ж такому збігтися. Саме того дня якраз випало чергування і моєму знайомому капітанові, і Кобилячій Голові, і Цвіркунові. Коли я підходив до райвідділу, вони втрьох стояли на ганку й курили.

— Он він! — закричав Кобиляча Голова, показуючи на мене пальцем.

— Цить! — остудив його капітан. — Це вже не твоє діло. Вони чемно розступилися, даючи мені дорогу.

Я піднявся на другий поверх. У кабінеті начальника райвідділу мене чекав чемний статечний майор, на столі в якого лежав і мій паспорт, і така товстелезна судова справа, ніби я пішов за порадою полковника Попова на мокре діло. Паспорта майор мені віддав, а справу — ні, він демонстративно став її шматувати на дрібні клаптики і порціями жбурляв до сміттового кошика.

— А що, — спитав він, — в українском язике дійствительно нету мата?

— Та як вам сказати, — почухав я за вухом. — У нашій мові немає, а взагалі-то матюки... вони і в Африці є.

— Как тебе не стыдно! — майор нарешті вирішив мене пожурити. — Такої умний талантливий парень (мабуть, полковник Логвиненко набрехав йому, що я написав «Тихий Дон»), а ввязался в таке дерьмо. Іді і больше нам не попадайся.

Я подякував йому, розвернувся і, коли вже взявся за ручку дверей, майор раптом сказав:

— Но ти всьо равно попадьошся! Потому шо ещю не умеєшь ценить свободу. Ти знаєш, шо такое свобода?

Я чемно кивнув головою і вийшов.

Надворі мене так засліпило весняне сонце, що я ледве не збив з ніг Цвіркуна. Цей милий сержантик стояв на ганку вже сам і лузав соняшникове насіння. Він зачерпнув із кишені жменьку і простяг мені, але я вдав, що не бачу його руки.

— А ти знаєш, шо такое свобода? — спитав я.

— Шо-о-о? Яка свобода? — не зрозумів він.

— Наша з тобою мова, — сказав я і швидко пішов геть. Це перше весняне сонце мене так засліпило, що на очі набігли сльози.

2. ДЕ РАКИ ЗИМУЮТЬ...

Після того, як у романі «Ключ» я описав ритуально-еротичне смакування раками, а художник ще й виніс на обкладинку книжки цю зодіакальну істоту, в декого склалося оманливе враження, що автор-садист те й робить, що печереує раки у своєму Гнилому Тікичі на Черкащині.

Насправді це не так. Раків для мене виловлюють кріпаки — маю їх кілька душ. «Що за нісенітниця? — обуриться читач-гуманіст. — Які кріпаки в нашій, можна сказати, центральноєвропейській країні?»

Пояснюю. В селі на березі Тікича я маю таку собі хатку на курячих лапках, де тільки літую. Зрозуміло, що цю хатку щороку обкрадають, як і всі наші дачні хати, залишені взимку напризволяще.

Але в моєму випадку є якась абсолютно незбагненна прикмета: злодіїв завжди знаходять. Чи то місце для них тут заляте, чи міліція така вже кмітлива (гм...), чи крадії тут зовсім дебільні — не знаю, але зловмисників щоразу зна-

ходять, а потім судять. Переважно це місцеві підлітки з бідних, як то кажуть, неблагополучних родин — справді, трохи дебільні, трохи нахабні й завжди затуркані.

Мені, певна річ, також приходиться до Києва повістка на суд як потерпілому, і я хоч-не-хоч вирушаю за двісті кілометрів до нашого райцентру, де й відбувається судовий процес. Дійство, скажу вам, зворушливе. На повному серйозі, з усіма атрибутами цивілізованого судочинства. Тут навіть є адвокати, бо суд зобов'язаний безплатно забезпечити неповнолітніх захисниками.

І починається. Суддя (великий любитель раків, я його знаю) звертається до одного з парубійків і довго й нудно пояснює, що тому треба підвестися, тобто встати, бо суд іде. Потім питає:

— Ваше прізвище, ім'я та по батькові?

— Петя... — потупивши голову, каже той.

— А прізвище та по батькові?

— Петя...

— Як твоя хвамилія? — уривається терпець судді.

— Жученко, — пошепки підказує батько підсудного. — Жученко Петро Сергійович.

Ну, і так далі. Я спостерігаю за цим процесом, сам себе накручую і нетерпляче жду, коли слово дадуть мені. Нарешті! Я підводжуся для епохальної промови і почуваюся в ролі Еміля Золя, який жбурляє своє славетне «Я звинувачую!!!» не в залу суду, а всьому суспільству й системі.

— Панове!!! — кажу я і витримую довжелезну паузу, щоб від цього звертання оговталися слуги Феміди з центральних земель української провінції. — Високий суде! Я хотів би, щоб ми тут усі разом подивилися на глибинну суть явища! Сьогодні ми з вами розглядаємо лише його сумний наслідок, а я пропоную насамперед зазирнути в причини. Тож скажіть мені по ширості, хто довів очих наших дітей до зло-

чину? Хіба якби вони жили в теплі й достатку, якби мали змогу здобувати нормальну освіту... — Далі я зовсім збочую на сентименти і вже геть передаю куті меду, бо на очі старенького адвоката набігають сльози. — Високий суде! — веду далі. — Я прощаю оцим дітям те, що вони залізли в мою хату, і відмовляюся від будь-якого матеріального відшкодування з їхнього боку. Більше того...

— Інженер! — вигукує майже непритомний адвокат. — Інженер!

— Це не інженер, це письменник, — делікатно поправляє його суддя.

— Інженер! — не здається адвокат. — Інженер людських душ!

— Більше того, — кажу я, — прошу високий суд не позбавляти волі цих молодих людей! Адже виправна колонія до решти зламає їхні долі, бо не кожен, хто звідти вертається, стає прем'єр-міністром і президентом країни. Так, так, я абсолютно згоден із тим, що злочинець мусить відбути справедливе покарання, але, щоб ця справедливість воістину взяла гору, спершу покараймо тих, хто довів оцих дітей та їхніх батьків до цілковитого зубожіння й злиднів. Насамперед покараймо не тих, що вкрали в моїй хаті рибальські гачки, алюмінієву ложку та раківницю, а тих, хто вкрав у держави мільйони, мільярди! Тих, хто обдер весь народ до нитки!

Суддя явно хоче мене перебити, але тільки хапає ротом повітря; міну щирого захоплення на обличчі адвоката змінює гримаса розгубленості, але я натхненно веду далі:

— Я проти того, щоб за ґрати сідали оці знедолені діти, поки туди не сядуть Кучма, Лазаренко...

Я входжу в екстаз і називаю такі імена, що адвокатові від страху висихають сльози, а суддя таки змушений обірвати найвидатнішу обвинувальну промову сторіччя.

Та зусилля мої не даремні. Хлопці дістають по два роки умовно, і їх відпускають із зали суду.

Таких неборак, яких я фактично амністував, назбирався вже цілий гурт. Вони не мають чим віддячити своєму благодійникові, але після кожного судового процесу чемно підходять до мене разом з батьками, дякують і питають, чи не могли б хоч якось стати мені в пригоді. Ну, якось відробити абощо. І я шляхетно надаю їм таку можливість.

Тож навесні вони копають мені город, лагодять огорожу, замітають подвір'я. Така собі приватна виховна трудова колонія. А головне — ці хлопці постійно ловлять мені раків. Незважаючи ні на погодні умови, ні на пору року. Цієї зими один навіть під лід лазив. Спершу, правда, трохи вагався, але я переконав його, що краще кілька хвилин подивитися, де раки зимують, ніж потрапити туди на кілька років. Сірома подумав-подумав і, прив'язавши до ноги страховальну мотузку, другий кінець якої я тримав у своїх руках, шубовснув в ополонку...

До речі, ця зима стала першою, коли в мою хату ніхто не заліз. Я навіть трохи розчарований.

ДІВЧИНА НА ПОЛЮВАННІ

**Оповідання з давньої скрині
(1969—1979)**

Турецька ніч

Як тільки настає довгий зимовий вечір, Павло Глиняник, здоровенний носатий чолов'яга, взуває биті валянки, зодягає старого кожуха, хромову шапку з відкоченими вухами, словом, закушкується так, немов зібрався на засіди (колись Павло був завзятим мисливцем), і виходить із хати. Ще трохи стоїть біля порога, всапує великим носом повітря і, якщо у ніздрях щипає, вертається назад, закутує поверх шапки картату жінчину хустку, бере хутрянні рукавиці, а тоді вже чимчикує городом до сусідів.

— О, принесло, — бурчить Степанида, перекидаючись другим боком до гарячої лежанки. — Дав би йому хоч уроки повчити.

Добре їй у теплі балакати. А Павло поки перейшов город, то й кров загусла у жилах. Та хай бурчить, не до неї прийшов. А до Санька.

Санько, руденький першокласник, схожий на ховрашка — личко рябеньке, як горобине яечко, — перестає скрипіти пером і ніби знехотя відсуває вбік зошита, книжку, звільняє на столі місце.

— Розставляй, — каже Павло, приношуючись, чи Степанида добре натопила в хаті: роздягатись чи ні? Санькові він нагадує когось із отих полонених французів, яких під конвоем ведуть баби з вилами — на картинці в підручнику з історії. Дід Павло (для Санька він уже годиться в діди) скидає хустку, шапку і рукавиці, сідає на табуретку до столу. Йому не терпиться.

Санько дістає з полицки коробку із шашками й потерту картонну шахівницю.

— Які берете?

— Які вгадаю, без поблажок.

Санько бере дві шашки, шарудить ними за спиною, потім простягає дідові кулачки. Павло довго думає, нарешті заплющує очі й навмання лясає Санька по руці.

— Ця!

— Білі. Казав же вам зразу: вибирайте.

— Мені поблажок не треба. Розставляй «стовпці».

І починається.

— А осісьо! — ходить Павло.

— Натє вам.

— А оце ти бачив?

— Отако на неї.

— А оце?

— Псі-і-і.

— Тут вона тобі й засмердиться, — всміхається Павло голими яснами.

Шашки мигають на дошці, і в той момент, коли Павлові здається, що малому — амба, Санько раптом дає дві чорних під бій і визбирує чотири білих «стовпці», ставлячи дамку.

— Ва! Вай! — Павло чухає налісо підстрижену голову, але ще потроху впирається. Та згодом бачить, що його шашка застрягла в куточку і там діло пахне «нужником», різко зачіпає картонну шахівницю з-під низу — і все летить шкереберть.

— Тьху ти, і як воно в мене?.. — дивується Павло.

— У вас завжди так, — Санько надимає щоки. — Все'дно програли.

— То ще було б видно. А так — нічия.

— Ну яка ж у біса нічия?

— Турецька, яка ж.

...У шашки вони почали грати недавно, тоді, як Санько пішов до школи. Павло й раніше часто навідувався до них

вечорами, можна сказати, не до них, а до Санька, бо з дорослими не любив багато балакати. Це, бувало, зберуться у хаті сусіди, гомонять про се, про те, а Павло просидить цілий вечір мовчки, втупившись очима в долівку, тоді: «Ну, я пішов».

Якщо ж у хаті не було нікого, Павло залюбки говорив із Саньком, розпитував, що пише мати, чи не думає забирати його до міста. Санько казав, що він од бабусі нікуди не поїде. «Молодець», — хвалив Павло і розказував йому казку про мисливця і зайчика: пішов чоловік на полювання, зустрів зайчиська і хотів його підстрелити, а той каже: «Не вбивай мене, я тобі покажу чарівну ялинку, на якій золоті шишки родять». Пожалів його мисливець — і заєць віддячив йому, привів до тієї ялинки. Набрив чоловік золотих шишок, а тоді думає, дай і вуханя цього підстрелю, бо ще комусь ялинку покаже. І як тільки вистрілив, заєць перетворився на змія і задушив мисливця.

Чудна якась казка, до того ж Павло розказував її Санькові сто разів і щораз — інакше. Видно, сам вигадував.

Коли Санько подорослішав, пішов у перший клас, Павло подарував йому шашки — він називав їх «стовпці» — і навчив хлопчика грати. Спочатку, певна річ, Павлова брала. Потім малий так наловчився грати, що старому й не снилося. Аж злість брала. Що за химера? — сам показав цьому горобеняті, як гуляти в «стовпців», а воно тобі ще й носа втерло. Хитр-р-ре! Страх. Тоді Павло й вигадав оту нічию. Як навчав Санька грати і розказував правила, то й не заїкнувся про неї, тепер же те й робить, що валяє шашки. Нічия, каже. Турецька. Чого раптом турецька?

Інколи старий доходив до того (це вже десь після двадцятої поразки за вечір), що відверто перекидав шахівницю, шашки розліталися по всій хаті, заковчувалися під ліжку, шафу і в рогачі, а Павло хапав під пахву шапку, хустку, рукавиці й прожогом вискакував з хати простоволосий.

Санько довго лазив навколішки по кутках, поки нарешті знаходив усі двадцять чотири шашки, складав їх у коробку, ставив на полицку і брався до уроків. Але якраз тут рипіли сінешні двері — у хату заходив Павло.

— Розставляй, — сопів винувато.

— То ви ж знов поваляєте!

— Ні.

— Ну як же «ні», як поваляєте, — сердився Санько. — А мені тоді лазь на колінах.

— Не поваляю. Я тобі зараз той... причину. Тіки засмердиться.

Таке зухвальство Санька заїдало, він рішуче відсував убік зошита, діставав шашки. І починалася стара пісня.

— От чорт старий, — бурчала на лежанці Степанида. — Коли ти вже розуму наберешся?

— То ти стара, а я ще в дамках, — казав Павло і погладжував свого великого носа.

— Еге ж, герой у Ганниній хустці, — огризалася Степанида. — Тільки й знає шашки розкидать. А як до діла...

До діла Павло таки трохи не вдався. За що не візьметься — без пригоди не обійдеться. То якось колов кабана, а він вирвався і бігав по городі, поки сам не впав, то зробив вікна (Павло й столярував інколи), так завіси начепив не з того боку, раз був узявся ремонтувати примуса, то ледь не спалив хату. І сміх і гріх. Сказати ледачий — не скажеш. Не щастить чоловікові, хоч би й так, як і з оцими шашками. Навчив на свою голову, а тепер думай, чого воно так виходить. Не щастить!

І от якось увечері зайшов до Степанидиної хати, де саме розгорталася шашковій баталії, ще один гість. Танасько Верзун. Був він саме з тих людей, яким завжди у всьому щастило, працював на державній роботі в районі (колись фінансовим, а тепер страховим агентом), умів без рахівниці полічити все,

що можна, додати й відняти, крім цього, більше ні за що не брався, через те жив і горя не знав. Павло не любив його здавна, хоча взагалі грамотних людей шанував, — мав за що не любити. Ще років із тридцять тому, коли Танасько ходив по селу описував, скільки у кого плодових дерев — накладав податки, записав Павлові і грушу-беру, яка росла на межі і, вважай, до городу лише заглядала гіллям. «Все одно ти її обриваєш», — сказав Танасько. «Та дітки обносять її ще зеленою. І твої, й мої», — захищався Павло, однак Верзун не схотів і слухати. «Моє діло маленьке, — сказав. — Записати. А там уже як хоч».

Тоді це Павла так допекло, що він побіг до хати, вхопив сокиру — і від груші зостався пеньок. Пізніше шкодував, але що з того? Груші не було. Такої бери Павло скільки живе — більше не їв. Багато гріхів забув він людям, а от тієї груші — не міг. Тільки де стріне Танаська, то так і гуде в руках кров, як тоді, коли очманіло махав сокирою.

І тепер Павло відірвався од шашок і стрельнув на нього такими очима, наче хотів штовхнути за двері.

— ...брий вечір, — сказав Танасько. І звів докупи білі пухнасті брови. На червоному лиці вони здавались наклеєними. — А баба вдома? — звернувся до Санька, минаючи Павла поглядом.

— Пішла до Килини по молоко, зараз прийде.

— Пожду трохи, — Танасько сів на лаву поблизу дверей і звів очі у стелю. А коли балакав з Павлом про грушу — дивився у небо.

— Може, зіграєш, Атанасію? — глухо спитав Павло, розставляючи шашки. — Чи ти не вмієш? Не бійся, тут великого розуму не треба, це не те, що...

— Зіграю, — несподівано сказав Танасько, вловивши в Павловому голосі цівочку жовчі. Підвівся, аж лава заскрипіла, підійшов до гравців.

Павло занервував. Глянув у червоне Танаськове лице («мідний казанок», — подумав) і сказав насмішкувато:

— З малим ось гуляй, Атанасію.

Танасько грав білими. За кожним ходом довго думав, ворушив білими бровами і скрипів табуреткою. Над головою стояв Павло, це заважало зосередитись. Танасько не поспішав. А коли Санько убив його шашку, то причаївся, ще дужче почервонів і задумався, наче програвав корову.

Павло від нетерплячки заходив по хаті. «А що, — радів, — твоя взяла? Дзуськи». Тішився з того, що то він навчив Санька грати. Уже заради цієї партії варто було навчити. Хай знає. Ач, як журиться.

Та коли Павло знову підійшов до столу і глянув на шахівницю — отерп. Танасько пробирався в дамки. Санько, маючи звичку вигравати на хіп-хап, кинувся в атаку, забувши про тили, і дав промашку. Втративши перевагу, малий розгубився, впав у паніку. Був рятівний хід — боєм відвести білу шашку назад, але Санько його не бачив і торкнувся зовсім не того «стовпця».

— Куди! — не втерпів Павло. — А оніно.

— Не підказувать, — спокійно посміхнувся Танасько. — Ми ж не на базарі.

Та Санько вже облишив шашку й помітив рятунок.

— Е ні, взявся — ходи, — так само спокійно сказав Танасько.

— У нас немає такого правила! — закричав Павло. — Взвся — це ще не пішов. Може, він поправляв.

— Мені ваші правила до спини, — посміхався Танасько. — Може, ви ще й за фук берете?

— При чому тут фук?! — Павла найдужче злило те, що Танасько говорив так рівненько, з лінивим смішком, наче мав тут усіх за дурників.

— Ну ти, чудило. Є ж міжнародні правила. Не грати ж мені по тих, що ти видумав, так же?

— Нехай, діду, — втрутився Санько. — Не на штани граємо. Що ж тут такого?

Але Павло вже мало не слухав.

— Ходи, як надумав! — гарячковито вхопив шашку і штурхнув білим під бій.

— Не клей дурня, — сказав Танасько і спокійненько поставив шашку назад. Потім узяв ту, якою Санько ходив раніше, і посунув уперед. — Ось так. Правильно?

— Ні! — гримнув Павло.

— А як?

— Отак! — Павло вхопив шахівницю, і шашки заторохтіли по хаті. — Оце по правилах! О!

— Здурів, чи що? — звів на нього Танасько усміхнені очі, і це Павла доконало.

— Геть звідси! — згріб Танаська за плечі.

— Таки здурів, — сказав Танасько, гидливо зморщивши носа. Він випручався з Павлових рук і пішов із хати.

— Ну нащо ви? — розсердився Санько. — Я б у нього ще виграв.

— Авжеж, виграв би, — хмикнув Павло. — Якраз! У такого виграєш. Правила міжнародні суне під ніс, стерво.

— А от і виграв би.

— Ні, Санько, не на того натрапив. З таким треба тільки в нічию... Турецьку, — сумно сказав Павло.

— Такої ж у міжнародних правилах нема.

— Дурний ти ще, Санько. Ну їх, ці шашки. Давай краще я тобі розкажу казку. Про мисливця і зайчика.

Пізній цвіт

Як на парубка, Мишко Чмир був не те щоб підстаркуватим, але й не молодим — добиралося до тридцяти. Видно, минув для нього той вік, коли бере нетерплячка женитися, хоча ще й тепер не одну дівчину діставав чортячими смоляними очима до серця. Однак до клубу Мишко заглядав не так заради дівчат, як забити «козла», послухати веселої балачки, а то й самому викинути якогось коника — не без того.

Це ж і ділити Бухареву кобилу — він придумав. Прийшов одного вечора до клубу напідпитку і не завернув у «каптьорку» на доміно, а грудьми прочинив двері до зали, де під завивання охрипшої радіоли хлопці з дівчатами витинали городських танців.

— Стоп! — голосно сказав Мишко і підняв угору вказівний палець. — Це все харки-макогоники.

Ті, хто знав його ближче, припинили вихиляси, а гонористіші хлопці, з дальніх кутків, продовжували ліниво човгати ногами, аби не подумали, що вони злякались.

Тоді Мишко підійшов до радіоли і клацнув вимикачем. Жалібно заскавчала платівка, всі притихли. Правда, один приїжджий студентик (прикотив на літні канікули до баби на молоко) наїжачився, глянув на Мишка по-півнячому лівим оком і обережно-погрозливо спитав:

— Шо таке? — За руку він тримав тутешню десятикласницю, і та й собі витрішкуватو дивилася на Мишка: напевно, їй було соромно перед студентом, що в селі ще водиться отака темнота, але сказати про це не наважувалась.

— А таке, — випнув груди Мишко, — що я вам покажу, як треба танцювати. Миколо! — гукнув до завклубу.

— Я! — обізвався на сцені низенький горбатий чоловічок, зігнутий над газетою (поза очі його звали Шпонькою).

— Ану, згадаймо молодість!

— Це ти про що? — спитав Шпонька, хоча вже здогадувався, що тут без його гармошки не обійтись. Це його дуже тішило, бо відколи у клубі з'явилася радіола, Шпоньку рідко просили заграти. А він любив, щоб не просто казали, а таки просили.

— Про твою музику! — Мишкові не терпілося, він переступав з ноги на ногу, як норовистий кінь.

Шпонька, усміхаючись на все лице, дістав із припорошеної скриньки гармошку, кинув на плече ремінь і вийшов на середину зали. Довго пробував голосники, виказуючи всім виглядом, що він не радіола і почне тоді, коли сам того схоче. Та врешті-решт розтягнув гармошку на всю — вона аж засміялася своїми глибокими зморшками — і, стріпнувши сутулими плечима, ушкварив гопака.

Мишко плеснув у долоні, молодь розступилася, і він одразу пішов навприсядки. Так хвацько викидав поперед себе ноги, що Шпонька справді згадав молодість і, солодко примруживши очі, завів:

Ох ти мода, мода, мода,
 До чого ж ти довела!
 Бабусенція Матрона
 Манік'юри завела.
 Ех, ех, ех!

Лискучі пасма чуприни падали Мшпкові на очі, і він відкидав їх назад то рукою, то гордим помахом голови. Потім, пританцьовуючи і простягнувши вперед руки, став наближатися до дівчат, жестами припрошувати їх до танцю. Ті сором'язливо стенали плечима і відступали далі попід стіни.

Мишко обійшов усе коло, однак ніхто не приставав на його запросини, і, мабуть, не через те, що не вмiли танцювати гопака, а боялися, що не встигнуть за отаким-от вихором. І тільки тоді, коли його чоло взялося мачинами поту, раптом із гурту, мов пташка з куща, вилетiла дiвчина і легко, ледь торкаючись пiдлоги, закружляла довкола.

Не відразу впiзнали у нiй Наталку — дiвчину, в якiї з лица воду не пити, дебелу, з великими по-чоловiчому руками. Лице її ураз спалахнуло, зайнялося пiвонiями, а тiло затремтiло пружно і легко.

Гармошка теж танцювала у Шпоньчиних руках, а той приспiвував своєї:

Ой у млинi на каменi
Кукiль не вродився.
Старий козак, як собака,
Досi не женився!
Ех, ех, ех!

Смiялася молодь, і Мишко теж осмiхався на тi вiдвертi натяки, тільки Наталка з виду була серйозна, нiби нiчого не чула й не бачила довкола, нiби й не з Мишком танцювала, а сама з собою...

Першим стомився Шпонька — те, що грав рiдко, далось взнаки, стали нiмити пальцi, вiн ще тричi ехнув і рiзко стулив гармошку.

Мишко зупинився, та пiдлога ще й досi хиталася пiд ним. Вiн провiв рукою по вологому чолi, прикрив долонею очi. Так ще трохи постояв, потiм опустив руку і поглядом обвiв залу: Наталки не було. Як крiзь землю провалилася.

Хлопцi й дiвчата дивились на нього насмiшкувато: а що, ухоркався? І тодi Мишко весело пiдморгнув їм, мовляв, усе ще тільки-но починається; скидаючи з себе втому, трiпнувся, як горобець у поросi, і тут вiдчув, що йому й справдi

кортить ще веселитися, та оскільки для танців компанія зібралася негодяща, сказав:

— Заводь радіолу!

Проте грати в доміно не лежала душа. Хотілося щось утнути, таке, щоб запам'яталося, щоб усі сказали: «Ого! От тобі й Мишко, от тобі й Чмир!» Тоді йому й прийшла на думку ота затія з Бухаревою кобилою.

Бухар, дрібненький дідок з довжелезними вусами — здавалося, то вони повсякчас хилять йому голову на груди, — часто заїздив у село вимінювати ганчір'я на глиняні свистки-півники, рибальські гачки, жилку і всяку всячину. Їздив він возиком на старій худющій кобилі, через те й вирішив Мишко поділити саме цю конячину як таку, що ось-ось ма-ла відкинути копита.

Довго бубонів із Шпонькою, — той задоволено потирав долонями і кректав, — потім вони підкликали ще кількох хлопців, із тих, що, як казав Мишко, не були занудами, а коли люди розійшлися з клубу, гуртом взялися до діла. Шпонька відшукав шмат ватману, плакатне перо й чорнило, хлопці тісненько всілися за столом, закурили.

До глибокої ночі реготалися, пирхали, плескали один одного по плечі, вигукували: «Оце воно! Оце те!» і побожно дивилися на Мишка, як дивляться молоденькі солдати на свого бувалого в бувальцях старшину.

А рано-вранці на клубі, там, де вивішували оголошення про нові кінофільми, з'явився отой шмат ватману, густо списаний плакатним пером:

Ой дівчатка наші молоденькі,
Всі біжіть до Бухара раненько.
Здохла бідна дідова кобила —
Тре, щоб ви її та й поділили.
Кожна хай собі те вибирає,
Чого їй самій не вистачає.

Далі хлопці радили, що саме треба вибрати тій чи тій дівчині, натякали на який-небудь її гандж, щоб не гнула кирпу.

Галя Попик візьме губи —
Цілуватись дуже любить.
Олі Стусь хай будуть вуха —
Вона любить все підслухать.
Вірі Кулішисі — очі,
Бо моргати всім охоча.

Отак у сердешної дідової кобили відбиралося все і щедро дарувалося дівчатам — від гриви аж до хвоста. Рясніло там чимало порад незлостивих, так, заради сміху, траплялися й кусючі. А останні два рядки були про дівчину незугарну, її ім'я ні в кого не крутилося на язичі, і лише Шпонька, мабуть, згадавши танець, вигукнув:

— А Наталка? Наталку ж забули!

— Яку Наталку?

— Загірну.

І тут хлопці побачили, що вся кобила вже поділена, не зосталося навіть копит, щоб нараяти їх бідній дівчині. Довго думали-гадали, та осяяло знову Шпоньку:

— А Наталці здір з нутром,
Щоб не всохла за Чмиром!

Він аж підскочив од такого дотепу, і хлопці теж вдоволено загелготали, лише Мишко хотів було щось сказати, та його вже не слухали — Шпонька заходився писати. Так з'явилися останніх два рядки на ватмані, який уранці опинився на клубі й провисів там цілісінький день, ваблячи до себе людей, а вночі його хтось зірвав.

Після того Мишко Чмир ще частенько вечорами навідувався до клубу, однак заходив тільки в «каптьорку», грав на висадку в доміно, а на танці й не заглядав. Приходив одразу

після роботи — у стареньких припорошених штанях і сорочині (цілий день возив своїм «газоном» зерно від комбайна на елеватор), — жартував з дядьками, заливався від сміху після кожної виграної партії, і тільки коли в залі вмикали радіолу і в «каптьорку» долинали дівочі голоси, одразу якось притихав, нашорошував вуха і тулив кісточку доміно не з того боку. В пам'яті озивалась гармошка, і він бачив Наталку, бачив, як вона вилітає з дівчачого гурту, мов пташка з куща, як зацвітають півонії на її щоках... Вона привиджувалася якось тепло, аж гаряче, до млосного лоскоту в грудях — так буває лише у сні.

— Вилазь! — штурхнули його у бік. — Козел.

Мовби зрадивши, що програв, Мишко похапцем підвівся з-за столу, вийшов у коридор. Викурив цигарку, відчуваючи, як усім еством прислухається до звуків у залі. Але того, що так хотілося, не почув. Він нищечком прочинив двері — ті, що колись одчиняв грудьми, — і зазирнув усередину. В залі її не було. Кілька пар тупцювало в повільному танці, ніхто на Мишка й не глянув, тільки Шпонька, що сидів на сцені, втупившись у газету, на мить підвів голову. Мишко поманив його пальцем. Шпонька неохоче підвівся і вийшов у коридор.

— Наталки не було? — спитав Мишко.

— Якої?

— Загірної.

— Ні, не приходить вона після того. Образилась дурепа.

— Сам ти дурень! — гримнув Мишко і вийшов надвір.

Біля клубу стояв його «газон» (в гарячу пору Мишко не загонив його на ніч у гараж, а ставив у себе в дворі), він сів за кермо і рушив було на Тимківський куток, але передумав, розвернувся й поїхав додому.

Здивував матір тим, що перевдягнувся в нове, поголився і, не сказавши ні слова, вийшов із хати.

На землю опустилася густа ніч — видно, небо облягли хмари. У темряві на кущі білої ружі світилася одна-єдина квітка, її сестри вже одцвіли. Мишко підійшов до куща, взявся за цупкий колючий пагін, але тієї ж миті білі пелюстки полетіли йому до ніг, востаннє дихнувши солодко-гіркуватими пахощами. Може, це й на краще. Він ніколи нікому не дарував квітів і не знав, як воно робиться. А тут роздумувати ніколи. Мишко швидко пішов до машини.

Уже на Тимківському кутку вимкнув дальнє світло і став пригальмовувати. До двору Загірних підкотив тихенько, на нейтральній. Закурив і довго дивився на освітлені вікна будинку, де за білими завісками вряди-годи ворушилися чись тіні.

Мишко чув, як лунко б'ється його серце, і думав, що він несповна розуму, бо сотні разів проїздив і проходив повз ці ворота, навіть не глянувши в їхній бік, а тут щось зату-манило голову. Він повагався, потім поспіхом натиснув на сигнал.

У дворі загарчав собака, а за хвилину рипнули двері — і на порозі з'явився Загірний, похмурий, неговіркий чоловік. Мишко бачив лише його сиву голову, що біліла в темені, як місяць за ріденькою хмарою.

— Що там таке? — голосно спитав Загірний.

Мишко відкрив було рота, проте зам'явся.

— Та з акумулятором... щось не те, — буркнув собі під ніс. Загірний, грюкнувши дверима, пішов у хату.

Мишко вийшов з кабіни, відчинив капот і став мацати акумулятор, наче боявся, що чоловік стежитиме за ним у вікно.

«Чого було не сказати напрямки, щоб покликав Наталку?», — дорікав сам собі за те, що хоробрий лиш там, де не треба. О, там, де не треба, Мишко герой! Але ж Загірний і так скаже, що отой зірвиголова обламався коло їхнього двору, і Наталка вийде хоча б спитати...

Мишко ще довго гібів над мотором, з надією косував на хатні двері, та звідти ніхто не виходив. «Харки-макогоніки!» — сказав Мишко і голосно гримнув, закриваючи капот.

Він заліз у кабінку і ще й дверцятами хряснув так, щоб у хаті почули. Але там наче оглухли, навіть собака, ледащо такий, не загавкав.

Ну, ось, маєш: світло за білими завісками погасло. Люди полягали спати.

«Так тобі й треба, — сказав сам собі. — На біса ти кому здався! І який дідько напоумив тебе ділити ту нещасну Бухареву кобилу, бодай вона була здохла! Поділив, називається. Краще б собі кебети позичив у тої кобили».

Щоб якось себе заспокоїти, Мишко заплющив очі і знов побачив, як із куща вилітає пташка, як Наталка іде в танок, не торкаючись землі, як розквітають півонії... Солодке видиво манило його в ласкавий сон, і він не хотів більше ні про що думати, а тільки впиватися цим п'яним сном до запаморочення. Нехай ніхто не виходить із хати, нехай ніхто його не чіпає, щоб не сполохати цього млосного забуття... Нехай... нехай...

Вдосвіта, ідучи на ферму, Наталка Загірна вгледіла біля своїх воріт знайому вантажну машину, і щось кольнуло її у серце. Вона притьмом кинулася до кабіни, скочила на приступку і зазирнула всередину. Холод відліг од грудей.

Мишко, скулившись на сидіннях, солодко спав, і з лиця було видно, що він бачить гарний-прегарний сон.

Дівчина на полюванні

Вчора ми з Євою стояли на мосту, що горбився над закутою в кригу річкою, і милувались призахідним сонцем.

— Подивися, Адамцю, — сказала вона. — Не сонце, а велетенське червоне яблуко.

Тієї хвилини легенький смуток холодком пробирав мені груди і хотілося мовчати. З мене було досить того, що вона поруч і говорить своїм розсипчастим голосом, схожим на шум вітру. Мені хотілося мовчати і слухати її, хай би що вона говорила, бо я любив її голос і теплі вуста, звідки зринали слова, огорнуті туманцем її дихання.

Сонце швидко сідало за обрій і погасало на очах.

— Ти можеш подарувати мені це яблуко?

— Легше за все, — сказав я.

— Що легше?

— Найпростіше дарувати дівчатам зірки з неба. Не треба жодних зусиль. Хіба ні?

— Ні, — сумно сказала вона.

Ну от, знов я не влучив у її настрої. Останнім часом ми зустрічалися з Євою майже щодня, а я ще не бачив її веселою і подумки ганив себе за понуру вдачу. Мене тягло до неї магнітом, та я ніяк не міг завести з Євою цікаву розмову, не вмів розговорити її, і, коли ми зустрічалися, подовгу сушив голову, що б його сказати, аби не видаватися бовдуром чи, як казав мій щирий приятель Геньо, сущим бамбуком. Єва теж була скупюю на слово, і перед кожною нашою зустріччю я потерпав, що це вже остання. Дивувався, чому вона досі мене не покинула, чому не завела дружбу з тим-

таки Геньом, до якого дівчата липли, як мухи. Здається, він уже роздарував їм усі зірки з небес.

— Схід і захід сонця я завжди уявляю за лісом, — сказала Єва. — Пам'ятаєш загадку? За лісом за пралісом золота діжа сходить. Я хочу до лісу.

— Серед зими?

— Я хочу до зимового лісу. Обіцяй мені, що поїдемо. Завтра неділя.

— На лижах?

— Ні, просто так. Ти можеш завтра?

І тут мене дідько потяг за язик:

— Ми підемо на полювання, хочеш?

— Хіба в тебе є рушниця? — здивувалася Єва.

— Ми візьмемо Геня, він має. Згода?

Я пильно подивився їй в очі.

— Мені все одно, — сказала Єва.

— Отже, завтра ми будемо в лісі.

Вона обняла мене, а я знайшов її теплі вуста.

Червоне яблуко впало за обрій.

Це було вчора.

А сьогодні, недільного ранку, коли за лісом за пралісом зійшла золота діжа, я, Єва та Геньо вже блукали поміж загрузлих у снігу дерев. Безлисті й чорні, вони негнулися од вітру і тільки важко скрипіли на морозі, як старі чумацькі вози. Завмерлі берези тепер нагадували мармурові статуї німф. Ліс, здавалося, заснув навіки, і тільки стукіт одинокого дятла підказував, що під корою дерев дрімає життя.

Єва притулилася до стовбура і слухала дятла, поки він пурхнув із дерева, збивши сріблясту хмаринку снігу. Я дивився на її зграбну поставу в сірому пальті, на широко відкриті очі, на волосся, що вибивалося з-під червоної шапочки, і в мені оселялася тиха радість: я вволив Євину волю, і тепер вона у зимовому лісі.

— Якщо вполюємо зайця, засмажимо його тут-таки в лісі, — сказав Геньо. — Усім, що для цього треба, я запасся. — Він стукнув долонею по своїй мисливській торбині кольору хаки і змовницьки підморгнув Єви.

Мені така думка сподобалася. Приємно розкласти на снігу багаття, смажити на ньому впольовану дичину, грітися і не зводити очей з дівчини, котрій серед зими раптом захотілося до лісу. Геньо був веселим хлопцем, і я думав, що ми добре зробили, взявши його з собою.

Я забажав бути стрільцем, Геньо не перечив і простяг мені двостволку та кілька набоїв, а сам, кинувши традиційне «ні пуху», пішов з Євою брати загін. Я не відривав очей від сірого пальта, поки воно не щезло за деревами, і раптом мені захотілося перетворити цей день на справжнє свято для Єви, впольовати зайця і влаштувати бенкет біля вогнища. В мені прокинулися всі інстинкти первісної людини, я чув, як вони збурюють кров і шумують у серці. Подумки я похвалив Геня, що він здогадався вкинути до мисливської торби пляшку рому, мовби передчував, що цей день особливий. Передчував чи знав?

Я зарядив рушницю і поміж старих грабів зайняв найзручніше, на мій погляд, місце для стрільби. Гарячими хвилями линули до моєї голови розбурхані думки, а очі мимоволі шукали поміж темних стовбурів сіре пальто. Уява малювала його то сям, то там, і зникали з голови думки, а тепла хвиля припливала вже до грудей, ніжно стискала серце. Євине серце. Євина зима, ліс, день, дятел і навіть зайча Євине. Хай там як, а я повинен його впольовати. Лише треба пильніше стежити.

Сторожко вдивлявся я у прогалини між деревами. Чи не так дивиться дитина в об'єктив фотоапарата, сподіваючись, що звідтіль ось-ось вискочить обіцяний їй зайчик?

Спливло чимало часу, а зайчика не було. Потім з'явилися мої гінці. На превеликий мій подив, ішли вони поруч, а не

так, як годилося б їм іти. Я ні разу не чув їхніх перегуків і здогадався, що весь цей час вони ходили разом, анітрохи не дбаючи про дистанцію, необхідну для серйозного загону звіра.

Пригнічений, я чекав пояснення, а Геньо, погойдуючись від сміху, і далі щось без угаву розповідав Єві. Вона теж весело усміхалася і, здається, не помічала мене, хоч я вже чув рипіння снігу під її ногами.

Коли вони підійшли ближче, Геньо враз посерйознішав і сказав:

— Дохле діло, Звіробою. Червоношкірі вже витупцювали цю ділянку вздовж і впоперек, і тепер голови бізонів, які тут шукали собі притулку, прикрашають їхні вігвами.

— Ти бачив сліди мисливців? — здогадався я.

— Авжеж, — сказав він. — Треба йти в інший бік. Тут усе розлякали до нас.

Геньо був у довжелезному білому кожусі, які в нашому місечку носили ще міліціонери, тому спокійно всівся прямо на сніг, зіпершись плечима на граба.

— Трохи переведемо дух, — сказав він. — Уже чуб мокрий.

Він надав своєму обличчю такого змореного вигляду, мовби щойно бився з червоношкірими. Потім Геньо порився у своїй торбині, дістав звідти пляшку рому і, відкоркувавши її, подав мені.

— Зігрійся, Звіробою, ти ж, мабуть, перемерз тут стоячи. Ну, і треба шанувати мисливські звичаї.

Моє роздратування трохи вляглося. Я взяв пляшку і зробив один ковток. Міцна пахуча рідина приємно потекла десь у душу. Я передав ром Єві, і вона теж відсьорбнула, після чого розкрила рот і довго ловила холодне повітря.

— Вогняна вода, — сказав Геньо, поведений на індіанських романах Купера. — До речі, Звіробою, а ти знаєш, чому заць так швидко бігає? — спитав він.

— Чому... Ну, задні лапи довгі у нього.

— Ні, — сказав Геньо. — Тому, що крил не має. Якби заєць мав крила, то літав би. — Він засміявся і підморгнув Єві.

Відпивши свою частку, Геньо заховав пляшку в торбину й дістав звідти чималий пакунок.

— А тепер перекусимо, поки наша зайчатина ганяє по лісі.

Геньо відкинув широкі поли кожуха і запросив нас сісти. Я відмовився, а Єва сіла, обхопивши руками коліна. Вона помітно повеселішала, на її виду з'явилися рум'янці і якісь незнайомі мені риси.

— Оце сальце! — сказав Геньо, уминаючи за обидві щоки чималий шмат. — Призволяйтеся! Куди тій слідопитовій оленині! — Він таки був ударений по голові всіма томами Фенімора Купера.

— Смачно, — сказала Єва.

Геньо тепло глянув на неї.

— Аякже! У лісі та ще й на морозі. Колись мені батько, ще малому, завжди приносив з охоти що-небудь від зайчика. То сальця, то хліба кусник. Я нічого в житті добрішого не їв. Зайчикові гостинці пахли лісом і снігом.

— Ти вірив? — спитала Єва.

— У що? — не зрозумів Геньо.

— Що гостинці тобі передавав зайчик.

Геньо перестав жувати, трохи подумав і сказав:

— Я й зараз вірю.

Ми з ним закурили. Єва дивилася десь у гліб лісу. Вона знов посумнішала, однак тінь того смутку, що лягла їй на обличчя, була для мене незнайомою.

Такою Єву я ще не бачив.

— То ми засмажимо зайця чи як?! — обірвав нашу задуму Геньо, і ми згадали, що пора йти далі.

Євині очі враз просвітлили, вона допомогла Геньові застібнутися. Поки вона це робила, мені здалося, що на його кожусі щонайменше сто гудзів.

— То що, Звіробою, — спитав Геньо, якому Купер забив памороки, — може, віддаси вже рушницю мені?

— Ні, я ще не стріляв.

Я пішов швидше, бо відчув, що Геньові вже не так до полювання, як до жартів, а мені все ще хотілося влаштувати для Єви свято.

— Не стомилася, Червона Шапочко? — почув я позад себе Геня.

— Ні, Вовчику-братику.

До мене долинув Євин сміх, і в ньому забриніли нотки, яких я ніколи не чув у її голосі. Я мав би радіти, що Єві так весело, так хороше в зимовому лісі, адже хотів, щоб цей день був для неї святом, але не буду брехати — натомість до горла підкочувався гіркий клубок. Я намагався ні про що не думати і впевненіше ступати на рипучий сніг, який сліпив мені очі.

Коли озирнувся, побачив, що вони вже добряче відстали. Геньо щось гаряче розповідав, я нічого не міг почути, але з його розмашистих жестів неважко було здогадатися, що їм обом весело.

Вирішив їх подождати. Ми вже далеко відійшли од місця, сходженого мисливцями. Коли вони підійшли, я спробував не дивитися на Єву: чимось чужим віяло від неї. Я боявся зустрітися з нею очима.

— Так, Звіробою, — діловито почав Геньо, — підеш аж ген за той пагорб. — Він махав рукою. — Там буде дубняк, біля нього й станеш. А ми заженемо тобі он той вибалок. Тобі все зрозуміло?

— Зрозуміліше не буває, — сказав я і, щоб приховати свій настрій, усміхнувся до Єви. Не знаю, може, я тільки силкувався всміхнутися, та не зміг, бо в її очах не побачив ані смішинки. Єва дивилася на мене таким непроникним поглядом, що я розвернувся й швидко пішов.

— В Адамця такий вигляд, ніби його щойно вигнали з раю, — долинув до мене голос Геня. — Що ж, нехай у поті чола свого здобуває хліб... від зайця.

Мені почувся чужий сміх. Я зняв рушницю з плеча і швидше пішов у бік дубняку. Голубів сніг під ногами, неначе він віддзеркалював небо, і важко скрипіли дерева, як чумацькі мажі. Десь монотонно вистукував дятел. Не пам'ятаю, як опинився я під деревом, на якому він сидів, але я довго слухав його вистукування, припавши вухом до стовбура, так, як це робила Єва, і думав про неї. Може, це був той самий дятел, що його слухала Єва, дівчина, якій належав цей день.

— Ось так, Звіробою, — мовив я вголос, сам не відаючи, що саме «так»; налякав пташку, і вона полетіла геть.

Я рушив далі, але дубняку ніде не було. Пройшовши ще якусь відстань, я зрозумів, що збився зі шляху, бо, коли Геню пояснював маршрут, я думав про щось набагато важливіше за пошуки дубняку.

Мені не залишалось нічого іншого, як повернутися назад по своїх же слідах. Коли я дійшов до того дерева, коло якого слухав дятла, у моїх вухах знову пролунало: «Ось так, Звіробою», немов ті слова повиснули тут у повітрі, а я, пришелепок, також схибнувся на Купері.

Але я подумав тоді: «Хай! Хай все одно цей день буде для неї святом». І від цієї думки мені стало боляче.

А далі мої сліди привели до їхніх, і я вже пішов за ними, пішов ступаками мого щирого приятеля Геня, поруч з якими снувалися сліди тієї дівчини, якій я не зміг подарувати червоне яблуко призахідного сонця, не зміг подарувати бодай наймізернішу зірочку з неба, але для якої хотів зробити святом цей зимовий день.

Стискаючи в правій руці рушницю, я йшов і йшов тими слідами й зненацька побачив таке, чого ніколи не сподівався. Я стояв над самим вибалком, і те, що було внизу, відкри-

валосся переді мною як на долоні. Я бачив і чув усе. І мене не вразило те, що Єва сиділа на Геньовому кожусі, а сам Геньо мчав схилом униз, тягнувши свою вдяганку за рукави, як санчата за вервечку.

Дивного тут не було нічого. Але дівчину, яку розважав мій приятель, тієї хвилини я не впізнав. Це була не моя Єва. Ця дівчина розсипала такий радісний, такий щирий сміх, якого я ніколи від неї не чув. Зі мною вона ніколи не була такою, це інший зумів викликати в неї таку нестримну радість, що, коли кожух вислизнув з-під неї, дівчина ще довго котилася по снігу, і він розсипався золотими, блакитними, зеленими іскрами...

Не тямлячи себе, я швидко пішов у протилежний бік, і в очах моїх миготіли іскри: золоті, блакитні, зелені... Я не знав, куди йду, і не думав над тим, проте зрозуміло було одне: залишитися там я більше не міг. Сніг рипів під моїми ногами, засліплював очі, дерева перебігали дорогою, кущі хапали за ноги...

І тоді звідкілясь узялося те зайча. Бозна-навіщо, — адже я вже знав, що ніякого бенкету не буде, — я кинув до плеча рушницю. Сірий клубочок стрибав у моїх очах. Чи то інстинктивно, чи то від злості я вистрілив двічі, майже не цілячись.

Звіря як з'явилося, так і зникло, а я стояв, опустивши рушницю, жалюгідний і спустошений, і не відчував ні запаху лісу, ні запаху снігу, ні порохового гару від пострілу. Стояв і ні про що не думав, не почув навіть, як хтось підійшов і став позад мене.

— Не вбив?! — раптом аж скрикнула за моєю спиною Єва, і я, не озираючись, похитав головою.

— Слава Богу... — її кроки наближались до мене, я вже чув її уривчасте дихання, і враз Євині руки лягли мені на плечі, і вся вона притислася до мене. — Слава Богу... — шепотіла вона. — Слава Богу. Коли завгодно, тільки не сьогодні. Сьогодні такий день... такий день... я вперше зрозуміла, що кохаю тебе, Звіробою.

На гастролях

Сиджу в гримерній. Із дзеркала на мене дивиться чужий чоловік, личину якого я зодягнув. Незабаром вихід на сцену, де я мушу сповна стати цим чоловіком. Уже давно відбулася прем'єра, і цю роль мені грати не вперше. Проте хвилювання, як завжди, м'ятним холодком підкочується до грудей.

Головне — контакт із глядачем. Сотні разів чув я цю заяложену фразу від режисерів, сотні разів повторював сам. І ось уже вкотре спадає вона мені на думку. Що воно таке, цей контакт? Звідки він починається? Адже не з тієї миті, коли ти виходиш на сцену і крадькома кидаєш погляд у партер?

Підводжуся і починаю ходити з кутка в куток. Хвилююся, як малюк, котрий уперше в своєму житті має виступити з віршиком на сцені й ось тепер повторює і повторює в пам'яті давно завчені рядки. І все одно збивається...

Я позираю на годинник. Лишилося кілька хвилин до мого виходу. Припалюю погаслу сигарету і бачу, як тремтить маленький вогник у моїх пальцях.

До дідька ці хвилювання! Я усміхаюся. Напливає тепла згадка з дитинства...

Вистава «Сватання на Гончарівці» в нашому селі була чи не єдиною okazією, яка зібрала до клубу стільки люду, що будівля трохи не розвалилася від шттовханини. І старе й мале хотіло побачити, як гратимуть виставу наші ж таки місцеві «артисти», усім аж терпець уривався — так ждали-виглядали того передноворічного дня.

І ось цей час надійшов. Розсунулася на два боки блаженська, майже прозора завіса, і люди принишкли, навіть діди перестали кашляти. Кожне боялось кліпнути, аби чогось не прогавити. Тільки після деякого заціпеніння глядачі увійшли в свою роль, загули, зашуміли, і вже до самого кінця вистави не вгавав сміх та голосні вигуки дядьків. Гострі на язик, вони любили вставити своє замашне слівце до п'єси. Щось таке, як «повертай голоблі» або «не трать, куме, сили».

Я почувався героєм дня й аж тремтів від радості, бо всім найбільше подобався мій тато. Дарма, що він грав дурника Стецька, але ж це була найголовніша роль у п'єсі. У широчезних синіх шароварах, у солom'яному брилі, тато «придурювався» краще за всіх, та ще й кумедно не домовляв слів, як маленька дитина. Він повсякчас лузав гарбузове насіння або трошив волоські горіхи. І коли клуб вибухав реготом, тато частенько додавав щось од себе, чого не було у Квітки-Основ'яненка, але що, на його думку, обов'язково треба доточити.

Після того «артистам» ще довго доводилося чекати, поки нарешті їх знову почують. А за цей час тато встигав придумати новий жарт, який неодмінно мав припасти до смаку глядачам. Він був певен у цьому, бо добре знав своїх односельців, охочих до перченого слова.

— Не піду я за Стецька, — казала бібліотекарка Люся, яку хотіли видати заміж за мого тата.

— Бресес, бо підес, як на налигачі, — запевняв тато, і навіть глухий на праве вухо дід Юхрем од сміху хапався за живіт і тільки потім підставляв бабі Юхремисі здорове ліве вухо.

— Як кає?!

Баба кричала йому татові слова, і тоді старий дивувався:

— Ге так і кає?! От дає, холера.

А там, де Стецько хвалиться, як він любить їсти, мовляв, удень і вночі обідав би, — тато від себе додав:

— І ввечері снідав би, і зранку вечеряв би, і вночі полуднував би.

— А срачка на тебе не нападе? — вигукнув із зали дядько Семен Непийквас.

— А ти не пий квасу, то й не нападе! — відповів йому тато, і всі покотилися зо сміху.

...Вистава мала такий успіх, що вирішили їхати в сусіднє село Дібрівку і показати її ще й там. Учителька Паша Іванівна, котра була режисером, і гримером, і суфлером водночас, випросила в голови колгоспу вантажну машину.

Мені теж дуже кортіло поїхати, але тато відмовився мене взяти, мовляв, йому ніколи буде зі мною панькатися. Та коли «артисти» влаштувалися на кузові і тато кинув шоферові «паняй», Паша Іванівна непомітно взяла мене до себе в кабінку, і я опинився на сьомому небі.

...До чужого клубу теж напхалося повно-повнісінько людей. І, либонь, не тільки тому, що по селі красувалися оголошення, виведені величезними літерами. А ще й через те, що до Дібрівки докотилася чутка про нашу веселу виставу.

Я вже міг показатися татові на очі, — все одно він би не спровадив мене додому, — але не хотілося йому заважати, бо тато був дуже заклопотаний.

Коли наші «артисти» пішли за лаштунки, я тихцем прошигнув до клубу і загубився серед незнайомих людей. Поміж чиймись ногами я пробирався до сцени, хтось мене відіпхнув, і я образився: не його ж тато виступає, а мій, і я повинен зайняти найзручніше місце. Я таки домігся свого і прилаштувався біля самісінької сцени, ставши на коліна і обіпершись підборіддям на її краєчок. Переповнена зала гуділа, дихала мені в спину, я боявся озирнутися на таку силу чужих людей.

Та ось розсунулася завіса, і всі притихли. Почалося.

Але тепер я не почувався таким великим цабе, як минулого разу. Хлопчаки, що повмощувалися поруч, не заздрили мені, бо не знали, що Стецька грає мій тато. Вони зовсім не зважали на мене, хоч я був серед них чужаком, і, пороззявлявши роти, уважно стежили за виставою.

Тато теж видався мені набагато серйознішим, ніж минулого разу. Тепер він говорив тільки те, що йому підказувала Паша Іванівна. Додавати своє тато боявся, бо на нього дивилося безліч незнайомих облич, і татові здавалося, що чужі люди не зрозуміють його з півслова так, як свої. Але після першого виступу в татовій голові переплуталися слова п'єси із його власними, і тепер він довго дослухався до того, що шепотіла йому Паша Іванівна. Деякі її слова долітали аж до мого вуха, а потім їх повторював тато, якимось боязко і невпевнено.

Не знаю, як би скінчилася вистава, аби не ота пригода.

— Не піду я за Стецька, — сказала бібліотекарка Люся.

— Бресес, бо підес... — відповів тато і зам'явся. — Підес...

як... як...

Дослухаючись до шепоту Паші Іванівни, він порився у глибокій, як торба, кишні шароварів, дістав звідти горіха, покрутив його у руках, наче хотів переконатися, що то таки волоський горіх, а не казна-що, і раптом ударив по ньому підбором чобота.

Як не щастить — то не щастить. Горіх вислизнув і покотився через сцену прямо до чужих хлопчаків, які з радісним вереском понаставляли долоні, буцім тільки для того й прийшли на виставу, аби вхопити того горіха.

Я зірвався з місця, розіпхав усіх ліктями і накрив горіха грудьми, як ото хокейний воротар шайбу. Мій! А що тато стежив, куди покотиться той клятий горіх, то враз угледів мене. Його очі від здивування розширилися, а брови

підскачили аж до чуба. Тато не міг зрозуміти, звідкіля я тут узявся.

Усі засміялися. Я миттю розкрив долоню і покотив горіх татові. Він упіймав його і хвацько хрюснув по ньому чоботом. У клубі здійнявся регіт.

— Не розгубився! — почув я чийсь вигук.

— Наш чоловік! — пролунав ще голос.

І після того все пішло як по писаному. Тато засяяв, — де й ділося заціпеніння, — заговорив легко й весело, і до мене вже не долітали слова Паші Іванівни. Мені здавалося, що вистава щойно почалася, саме з того місця, коли я повернув татові горіх. Я теж засяяв від гордості, адже горіх утрапив саме до мене, а не до когось із хлопчаків. Було таке відчуття, ніби я теж на сцені і граю у виставі, хоча я тільки торкався до сцени підборіддям. І вона здавалася мені широким світом. Мені було радісно за тата, за те, що хтось назвав його своїм чоловіком, і раптом усі люди, що були в клубі, стали такими близькими, такими рідними...

Коли поверталися додому, тато на мене зовсім не гримав за те, що я поїхав у Дібрівку без його дозволу. Навпаки, він поклав мені на голову свою велику теплу долоню й сказав:

— Молодчина, виручив. Хто зна, мо', колись ще й артистом станеш, га?

* * *

Я дивлюсь на годинник і гашу сигарету.

— Ваш вихід за хвилину! — чую голос.

Кидаю погляд у дзеркало. Бачу змінене гримом обличчя. Той, чию личину я зодягнув, пильно приглядається до мене. Але він близький мені, цей візаві. Я давно його полюбив і тепер мушу все зробити для того, щоб його полюбив глядач. Щоб крикнув чи бодай хоч подумав хтось на гальорці: «Наш чоловік!»

До Пахома

Карпенко зійшов з автобуса коло лісу, кілометрів за п'ять од Мурзинців, хоча міг би доїхати цією дорогою аж до села. Хотілося швидше пірнути в прохолоду дерев і, дихнувши на повні груди, забути про все на світі. Сюди він і їхав заради цього.

У селі вже нікого не лишилося з рідних, ніхто його тут не ждав, і навряд чи хто й упізнав би в Карпенкові того опецькуватого хлопчика, що грався колись у мурзинському поросі і якого за невдалий зріст дражнили Кавунчиком. Правда, після того як переїхав з батьками до міста, він колине-коли навідувався у село до баби Тодоськи, але ж тоді Карпенко не був таким-от огрядним дядечком із чирвою залисин у полинялому чубові, з кругленьким черевцем, через яке він і тепер скидався на кавунчика. Ось уже двадцять років немає баби Тодоськи — виходить, і він не з'являвся тут двадцять літ.

Думка була раніше наглянути в ці краї, та хіба ж виберешся за щоденною метушнею — робота, сім'я, дисертація, відрядження і купа всілякої марноти, за якою ніколи глянути вгору. Він і сьогодні не відважився б зірватися з місця, аби не біда. Як скривджена дитина відразу біжить до матері, так і Карпенко зненацька вирішив плюнути на все й поїхати в рідне село.

Ця думка війнула на нього студеним вітром, коли виїшов з інституту, мокрий від втоми й досади, — вчена рада зарубала тему докторської, — і на очі ледь не набігли сльози: їхати! Негайно. Це ж безголов'я, що об'їздив півсвіту, а навідатись у Мурзинці за двадцять років так і не зміг.

Не викроїв дня, щоб проскочити якихось нещасних півтори сотні кілометрів.

«Поїду зараз же! — сказав собі з упертою злістю. — Гори воно все вогнем!»

* * *

Ліс приховав його від палючого сонця, але втома в'ялила тіло — тригодинна дорога таки зморила Карпенка вкрай. Жовтий портфель з дебілою шкіри «під крокодила» відтягував руку, у грудях поколювало.

Карпенко йшов поволі, роззирався навкруги — він упізнавав цей ліс, — прислухався до шуму вітерцю у верховітті, до пташиного співу, вдихав густі трав'яні пахощі й намагався вловити в собі якусь перемену, відчуття блаженства чи бодай маленької радості від зустрічі з лісом, проте в душі ятрилася гіркота. Перед очима знову й знов являлося те, що відбулося на вченій раді.

Серце, мов старий двигун, почало давати перебої, і він уже пошкодував, що не доїхав до села автобусом — ніби ж не хлопчик, щоб дозволяти собі отаку прогулянку. Гай-гай, коли він був хлопчиком, то залюбки сходжував цей ліс уздовж і впоперек, не знаючи втоми, хоча тоді і дерева, і відстані здавалися більшими.

Навесні вони з братом Петьком бігали сюди по ряст, стріляли ним об лоби, влітку збирали суниці. Найсолодші суниці досягали он там, у вирубі, де завжди було багато сонця, і він боявся туди заходити, щоб не наступити на гадюку — вони теж люблять суниці, — а Петько був на три роки старший і не лякався нічого. Набирав у пляшку ягід і ніс йому, меншому братові. Петько вдався кмітливішим. Було, як підуть восени по опеньки, то брат назбирає повний мішок, а він нічого не бачить, крім рудого листя. Тільки, пригадує, все йому дуже пахло тоді: і ряст, і суниці,

й опеньки, навіть оте руде листя. Тепер так не пахне. Роки беруть своє.

А ось і озерце. Дивно: крихітне — перескочити можна, а не пересихає. Колись вони пили з нього воду, солодку, як березовий сік. Але тоді, як були пастушками, вони пили воду навіть із калюж, і животи не боліли.

Ліс рідшав. За ним лежав Момотовий берег, а там уже до Мурзинців — палицею кинути.

Все-таки тут рай, подумав Карпенко. Треба у відпустку приїхати сюди з дружиною й дітьми. Як маю вештатись по курортах, то краще вже відпочити хоч раз у Мурзинцях, пожити в якоїсь бабусі — ліс і річка під боком, свіженьке молоко, фрукти...

Він вийшов на Момотовий берег, за яким починались Орлянські горби, порослі кущами терну й ліщини. Берегом розбрівся табун рябеньких телят, вони ліниво скубли траву — видно, були не голодні, бо паша тут завжди росла соковита. Щороку від весни й до пізньої осені на Момотовому березі випасали колгоспних телят, і загорода була поруч, під узгірком, щоб не заливало у дощ водою, — ген вона й тепер там. А біля неї солом'яний пастухів курінь.

Карпенко всміхнувся. Колись у тому курені ціле літо жив Пахом. Дивакуватий чоловік був. Прибився до села десь отам по війні, оселився в порожній хаті (у ній звікувала свій вік баба Пачолчиха) і напросився в колгоспі пасти телят. Відтоді більш ні за що й не брався. Жив самотиною, ніхто навіть не знав його справжнього імені, і старе й мале прозивало Пахомом. То, було, жене він табун через усе село, аж курява встає, вихльостує замашним батою і: «Пахо-о-ом!» — кричить. Сухорлявий, гачкуватий, чимось схожий на горобця, він метушився, вимахував ліктями, мов той горобець крильцями. От тільки висвистував — точнісінько соловейко. Зморщить своє дрібненьке, трикутне личко — чорнюще, як

у сажотруса, — напне нижню губу і витьохкує. А дітвора біжить позаду: «Пахом! Пахом!» — дражниться, потім — навіткача. Бо страшнувато, хто його знає, що в того Пахома в голові. Дорослі й ті не знають. Мовчкуватий він.

Карпенко пригадує, лякав його батько: «Як ти, ледащо, погано вчитимешся, то нічого з тебе не вийде. Підеш до Пахома. Будеш із ним бичкам хвосту крутити. Ото твій інститут».

Він часто нагадував батькові ті слова. Навіть уже захистивши кандидатську, сміявся: «А пам'ятаєш, та, як ти мені казав: підеш до Пахома бичкам хвосту крутити? Не вийшло по-твоєму».

Та він і тоді, малим ще, знав: такого не буде, то батько тільки лякає. Бо й інші люди, якщо хотіли когось підкусити, казали: «Твоє місце коло Пахома, більше ти ні на що не здатний». І ця зла приказка, мабуть, докотилася і до самого Пахома. Бо прорізався у нього один, як тоді називали, заскок.

Це, було, прийде Пахом до лавки «під мухою» (правда, траплялося таке лише на великі свята), перехилить іще скляночку червоного бочкового вина і дивиться, дивиться вузькими очками на людей, ніби хоче вгадати, що хто про нього думає. Отак мружиться, поки котресь візьме та й питає: «Чого ти, Пахоме, витріщився на мене, наче я теля в тебе вкрав?» А Пахомові тільки цього й треба. Підбіжить до того, підстрибне, як горобець, ухопить за барки й питає:

— А ти знаєш, хто я?

— Знаю: Пахом.

— Ні чорта ти не знаєш, — скаже Пахом і вийде з лавки.

І ще був один випадок, що й досі стоїть перед очима. Привіз якось Пахом кіньми кізяк на паливо. Скидав у дворі, і баба Тодоська запросила його до хати, налила, як годиться, чарку, поклала на столі кусень сала. Пахом випив, занюхав хлібом, узяв те сало й порізує на маленькі шматочки. А руки ж чорнющі, аж сиплеться з них. Малий Карпенко тоді до

баби: «Щоб ви мені більше не різали хліб тим ножем, я його викину! Ви бачили, які в нього руки?!» А баба: «Чого ти, чого? Хіба хліб не з чорної землі росте?» Розмова була у сінях, і раптом відчинилися хатні двері й вийшов Пахом. Не сказав нікому ні слова, сів на підводу й поїхав. На столі лишилося недоїдене сало.

...Карпенко переходив Момотів берег, телята задирали голови й дивилися на нього великими цікавими очима, наче хотіли спитати: «А це що за птиця?» Хто їх тепер пасе? Він вирішив заглянути в курінь — може, котрийсь із його колишніх товаришів пішов «бичкам хвосту крутити», то чому б не поговорити з ним, не розпитати, куди позакидала доля отих хлопчаків, що вирости у мурзинському поросі. Тоді вони мріяли стати льотчиками, чомусь усім кортіло літати, але ж не всім дано крила... Не всім. Це йому, Карпенкові, пощастило в житті, а комусь, може, довелося замінити Пахома. От і став його аеродромом ось цей курінь. Правда, й Карпенко зараз не проти посидіти в ньому, відпочити в холодочку. Як-не-як, а натрудив ноги.

— Є хтось у цій хаті? — гукнув, підходячи до куреня.

Всередині щось заворушилося, закректало, потім звідти нагинці виглянув сухенький чоловічок. Карпенко аж заточився. Перед ним був Пахом. Те ж чорнюще трикутне личко, вузькі очка, чимось схожий на горобця. Чудасія! Він, Карпенко, за ці роки уже встиг полисити, розтовстіти, нажити виразку шлунку й тахікардію, а Пахом яким був, таким і лишився.

— Заходьте, — сказав пастух, і Карпенко впізнав його голос. Пахом вийшов із куреня, глянув на телят і ще й затьохкав до них по-солов'їному, наче хотів розвіяти Карпенкові сумніви. Потім повернувся до гостя.

— Здалеку? — спитав тихо.

— Та не так, щоб дуже, але з дороги. — Він аж сам собі здивувався, як це вийшло у нього по-мурзинському.

— Спочиньте.

— Спасибі. — Карпенко дістав носовика, витер записки, осмикав на собі сорочку, що прилипла до тіла. — Передихну трохи.

Пахом пропустив його в курінь, зайшов сам і сів навпроти Карпенка, примруживши гострі очка.

— Куди? — спитав.

— Що?

— Направляєтесь.

— Та куди... — зам'явся Карпенко. — В Орли. — Він назвав сусіднє село. Наче боявся, що, коли скаже правду, Пахом упізнає його і пригадає той випадок.

— В гості?

— Ну.

Вони примовкли. Десь у соломі застрекотав цвіркун.

— А ви, мабуть, із Мурзинців? — осмілів Карпенко.

— З Мурзинців.

— Я декого знав із вашого села.

— Орли близько.

— Жила коло вигону баба Тодоська.

— Нема вже баби, — сказав Пахом глухим голосом. —

І хати нема.

— І хати?

— Добра людина була.

— А що ж із хатою?

— І других людей любила. А як виїхав син із невісткою в город, то змінилася на очах. — Пахом говорив мовби сам до себе, опустивши голову. — Було, привезу їй кізяків на паливо, то вона мені й те й се, не випустить з хати, поки не перебалакає все про сина, онуків. Кури, кури, — каже, — мені дим не мішає. Так, наче Трохим, — сина її звали Трохимом, — зайшов та накурив. А тоді про мене, було, розпитує... Що нікому не інтересно — геть-чисто випитає.

Пахом притих. Сумно всміхнувся й закліпав, ніби стримував сльозу. Видно, згадка про бабу Тодоську навіювала йому щось дороге. Він огорнувся тим спогадом, застиг і забув про гостя. Потім кинувся як зі сну.

— А у вас в Орлах, мабуть, мати?

— Ні. Так, родичі.

— Теж треба провідать.

— Треба.

— Це ж ви голодний з дороги? — заметушився Пахом. — У мене тут є дещо. — Він узяв полотняну торбинку, поспіхом діставав звідти хліб, прижовкле сало, огірки і складав на газету.

— Спасибі, я не голодний, — сказав Карпенко.

Він дивився на Пахомові руки, ті самі руки — немов покриті чорною лускою. Пахом перехопив його погляд і раптом завмер, зіщулився, перестав мацати огірки.

— Воно не таке, щоб дуже... та все ж таки наїдок, — промимрив Пахом.

— Ні, якраз те, що треба, тільки я не голодний, — сказав Карпенко. — Води хочеться.

— Я п'ю з озерця. У лісі. Так що води немає. — Пахом ще дужче потемнів на лиці і мовчки став збирати харчі назад у торбинку.

Карпенко підвівся і взяв важкий жовтий портфель. Його замочки блиснули в темному курені, як дзеркальця.

— Дякую за гостинність.

— Вибачайте, — сказав Пахом, не ворухнувшись.

Треба йти, думав Карпенко. Не зоглядишся, як і вечір застане.

І раптом зринуло: а куди йти? До кого? Баби Тодоськи нема, і хати нема.

Ніхто його тут не жде.

А вдома роботи непочатий край.

Подивився на ліс, на берег — і годі.

Його ждуть важливі справи. Немає чого вішати носа, треба робити своє діло, і він робитиме його, навіть якщо доведеться розбити лоба. Прогулявся — і досить. Зараз він виїде лісом на дорогу, зупинить попутну машину — і ввечері буде вдома.

Карпенко рушив через Момотів берег до лісу. Прогулявся — і годі, сказав собі ще раз. Теж мені трагедія — на рік затягнеться захист. В інших і того немає, а живуть і лиха не знають. Та що там в інших! Взяти хоча б оцього Пахома. Що він бачив? Просидів цілий вік у курені і, крім телят, нічого не знав. Усе життя пробабрався в кізяках, щодня одне й те саме, одне й те саме. Карпенко збожеволів би на його місці. А Пахом, бач, живе...

Раптом позаду затьохкав соловейко. Карпенко озирнувся.

«Еге-е-е-ей!» — навздогін йому біг Пахом. Кумедно так вистрибував, махаючи ліктями, як горобець крильми.

Що він надумав? Мабуть, хоче сказати, що до Орлів треба йти не лісом, а ген через ті горби. Наївний чоловік. Карпенко скаже йому, що тільки нап'ється з озерця, а потім уже піде на Орли. Навіщо цьому бідоласі чуже горе?

Пахом вистрибує все ближче і ближче. Карпенко зупинився, а той біжить щодуху, наче його щось укусило. Ось він уже поруч. Чорне трикутне личко пересмикується від натуги, дрібно тремтить нижня губа, гострі очиці майже впритул дивляться у Карпенкові здивовані очі — і той раптом відчуває, як на спині холонуть краплини поту.

— А... — Пахомова рука сіпнула до його грудей і повисла в повітрі. — А ти знаєш, хто я?..

Моя Ганя не така

Це вперше, відколи оженився, Іван Сухоручко вибрався з вудками до води, та й то воно вийшло якось не по-людському: надулася дружина Ганя, хоча й не здогадувалася, що його тягне до річки; казала, що рибалка з Івана нікудишній і взагалі — він живе чужим розумом.

Раніше Ганя так не думала, все почалося після того, як Іван поміняв роботу зубного техника на директора краєзнавчого музею (заочно закінчив історичний), і хоч тепер мав посаду, можна сказати, інтелігентнішу, проте в заробітку втратив.

А як навчався Іван в університеті, то Ганя не могла нахвалитися чоловіком. Пишалася, коли він десь на людях розповідав про Олександра Македонського чи вавилонського царя Навуходоносора. Від Гані часто можна було почути: «Це треба спитати у Вані» або «Це Ваня знає». Тепер же чоловікові оповіді якось ураз нагнали Гані оскому, могла ні сіло ні впало перебити його на півслові: «Ну ти, Македонський! Лучче б цвяха забив у стіну, як маєш ото розбалакувать». При цьому в Ганиному роті погрозливо зблискувала золота коронка, яку Сухоручко склепав ще як працював у протезній майстерні, а скельця Іванових окулярів туманіли, і він брався до якоїсь жіночої роботи, бо й справді йому легше було помити посуд, аніж забити цвяха так, щоб той не зігнувся. На Ганю не ображався, хіба що брало за живе оте її «Македонський», яке аж ніяк не приставало до Івана, чоловіка тихого й сумирного, як мураха.

Але то — дрібниці. Якщо десь у гурті чоловіки скаржилися на своїх жінок, Іван здивовано зводив угору тоненькі дівчачі брови й казав: «А моя ні, моя Ганя не така».

От і зараз, ідучи лісом до річки, усміхався сам до себе, що яка ж вона чудна, його Ганя. То спершу розприндилася, а потім наче й зраділа, що він іде «на рибу», бо свіженька юшечка таки не завадить у хаті.

А без риби Іван не повернеться. Знав надійну місцину, — це коло дядька Комара, чия хата відірвалася од хутора, що тулився над річкою, і дядько поживав у ній паном діло. Сам так любив казати про себе (Іван, як був нежонатим, часто до нього навідувався): «Живу, Іванцю, як пан. Той має машину, той купу грошей, а я найбагатший. Річку маю!»

Он його хата, на горбку, — хоч і вітри продувають, зате весняна повинь не підточує. Комарихи, видно, немає вдома, бо стриміла б на городі, а дядько мусить бути: то взимку він кочегаром працює в райцентрі, а влітку — ні, влітку він річку глядить.

Тільки-но загарчав собака в дворі, як і сам господар став на порозі. Вийшов назустріч Іванові — сухорлявий та чорний з лица, мов косар у жнива, — і поштиво зняв картуза-оладка, виказуючи своє шануваннячко:

— То це ти, Іванцю, рибалить зібрався?

— А клює?

— Ще й як! Вчора тут хлопці ваші, з містечка, стільки натягали...

Ну от, знову дядько за своє «вчора». Це завжди як тільки Іванові не щастить, то він: «Ех, і чого ти вчора не прийшов? От де вже ловилася, так ловилася. А сьогодні, бач, вітер східний, то вона й не хоче». Якщо ж вітер такий, як треба, а кльову немає, дядько Комар бідкається, що заважає хвиля. «От якби ти, Іванцю, вчора прийшов, тихо було, як у вусі». А коли не клює за тихої погоди, Комар неодмінно зронить: «Залягла на дно холера. От якби хвилька, то вона б під'юджувала. Вчора хвиля була веселенька — і чого ти не прийшов?»

А то нарешті Іванові пощастить, він наловить линів, карасів, і сідають з дядьком на березі полуднувати. Комар і тут не змовчить: «Це якби ти, Іванцю, вчора прийшов! Учора в мене такий обід був, у-у-у! Дістав із льоху капусти квашеної, то вона ж і так у нас жирна, а баба ще цілу ложку олії туди втелючила. У-у-у, куди цій риби!»

Сам дядько Комар вудки і в руки не брав, але завжди крутився коло рибалок. Прив'язував їм гачки такими вузликками, що тільки він умів, позичав човна, показував, де рити черв'яки та де найщасливіше місце. Одну мав слабкість: вважав цю річку за свою власну, і якщо йому хтось із рибалок не сподобається, то гляди, щоб не спровадив відсіль чимдалі. Але це не про Івана, дядько Комар страшенно любив оті його розповіді про Македонського, Навуходоносора та інших царів, що колись володіли світом, як оце він, Комар, річкою.

Іван прилаштовується з вудками на своєму старому місці, коло очерету, дядько приносить йому консервну бляшанку з черв'яками, які лишили вчорашні рибалки, і теж всідається поруч. Довго мовчить. Та мовчанка означає, що Комар обмізковує якесь вельми серйозне питання про «вчорашній день».

А сонце, дарма що година ще рання, припікає все дужче, вже й сосну підпарило в лісі, і звідти легенький вітрець доносить запах живиці. Гіркувато-солодкий дух іще більше роз'ятрює щем, який знову озвався в Іванових грудях сьогодні вранці. Озвався — й повів до річки.

Поплавці стоять на водяному плесі тихо, як намальовані.

— А вчора о цій порі вже клювала, — каже дядько Комар.

Іван не озивається. У нього сьогодні не лежить душа до розмов. А те, що в Івана на думці, не треба знати Комареві. Нікому не треба. Те — його.

Тоді теж прямило сонце, розімліла сосна стікала живицею, і вітер доносив на берег її гіркувато-солодкий дух. На грозу йшлося.

Злива застала його зненацька, і, поки зібрався шукати якогось сховку, змок до нитки. Куди вже ховатися! Так і пересидів грозу під дощем. Діждався сонця, стягнув із себе прилиплу до тіла одіж, викрутив і повісив сушитися на кущі шипшини, а сам — знову до вудок. Та так засидівся (риба після грози гуляти почала), що коли озирнувся на кущ, одежі не було й близько. Він туди, він сюди — нема! Наче ж і вітру не було, щоб її підхопив, і дітвори ніякої. Чудасія...

Коли це чує за кущем: «Хі-хі-хі». Тоненько так, наче миша писнула. Іван туди, а там причаїлося Комареве дівча, Тетянка, худе таке, тонконоге, а личко забризкане ластовинням. Світить на нього тернинами очей.

— То це ти?..

— Ні, не я.

— А хто ж?

— Хтокало. — І знов: — Хі-хі-хі.

— Оддай штани, — сказав Іван і присоромлено глянув на свої голі ноги. Нижче широких чорних трусів вони були білі, наче ніколи не бачили сонця.

— Сорока вкрала твої штани, — сказала Тетянка і глянула на вершечок дикої груші.

Там на найвищій гілляці чорніла, ніби сорочине гніздо, його одежа. Он аж куди видряпалося це капосне дівчисько!

Іван роздивився довкола, але на березі не було ні грудки, ні палиці, щоб збити «гніздо». Довелось дертися на дичку. Спритно (аж сам собі здивувався) підтягнувся на сучку, вище й вище, дістав своє, тоді стриб-стриб — і вже на землі, зодягається.

— Усе на місці? Нічого не загубив? — сміється Тетянка.

Він зашарівся. Треба було, як ліз на грушу, холоші трусів позав'язувати.

— Ти в який клас ходиш? — спитав.

— Отакої. Я вже школу закінчила.

— А показуєш на семикласницю.

— Старий знайшовся.

— Та для тебе в діди годжуся. Жмурки в голові...

Тетянка опустила очі, а потім враз підвела їх і так подивилася на Івана, що він зніяковів.

Пізніше не раз бачив її коло річки. Як тільки всідався на своєму місці, Тетянка неодмінно виходила з відром до води або ставала на березі й голосно кликала каченят: «Пуль-пуль-пуль». Іван помітив, що вона вже зачісується по-жіночому, збирає коси у вузлик, і здавалося, навіть хода її змінилася. До нього не обзивалася, та й Іван був мамулуватий на слово, ото тільки й розбалакувався з дядьком Комарем.

А одного разу почув на собі чийсь очі, озирнувся — Тетянка. Стояла з кошиком у руці, в новенькому ситцевому платтячку, яке цвіло дрібненькими жовтими братиками.

— А я по маслюки йду.

— То, може, й мене візьмеш?

— Ходімо, хіба мені що...

Ішли лісом, ніякі маслюки їм не траплялися, лиш руда торішня глиця шурхотіла під ногами.

— Хі-хі-хі, — раптом тоненько пирснула Тетянка, й Іван зрозумів, що вона знов підсміюється над ним.

— Чого ти?

— Ех ти, старий, а не знаєш, що маслюкам ще не пора.

— То ти знов за своє?

— Щоб знав... Ото щоб знав, — застрибала Тетянка на одній нозі й заллялася дрібним сміхом.

Він розгублено дивився на неї і раптом вигукнув:

— От візьму зараз і... і поцілую!

— Поцілуй...

Нараз Іван зрозумів, що це новеньке платтячко — для нього, і ці коси, гладенько зачесані назад, з рівненьким проділом — для нього, і він помітив, як під жовтими братиками схвильовано дихають гостренькі груди. Іванові пересохло в горлі.

— Злякався? — спитала Тетянка, і її очі вже не сміялися, а синіли якоюсь дорослою, жіночою тугою.

Замість поцілувати її, він вдав, що то був тільки жарт, і спитав:

— І що ж ти надумала робити далі?

— Як що?

— Після школи — куди? — повагом, по-батьківськи перепитав Іван.

— Ще не знаю.

— А пора знати, — знов сказав так повчально, аж самому стало недобре.

— Поїду до дядька у Кривий Ріг. Там роботи хватає.

— Он як.

— А може, й не поїду, — задумливо подивилася на нього Тетянка. — Там ще видно буде.

— Я був у Кривому Розі. Веселе місто.

— То ти радиш їхати?

— Сама думай...

А коли повернулися до річки й Іван зібрав своє причандалля, щоб рушати додому, Тетянка враз підійшла до нього так близько, що мало не торкалася Івана гостренькими грудьми, і зашепотіла йому в лице:

— Нікуди я не поїду, чуєш? Не поїду!

Повернулася й побігла до свого двору. Потім ще зупинилася коло воріт і гукнула звідти вже весело:

— Я тебе підманула, чуєш?!

Як же це воно сталося, що потому Іван так довго не ходив на риболовлю? Боявся? Тепер він не міг собі пояснити. Літо збігало, а він ждав чогось, виглядав, хоча дедалі частіше згадував Тетянку і її гарячий шепіт: «Нікуди я не поїду, чуєш?»

А однієї ночі Іван довго не міг заснути. Йому млосно пах ліс, пахнув грибами, яких іще не було, а перед очима стояли розтулені губи й націлені до нього гостренькі груди: «Поцілуй...»

Вранці Іван не витримав, ухопив вудки й подався до річки.

— О, явився! — зустрів його дядько Комар. — Добре, що навідався, бо мені оце ні з ким і словом перекинутись.

— А Тетянка? — зопалу сказав Іван перше, що мав на думці.

— Тетянка? Поїхала.

— Куди?

— У Кривий Ріг. Вчора...

Вчора... Вчора... Вчора...

Тепер поплавці стриміли непорушно, як намальовані, і дядько Комар почувався винним: не вгодив він сьогодні Іванові своєю річкою. Той сидить і — ні пари з вуст.

— Зараз, Іванцю, я тебе розвеселю трохи.

Комар пішов до хати і згодом повернувся з музикою — Іван іще здалеку почув, що в його руках шкабарчить транзисторний приймач.

— Оце таке радівце без дроту, а й Америку ловить, — похвалився Комар, сідаючи біля Івана. — От уже повидумували.

Але «радівце» Івана не розвеселило: тут і так кльову немає, а дядько ще й музику приніс, щоб рибу розлякувати. Доведеться вертатись додому з порожніми руками, то це Ганя знов почне... Ну, та нехай. Так мені й треба, — зловтішно подумав Іван. А то наобіцяв дурниць усяких... рибка,

юшечка свіженька... Тьху! Ніби він і справді йшов сюди заради риби.

— Оце ж недавнечко приїжджали до мене гості, — вів своєї Комар. — З Кривого Рогу. То зять Сашко подарував мені радівце, щоб не скучно було...

Дядько ще говорив, говорив, а Іван незмигнуто дивився на поплавці. Тільки й спитав:

— Тетянка щаслива?

— А хто його знає. Як той Кривий Ріг аж де. Слухай, Іванцю, а ти макуху сьогодні кидав?

— Кидав.

— Залягла на дно холера, — зітхнув Комар. — Може, я тобі мотиля нарию?

— Ви б, дя', краще радіо вимкнули, — не витримав Іван. — Нехай не шкабарчить.

— Та що радіво? Воно не мішає. Це, Іванцю, день такий. І чого ти вчора не прийшов? От де ловилася! Хлопці ваші, з містечка, стільки натягали...

Івана вже дратувати ці балачки, бо знав, що якби він і вчора сюди прийшов, усе одно запізнився б. Таки його Ганя і тут правду казала: рибалка з нього нікудишній, то й немає чого ходити до річки.

Краще б цвяха забив у стіну!

Мати звала Семеном

Цілий тиждень Сеню не видно й не чути вечорами на коридорі, сидить він у своїй кімнатині тихенько, мов птаха на гнізді, а в неділю чи в свято яке там, десь так під вечір, впливає Сеня на люди. Коридор у його новенькому «готельному» будинку довгий-предовгий, і ото Сеня проходить по ньому, як по купейному вагону: розкине руки — дістане обидві стіни. Воно трохи й схожий оцей будинок на поїзд, бо всяк, хто в ньому живе, відчувається тут тимчасовим гостем: рано чи пізно доведеться розпрощатися з тісною, мов купе, оселею і перебраться у більші хороми.

Мріє про це, звісно, кожен. Тільки не Сеня. Він і в оцю квартирку, щоб сказати, що дуже поривався, то ні. Майже до п'ятдесяти літ прожив по гуртожитках (якось так сталося, що замолоду Сеня не одружився, а там, після сорока, як відомо, уже й сам чорт не оженив) і ще б нікуди не рипався, так сам начальник річкового порту Славов — «мужик — сто процентів!» — наполіг, щоб Сеня перебирався у новий будинок річковиків: «А там, дивись, — підморгнув приятельському, — і молодичка якась до тебе пристане».

«Так то й так, нехай буде гречка», — вирішив Сеня й оселився у крайній кімнаті аж у кінці коридору. «Тут воно ще нічого, — подумав. — Сусідів багато, наче маленьке село притулилося на поверсі. А жити у великокаліберному будинку — хай йому трясця: два сусіди — і тих ніколи не побачиш. Немає до кого й заговорити».

А поговорити Сеня страх як любив. Не часто, правда, але вже як розійдеться — не зупиниш. Вирине на коридор і чимчикує з кінця в кінець. Здоровенний, півсажня у плечах,

а ступні — куди тим ведмежим, ще й розвернуті в боки ледь не на сто вісімдесят градусів, наче підпори: хоч як би хитало Сеню на палубі — не впаде.

І ступає він важко, буцім семипудовий лантух виважив на плечі (Сеня ж працює вантажником у річковому порту), видно, звук чоловік ходити отак під ношею, то вже ти йому хоч що хоч, а ходитиме так довіку — важко і трохи похитуючись.

Отож Сеня бере курс у кінець коридору, до вікна, де збирається чоловіцтво покурити — в тісній кімнатці, а ще як жінка та діти, з куривом не дуже розженешся, — заодно погомоніти, а то й зрізатись у дурня, як трапиться вільна часина.

Якщо по правді, то сусідам Сеня уже й набриднув трохи. Бо ото як почне, як заведеться, то наче й розумне щось каже, а дурне. Ну, приміром, таке:

— Уви! Надежди громкої слави не довго тишив нас обман, — прорече таким басом, що аж у вухах позакладає, далі напустить довгі колючі брови на очі, ніби він тими бровами обмацує всіх, і запитає: — Хто сказав?

— Та хто ж, — перекинуться усмішечками чоловіки. — Пушкін.

— Ну да, Пушкін... Вгадав, теж мені... — Сеня якийсь час дивується людській необізнаності, а потім як стрельне: — Наполіон сказав!

— Ти диви!.. — дивуються вдавано сусіди і змовницьки кліпають одне до одного.

А Сеня экзаменує далі:

— А чого він — Наполіон? Теж не знаєте? Так знайте! Він того Наполіон, що завжди на полі он. Да! На полі, а не десь там чортзна-де, ясно?

— Ясно, Сеню, ясно, — сміються, хоч, може, котрийсь і подумає про себе: «Але ж бач, схоже на правду».

Якщо ж чоловіцтво саме різалося в карти і, заклопотане по вуха грою, не звертало на Сеню уваги, він ставав осторонь і говорив сам до себе, але так, щоб чули всі:

— Карти — дурне! Ні, не воєнні карти, а російські гральні — дурне. Да! Короля Франції Людовіка не знаємо, а бубновий король нам за батька рідного. А до чого це доводить? До того, що всі ви зостанетесь при бубнових інтересах. Завтра ж піду до Славова і розкажу, чим ви тут займаєтеся. Дармоїди!

Згодом оці Сенині екзаменування так усім в'їлися в печінки, що, забачивши його ще здалеку, сусіди похапцем гасили цигарки і розбігалися по домівках. Думали, втечуть. Е ні, братці, не на такого натрапили, від Сени ви нікуди не втечете. Краще слухайте і ворухіть мізками.

Сеня ставав посеред коридору і так вигукував нову загадку, що чути було й на сусідніх поверхах:

— Ружі!!! Немає кращих квіток за них! Та якби не було кропиви, а самі тіки ружі, то як би ви допетрали, що вони гарні, га? Куди не глянь — самі ружі, вся земля в ружах! Як ти тут розбереш, що вони гарні, якщо немає нічого поганого, га?

На хвилю Сеня притихав, лиш чутно було, як сірник сердито креснув (видно, поки говорив, цигарка погасла), тоді набирав разом з димом повні легені повітря і завершував схвильований виступ:

— Ну, добре! Ви — ружі, а я — кропива. Але ж скажіть мені, чого варта ружа без кропиви?

Ніхто йому, певна річ, нічого не казав, хіба що визирне хтось із дверей та попросить сумирно: «Сеню, тихіше. Дітей полякаєш».

І Сеня затихав і, зморений, мовби щойно розвантажив баржу, йшов у свою кімнату. Кого-кого, а дітей він любив.

У кімнаті сідав на вузеньке солдатське ліжко — звук до такого в гуртожитку, то кращого й не хотів, — знову кресав

сірником і, припаливши, довго дивився в куток, де розкошував у своїх сітях павук.

«Ач, квартирант об'явився, — незлостиво бурмотів Сеня. — Ну, та живи. Місця хватає, ще й лишне. Ти, я бачу, парубок хороший. В роботі моторний, а це головне. Так що тебе ніхто не займе. Проживемо».

Сеня, не роздягаючись, вкладався спати, і його важкого глибокого сну не могло перебити ні бубоніння телевізора за стіною, ні скрегіт трамвая, а тим більше — тихесеньке шарудіння павучка в кутку.

Завтра — на роботу!

Якщо хто скаже, що Сеня лютий, то це брехня. Як ви з ним, так і він з вами. Буває, говорить таким лагідним голосочком, аж не віриться, що це Сеня. І найласкавіший він тоді, коли згадує матір свою і себе ще маленьким. Того, мабуть, і голос його стає таким дитячим, що бачить себе дитиною. Але про ті далекі літа Сеня ніколи не заводить розмову першим. Лиш тоді, як питають. Приміром, там же, біля вікна, чи й на роботі хтось із молодих та поштивих поцікавиться:

— А як вас по батькові?

Сеня надовго примовкає, зосереджено ворухить колючими бровами, мовби не може згадати, а тоді тихо-тихенько каже:

— Мати звала Семеном.

І знову довго мовчить, губи йому легенько здригаються, а лице світліє, світліє. І тут щось дивне діється з Сенею. Починає таке розказувати, аж мороз по тілі, а сам веселішає і схлипує тоненьким смішком:

— Сидимо ми з мамою в хаті, і сестра тут-таки старшенька... Коли це німець як ударить, як ударить з літаків! Бомбами. Задвигтіла наша хата, і ми тремтимо всі... А я найдужче. Тоді мама вхопила з мисника пляшку, налила в кухню горілки: «Випий, синку, не бійся. Усе випий!» Випив я — і не

скривився. А мама нас за руки та з хати: «У яму, — каже, — ховаймося. В оту яму, що бомба вирвала». Попадали ми в землю розриту, накрила нас мама, як горобенят, собою...

Сеня викрешує вогню, припалює цигарку і дивиться десь далеко-далеко, крізь літа. Потім вертає думку назад і каже:

— І ти знаєш, лежав я в тій вирві, кругом ревло-гуркотіло, світу не видно, а мені так тепло було... І зовсім не страшно. Земля після вибуху гаряча, а тут ще мама... Ніколи мені після того не було так тепло.

— А мати жива ще?

— Немає. Палазя, сестричка, десь у селі... Та от ніяк не виберуся до неї. Поїдеш, а вона питає: де твоя жінка, Семене, дітки?

Сеня потуплює очі на носачи своїх велетенських черевиків, а потім ураз жвавішає:

— Слухай, може, ти знайдеш мені якусь молодичку? То поїхали б разом, і ти з нами...

— Та ну вас...

І якщо хтось отут засміється, Сеня увесь паленіє і вергає важкими словами, неначе лантухами:

— Що? Думаєш, не приймуть, не зустрінуть? Брехня! Все село вийде зустрічати! Всі семафори позеленіють: Сеня їде! І всім, хто з ним, — зелена вулиця, ясно? Не віриш? Ну, то поїхали хоч завтра, сам побачиш!

— Поїдемо, поїдемо, — казали йому, щоб якось утихомирити. — Скільки там того діла.

Однак знали, що Сеня нікуди не поїде. Бо соромиться. Соромиться, що прожив отак бовкун бовкуном. І хто добріший та чуйніший, намагалися не чіпати Сеню за живе, не ворушити його давню рану, а кому чужа вавка не болить чи просто ума на мізинець, той міг і підкусити. Хоч би й так, як Ілько Калапіндер, портовий диспетчер і Сенин сусіда через стіну.

Ілько завжди ходив у темно-синій формі з жовтенькими личками на рукавах, підтягнутий такий, як морський офіцер, ну, куди там, не підступишся, а тут купив нові меблі, то покликав Сеню, щоб допоміг занести в квартиру. Сказано — зроблено. А якщо зроблено, то хоч-не-хоч став могорич. Сеня на цьому не наполягав, але підійшли ще хлопці, натякнули, що, коли не той, меблі розсохнуться. Ілько не пручався, бо такі любив і позадаватися, тож незабаром у його квартирі усі вже браталися, казали, перебиваючи один одного, що вони сусіди, то й мусять жити по-сусідському, бо немає більшої ганьби, як цуратися сусідів.

Сеня й собі намагався підкинути слово-друге у ту велику оду братанню:

— Що вже Славов, мужик — сто процентів, і той підходить до мене та каже...

— Ти закушуй, Сеню, закушуй! — перебивав його Ілько, розпашілий од щедрості й доброти. — Робиш як віл, то повинен і їсти за трьох. Це ми, інтелігенти, можемо обійтися лимончиком.

— Буває, хе-хе, — догідливо усміхались Ількові.

— Ще й не таке буває.

— Так отож я й кажу, — вів своєї Сеня, — на що вже Славов, мужик — сто процентів...

Проте його ніхто не слухав (до чого тут Славов, якщо він не їхній сусіда?), і тоді Сеня як води в рот набрав. Схилився чолом на руку і, прикривши долонею очі, принишк. Не їв, не пив, про нього вже, мабуть, і забули, але тут Сеня нагадав про себе обережним кашликом і тоненько заспівав:

На-лий ма-га-ти ста-кан ча-га-ю.

Бо я є-ге-ду у-їж-джа-га-ю,

На-лий ма-га-ти ста-кан ро-го-му,

Бо я є-ге-ду до при-йо-го-му.

Усі обернулись до Сені, дехто здивований, а дехто уже й собі хотів підтягнути забутої пісні, і тільки Ілько Калапіндер чогось раптом скипів і визвірився:

— Мати, мати! Ти хоч би могилу її одвідав, а то тільки язиком плещеш. Сказав би, що стидно...

— Що? Кому стидно? — не второпав Сеня. — Мені? — показав на себе пальцем.

— Тобі, тобі, а кому ж?

— Та я, коли хочеш знати...

— Я ж кажу, язиком тільки. Інших повчати. А сам? На себе подивись.

— Що — на себе?.. — Сеня підвівся з-за столу. Він не ждав такого відвертого нападу і через те розгубився.

— От і подивись. І сестрі поїдь покажися. Хай знає. Але ж ти не поїдеш.

— Я?

— Ти, ти, — повторив Ілько.

— Та я поїду зараз же! — гримнув Сеня. — Зберуся й поїду.

— Ну-ну, подивимось.

— При свідках тобі кажу!

— Дивись, не спізнився на поїзд.

— Ша, хлопці, ша, — пробували їх заспокоїти, та Сеня був уже коло дверей. Випростався, розправив плечі і, стиснувши кулаки, сказав:

— Шо ж, веселіться і прощайте!

Він рушив до себе швидким і незграбним кроком — ніби через колоди переступав.

Вдома Сеня став біля ліжка навколішки, дістав з-під нього старого, ще парубоцького чемодана з облупленими нікельованими ріжками, відкрив його — і звідти війнуло на Сеню солодкуватим, як із давньої скрині, пліснявим духом. Він закрив чемодана й сів — як і годиться на дорогу. Блукав

очима по стінах, але вони були голі — ні за що й окові зачепитися, хіба за павучка.

І Сеня сказав йому, павучкові:

— Це б і тебе взяв із собою. Але одірви тебе від павути-ни — чого ж ти вартий без неї? Пропадеш.

Сеня сказав це лагідним, майже дитячим голосом. А потім узяв чемодан і вийшов на коридор. Ішов повільно, повагом — хай усі бачать, що він їде у рідне село. Да, їде! Розступіться, люди!

Дайте Сені зелене світло!

Повертався додому він пізно вночі. Останнім трамваєм. Нікуди Сеня, звісно, не їздив. Щоправда, на вокзалі він був: подивився на розклад руху поїздів, позаглядав біля кас, походив по перону... Ото і всієї поїздки. Тільки натомився. Так натомився, що якби розвантажив баржу, йому було б легше. У сто разів легше. Своїм коридором Сеня крався навшпиньки, і якби хто угледів звіддалік цю могутню вайлувату постать, що так боязко ступає на пальці велетенських ніг, то, мабуть, подумав би, що це істота з якоїсь далекої, ще невідомої нам планети. Але це був Сеня.

Він нищечком одімкнув свою квартиру і, не роздягаючись, так само тихо, щоб і ліжком не скригнути, уклався спати.

Однак цієї ночі Сеня довго не міг заснути. Уже мовчав телевизор за стіною, не гули трамваї, лиш павучок ворушився у сітках, але Сеня не чув і його.

Хтозна, про що він думав. Тут не вгадаєш.

І Сеня не скаже цього нікому. А спитай, чи був він у своєму селі, — не збреше. Чого-чого, а брехати Сеня не вмів, та, мабуть, уже й не навчиться.

По секрету

Я й раніше чув, що Ялена Горобчиха така: де не посій, там і вродить. Не сидиться старенькій удома, все в мандрах та в мандрах, скрізь треба їй побувати, всього набачитись. І стільки вона того світу об'їздила, що нічим ти Ялену вже не здивуєш.

«Та вона ж недавно в самісінькій Германії була, — розказували мені в селі. — Бач, скоро вісімдесят стукне, а не беруть її ні літа, ні хвороби, крутиться ще, як дівка».

«А вдягається як! Куфайку чи плюшку і не показуй Ялені Горобчисі, у неї плащі та пальта, вовняні кофти та чоботи хромові. А в хустку квітчасту як викутається, то й не впізнаєш Ялену, молодиця, та й годі, і щічки навіть червоні — кров у них грає, як вишнівка у бутликах».

«Видно, знає стара якісь відьмацькі секрети, бо що ж це виходить — усі люди як люди, а вона не з того тіста ліплена?»

Я в селі тепер буваю рідко, але ні-ні та й почую щось про Ялену Горобчиху, і то хай навіть якусь абищицю — продала корову та купила телевізора, зарубала курку-несучку, хату перекрила, зуби вставила, а про все те розказують люди, як про щось несусвітнє. Чи то від заздрощів, що стара живе як сама собі хоче, чи звикли вже перемивати Ялені кістки і зупинитись не можуть.

Тому я не дуже вірив тим балачкам, аж поки не довелося ближче роздивитися на Горобчиху. От чого вже не ждав — того не ждав. Знав, що старенька бідова, але щоб така!

Та й почалося все з дива. Спершу в моїй київській квартирі задзвонив телефон, і виявилось, що дзвонить мені не хто інший, як Ялена Горобчиха. Ну, я ніяк не міг уявити

нашу сільську бабусю в телефонній кабіні. Пригадую, як моїй бабуні Прісці колись убгали в руки слухавку, щоб вона із сином своїм, Михайлом, побалакала, то нічого з того не вийшло. «Що ж я казатиму, як Михайла нема коло мене?» — дивувалась вона.

А Ялена Горобчиха пройшла Крим і Рим, то що їй телефон.

— Драстуй, Миколовичу, це я, впізнаєш? Ой не вгадуй, бо не вгадаєш. Баба Ялена з Ганжилівки. Еге, баба Ялена, кажу, Горобчихою дражнять, щоб ти довго не думав... Картоплю я продавала в Києві, а як їхала, то батько твій телефона дав, щоб, може, переночувати чи що, як така пригода. То я оце побазарувала, а на автобус спізнилася, твій батько як у воду дивився... Га? Де я, питаєш? Та коло базару ж! Не тре' тобі їхати, кажи, де живеш, сама приїду, чого там. Що? Кажу, візьму таксі та й буду скоренько, а чо', гроші в мене є, вторгувала ж за картоплю, кажи, де живеш!

Я назвав адресу, ще хотів перепитати, чи баба Ялена добре розчула, але вона вже повісила трубку.

Дружина заходилася коло вечері, а я спустився до під'їзду виглядати гостю. Вона не забарилася, невдовзі підкотило таксі, і з нього вийшла баба Ялена Горобчиха — маленька, сухенька, зате спритна не по літах, про таких кажуть: не ходить, а брикає.

— Ти, Миколовичу, мені вибачай, що я наче з печі вилізла, — вона показала на поли свого старенького сачка (звісно ж, базарувала). Її вузьке, як стручок, лице світилося живенькою усмішкою, а щоки-подушечки і справді червоніли, ніби прихоплені морозцем.

— Ну що ви, що ви...

— Ге, не ждав? Признавайся! — Горобчиха витерла долоню об сачок і довго трясла мою руку, винувато заглядаючи в обличчя: — Оце ще такої мороки тобі не хватало, ге? Я б, може, й не завдавала клопотів, але ж вторгувала там якусь

копійку, скажу тобі по секрету, то, думаю, щоб не витягли вурки. Бо картопля ж нівроку вродила, он і тобі клумачок привезла, ви ж тут на всьому купованому.

— Спасибі, бабусю, ну що ви оце такого мішка тягли-над-ривалися?

— Та він легенький! — Горобчиха підхопила клумака й кинула собі на плечі. — Сама занесу, щоб ти не замурзався.

Я насилу відібрав у неї мішка й побачив, що баба Ялена таки кріпка в руках — завдала пудів зо три на плечі.

Ми зайшли до ліфта, в який навіть моя мама ступала вагаючись, а бабі Ялені хоч би що — ніякого страху, ніякого дива, наче вона підіймалася в ньому щодня.

— Ти на якому поверсі живеш? — спитала.

— На тринадцятому.

— Еге, непогано. Пилюки менше й машини не так гудуть. Правда, число нещасливе, але що зробиш.

На порозі дружина розцілувалася з бабою Яленою, голосно так, як з найближчою родичкою, вона чомусь думає, що в селі усі родичі. Від поцілунків баба Ялена ще дужче розчервонілася, потім зняла припорошені чапці й нечутною ходою зайшла до кімнати, водячи на всі боки маленькою голубиною голівкою. Обійшла всю квартиру, заглянула туди й сюди і сказала:

— А чо', жити можна. Правда, тіснувато трохи, подвір'я ж у вас нема, але, я ж кажу, можна миритися.

Поки готувалася вечеря, я ще вивів бабу Ялену на балкон, звідки як на долоні було видно Дніпро, його кучеряві зелені схили, а там, на горі, світилася золотом Лавра.

Горобчиха незворушно поводи́ла довкола гострими очками, — так спогорда оглядає низи лелека із високості, — й зітхнула:

— Непогано. Аби ще ота труба не диміла.

— Яка труба?

— Та он же, — вона показала десь у далину, туди, де щезав із виду Дніпро, і я вперше побачив, що там, на березі, бовваніла якась труба, мабуть, стояв комбінат, чи що воно, не знаю, бо відколи живу в цій квартирі, ніколи туди не придивлявся.

— А ген Лавра, бачите? — уже піснішим голосом спитав я.

— А чо' ж не бачу! В Лаврі я була. Колись стільки про неї наслухалася, що, скажу тобі, Миколовичу, по секрету, взяла та й пішла, а там нічого такого й немає.

Я тільки ніяково повів плечима.

Де вже гостя не скупилася на похвалу, то це за вечерею. Низенько так схилилася над тарілкою, щоб ніде й крихта не впала, і жувала швиденько — цок-цок виделкою, видно, ще не мала мороки з зубами.

— Ти мені, дочко, розкажи по секрету, як цей салат роблять, то я й собі вдома зготую, а чо'.

Це дружині — як медом по губах, засяяла враз, а тоді й бабі відплатила тим же:

— А ви ще, дивлюся, молода зовсім.

— А чого ж би я була стара! Молода, звісно. — Вона поправила на собі крапчасту хустинку, ховаючи під неї сиві посічені пасма. — Хіба сімдесят дев'ять літ — це багато? Крихта! Я ще, вважай, і не жила. Оцих-о годочків мені тіки й хватило, щоб роздивитися, як треба жити.

Дружина йде на кухню мити посуд, а ми сідаємо з бабою Яленою на дивані погомоніти.

— Чув я, що ви й у Німеччину їздили?

— А чо' ж, їздила. До Сані їздила, він же там у мене похований. От і поїхала. Хіба це довго — літаком? Колись я на храм у Лисянку довше добиралася. А тут що — сів у літак, їсти тобі принесли, поки попоїв — і вже вилазь. Германія.

— У літаку не страшно було?

— Чого ж би страшно? Люди ж летять, не бояться, то й я з ними.

— А в Німеччині, між чужих людей, як? Мабуть же, боязко?

— Чого б це я боялася? Язика маю, що треба — розпитаю.

— Хіба ви по-німецькому вмієте?

— А чо' ж, трохи знаю. Якби не знала, то вони б мене викотили з Германії, як бджоли муху. А так — не. Підходжу на вулиці та й кажу: «Гутен так, дамочко, как мені пройти отуди й туди?» А вона мені каже: «Йдіть, мамашо, так і отак». — «Данке, — кажу. — Дай вам Бог здоров'я». — А вона сміється, розбирає, що я їй не лихого бажаю. Е, скіки там того діла, язик до Києва доведе, а то щоб до Германії не довів. Це ось додому не попала, бо на автобус спізнилася.

— Та куди вам поспішати? — кажу. — Погостуйте у нас.

— Е ні, Миколовичу, іншим би разом з дорогою душею, а зараз не можу. Взавтра мені цеглу привезуть, я ж, скажу тобі по секрету, хату нову зібралася ставити, то раненько поїду.

— Хату? Так у вас же ще й та наче непогана.

Баба Ялена пильно дивиться на мене, і голівка її дрібно хитається, як маківка на вітрі.

— Я знаю, що ти думаєш. Отак і в селі кажуть: бач, яка, одною ногою в ямі, а надумала нову хату ставити.

— Та я ж не про це...

— Е, не кажи, люди всі такі. А чо'? Бо жить не вміють. Ну хай би мені й три чисниці зосталося, то що — скласти на грудях руки і смерті ждять? Та воно, бува, один рік проживеш краще за сто. Бджолі он місяць відведено, та й та собі житло буде. Хати треба. Хай один рік проживу, а так, як душа бажає. Чи як?

Баба Горобчиха знов пильно дивиться на мене, але я бачу, що відповідь їй не потрібна. Вона її й так знає. Бабу Ялену враз переймає інша думка.

— Слухай, Миколовичу! — вигукує вона. — А ти викапаний батько! Золотий чоловік твій батько, оце ж він мені й телефона дав. Візьміть, каже, може, переночуєте.

Вона тихо всміхнулася сама до себе, щось пригадавши.

— Я теж свого тата любила, — каже баба Ялена Горобчи-ха. — Так любила, що й зараз страшно згадати.

Вона міцно стискає губи й зажурено похитує головою. Мовчить.

— Чого ж страшно? — питаю.

— Розкажи комусь — не повірять. Наче й не зі мною було... Сімдесят з гаком літ минуло, а як зараз усе перед очима... Ну да, п'ять рочків мені було, не більше.

— Розкажіть.

— Хіба що тобі, Миколовичу. Та й то... по секрету.

Вона примовкає, наче збирається з силами перед тим, як почати розповідь. Яюсь чудно всміхається сама до себе. Мовби дивується з чогось.

— Тато в нас показний був! І майстровитий. Тесляр на весь район. Де хто хату ставить, повітку чи що, кличуть його, навперейми. Була я ще зовсім дрібна, як він нас покинув. Поїхав на велосипеді у далеке село Шестиринці верх викидати на хату вдові Якиліні і там зачепився. Днів скільки геть не приходив додому, а тоді з'явився. Я хоч і мала була, та все зрозуміла, як почула їхню розмову з мамою. Мама плакала й перепитувала його, мовляв, чим же я тобі не вгодила, що ти нас кидаєш, а тато спогорда так кидав через верхню губу докори. Ти, мов, ще не знаєш, як треба глядіти чоловіка. Вона, каже, і чарку налле, і слова кривого не скаже, і ще багато чого набалакав тато, але найдужче мені врізалось в пам'ять про рушники. Вона, каже, — це ота вдова Якиліна, — як я вмюся, каже, подає мені втертись вишитий рушник. Еге, це я добре запам'ятала, бо чудно мені було, як це так — вишиті ж рушники на стінах висять, ними

ніхто не втирається. Але мова була така. Мама не впростила тата, не втримала, пішов він од нас до тієї вдови Якилини, а ми всі, мама і я з сестрою старшою, плакали так, що нам сорочки були мокрі од сліз.

Баба Ялена важко відітхнула, але в очах стояв сухий блиск.

— Отак ми проплакали, може, з тиждень, а тоді я постановила собі йти і шукати тата. Не бачила життя без нього. Хоч бери і заріжся. Вдома не сказала нікому й слова і раноранесенько пішла на сусіднє село Орли, а там, думаю, питаю в людей, де ті Шестиринці. Але я ні в кого не питала і поминула Орли полями, побоялася, що дорослі мене завернуть додому. Поминула й дійшла аж до Будищ, впізнала я церкву в Будищах іще здаля, бо ми з татом і мамою їздили туди на храм минулої осені. То була осінь, а тепер стояло тепле літечко, і йшлося мені гарно і легко, поки за Будищами не почалися мочарі на луках. Леле, як страшно було йти в тій траві, що покривала мене з головою, а ще ж гаддя, вужі і гадюки повзали тут і там, шелестіли в траві. Дух мені розпирало, зморилася вкрай, чимдалі ставало страшніше, але й вертатися не було куди, бо нащо мені жити без тата. Присісти нема де, щоб перевести дух, скрізь баговиння, шурхаю в ньому по коліна і глибше, платтячко на мені мокре чи від мочарів, чи від сліз. І все довкіл аж сичить гаддям. Тоді я вихопилася на сухий острівець, упала, змучена, на землю, і на якусь часину задрімала. Кинулася зі сну від того, що якась звірина злизувала мені сльози з очей. Прудка була звірина, я її не встигла й побачити, бо там би мені й серденько розірвалося...

Баба Ялена тихо киває собі голубиною голівкою: такитак, розірвалося б.

— Я пішла далі й лиш тоді побачила, що в мене на одній нозі немає чапчика, згубила десь у болоті, а це ж яка при-

кмета лиха! Чула ж од старших, що не можна ходити з однією взутою ногою, бо мама вмре. Еге, тата нема, а ти хочеш і мами позбутися. Я зняла того чапчика, пожбурила чимдалі в осоку і пішла далі. Та небагацько й пройшла, як уперлася в річку. Річечка була вузьенька, може, яких метрів п'ять завширшки, але ж я не вміла плавати. Спробувала ногою глибину при березі, еге, не дістану дна. Тоді я пішла берегом вздовж річки, може, десь який брід побачу чи місточок, але нічого такого не було. І людей — ніде ні лялечки. Тільки бузьки походжають, дзьобами клацають. Слава Богу, там ще верби росли, старі, дупласті, й ось в одному місці, бачу, похилилася висока верба на той бік, ще на землю не впала, але верхівка вже над тим берегом нависає. Я, не довго думаючи, — на неї. Дряпаюся, як те мокре котеня, і думаю, що як упаду, то там мені жаба й цицьки дасть. Але долізла. Долізла поповзом на той кінець верби, там ще високо над землею було, та я заплющила очі і грудкою впала на землю. Забилася чи ні, але на radoщах, що перейшла річку, потягла далі.

Я дивився на бабу Ялену й бачив маленьке п'ятирічне дівча. Маленьке дівча, забризкане багном з голови до п'ят, мокре від гниловоддя і сліз. Я чув сичання гадюк, клацання довгих дзьобів і шурхіт звірини в очеретах. Я чув скажений вереск жаб біля дитячого чапчика, який лежав, закинутий в осоку, щоб не вмерла мама...

Баба Ялена перевела подих.

— Було далеко за полудень, коли попереду показалося якесь село. Тепер я вже не боялася, що мене завернуть додому. Дай, думаю, зайду і спитаю в людей, де ті Шестиринци. Може, я пішла не в той бік? Й ось там я побачила біля одного двору на лавочці кілька бабусь, що сиділи собі й гомоніли, як то часто водиться в наших селах. Чепурні такі, в біленьких хустинках, у фартухах. Я підійшла ближче

і не встигла спитати, чи далеко ще Шестиринці, як вони всі разом сплеснули в долоні: «Дитино, чия ти? Звідки ти?» Ну, певно ж, я була схожа на болотяне чортеня. Не видержала і розревілася. Сказала, що шукаю Шестиринці. То оце ж вони і є! Я мала б радіти, але розплакалася ще дужче і почала їм розказувати, як і чого тут опинилася. Всі баби разом почали й собі плакати, всі разом витирали сльози фартухами, і їхні фартухи стали мокрими, хоч викручуй. Я сказала, що десь тут живе вдова Якилина, що наш тато пішов од нас до неї, до Якилини, і що я прийшла забрати його додому. Баби всі разом заголосили ще дужче і гуртом повели мене до Якилини. Дорогою до нас ще прилучалися жінки, баби, розпитували, що сталося, і теж починали шморгати носами, плакали, голосили, витирали фартухами рясні сльози... Ой, Миколовичу, слів немає.

Баба Ялена і собі кінчиками хустки витерла кутики очей, хоч там не було ні сльозини. Її очі відсвічували сухим блиском.

— І що ти думаєш? Приходимо ми до Якилини, яка строїла нову хату, і я бачу на покрівлі тієї хати свого тата. Сидить, гепає молотком, крокви ставить. А я як закричу: «Ой, таточку-голубчику, та на кого ж ти нас покинув?!» Якось воно так жалібно вийшло мене, наче на похороні, і тут уже всі баби та жінки як заплакали хором, то такого плачу ще світ не бачив. Тато як побачив мене, молоток йому випав з рук. Тут і Якилина десь узялася серед двору. А я ще дужче: «Таточку-голубчику, вертайся додому, ми пропадемо без тебе!» Він зліз із даху, взяв мене мокро, як звіря, на руки, пригорнув і сказав до Якилини: «Одвезу її велосипедом додому, а тоді вернуся». — «Не вернешся, таточку! Не вернешся, бо ми тебе любимо дужче за неї!» — закричала я, і всі баби й жінки знов задерли свої фартухи до очей. А тоді, коли тато ще вагався, я закричала таке, що не знаю, де воно й узялося в мене. «У нас ти, таточку,

теж будеш втиратися вишитими рушниками. У нас вдома багацько-багацько вишитих рушників!..»

Баба Ялена махнула рукою і відвернулася.

— І що? — спитав я. — Повернувся ваш тато додому?

Вона важко ковтнула.

— Посадив мене на раму, і ми поїхали на велосипеді додому. На колінах! На колінах стояв перед мамою. Просив прощення. За ті рушники...

Баба Ялена підвелася і вийшла на балкон.

Я вмикаю телевизор, бо зараз буде футбол. Зачувши шум стадіону, дружина кричить із кухні:

— О, починається! Хоч би людини посоромився! Може, там кіно якесь є чи концерт?

— Ні-ні! — забігає в кімнату баба Ялена. — Футбол я люблю. То хокей — казна-що, бо там така дрібна шайбочка, що й не видно, де вона бігає. А футбол я люблю!

Вона не зводить очей з екрана, потім питає:

— А знаєш, Миколовичу, куди б я ще хотіла піти? Скажу тобі по секрету. На стадіон. Ні, не на футбол подивитись, а на людей.

Вона знов примовкає, щось міркує сама собі, а потім я помічаю, як стуляються в неї очі. Зморилася. Що ж ти хоч, цільний день на ногах, хіба не зморишся за тим базаруванням.

Дружина стелить їй постіль, баба вкладається спати — легенька така, ніщо й не скрипне під нею, і я вимикаю телевизор.

Тихо спить баба Ялена. Дихає нечутно, ніби дитя. А лице її поважне, зосереджене, мовби й уві сні боїться щось прогавити, не догледіти, мовби й сон цей воліє прожити, як сама того хоче. І що їй сниться — не вгадаєш: чи далека Німеччина, де навіки заснув її Саня, чи, може, рідний город, на якому білими зорями цвітуть картоплі, чи вишиті рушники, якими вона прив'язала свого тата до рідного дому...

Вранці проводжаю бабу Ялену на автостанцію. Ловлю таксі, їдемо. Я переказую всім вітання, а потім між іншим питаю:

— А що вам снилося в нас?

— Нічого, — відказує. — Колись мені снилося все, а тепер навіть Саня не приходять ночами. Стара я. Уже й карточку його на ніч під голову клала — а він не приходять. Та якби й прийшов, не впізнав би. Стара. — І бабині рожеві щічки сумно опускаються вниз, а голова знову похитується, як маківка на вітрі.

Коли виходимо з «Волги», баба Ялена знов оживає.

— Ловка машина, — каже. — Не їде — пливе.

І вже перед тим, як сісти в автобус, вона раптом бере мене за рукав, прихиляє до себе і шепоче в самісіньке вухо:

— Ти думаєш, я приїжджала картоплю продавати? Ні, Миколевичу, оце тобі одному скажу по секрету. Я літа свої продавала. Та от ніхто не купує старості.

Лотерея

Це тепер Андрей такий.

А колись — ні, колись його знало все містечко. З його рук золото сипалось. Треба вам, скажімо, верх викинути на хату — просить Андрея, треба підлогу постелити — гукайте Андрея, хочете нові двері чи вікна — знову ж таки йдіть до Андрея Безверхого. Бо так, як він, вам не зробить ніхто. І головне — дешево.

Маючи таку славу, інший би на його місці огинався, перепитував ціну, відкладав би це діло на потім, а Андрей... «Значить, так: це я завтра ввечері Захарчукові браму кінчаю, післязавтра Красуцькому роблю там одну трахамудію, а в неділю раненько буду у вас».

І точно: приходить у неділю при інструменті, обличчя завбільшки з долоньку світиться радістю — «Доброго здоров'ячка!» — й відразу береться до роботи. Дістає жовтенького складаного метра, роздивляється дерево, на яке ви розжилися; хай воно й сяке-таке — Андрей доведе до пуття. «Все буде, як в аптеці», — каже. «Може, спершу поснідали б, Андрею?» — «Що, в мене жінки немає?»

А від вечері не відмовляється. Сідає до столу і їсть як не в себе — сам же худий, як хрущ, цілий день крутиться, то нема коли й салу зав'язатися.

«Скільки ж це з мене?» — питає, як Андрей уже підведеться з-за столу. «Та скільки... Скільки дасте — стільки й буде».

Іде він, було, своєю вуличкою додому, то навіть сусіда Куліш, немале цабе в райспоживспілці, визирає з-за щільного паркану (теж Айдреевих рук робота) і гукає ще здалеку:

«Привіт робочому класу!» Потім виходить на вулицю, не виходить, а котиться кругленький м'ячик, подає пухкеньку руку. «Чи не зробив би ти мені, Андрею, ляду до погребка?» — «А чом ні? Все, що скажете, Панасовичу. Що ж то за погріб, як він без ляди».

Андрей іде далі, а там, дивись, уже перестрічає його Максимович, не останній чоловік на маслозаводі (йому на сусідів щастило). «Сьогодні, Андрею, іменини у мене, то ви ж приходьте з Мариною». — «А потягаю за вуха!» — сміється Андрей, бо в Максимовича такі вуха, що там є за що потягати.

Однак бували вечори, коли Андрей не пішов би ні до кого й ні за які гроші. Це тоді, як у кінотеатрі пускали індійський фільм. Такого вечора він зодягав нового коверкового костюма поверх шовкової теніски, дивився, щоб і жінка Марина (завтовшки така, що треба три Андрейскласти докупи) була вбрана як нова копійка, і вони вдвох ішли «на кіно».

Тут, у затемненій залі, Андрей плакав. Коли на екрані хтось помирав або розлучалося двоє закоханих, бо він багатий, а вона бідна (у залі де-не-де шелестів смішок), Андрееві судомило горло, він прикривав долонею очі — не міг себе пересилити, щоб не заплакати. «Дурний, то ж артисти», — шепотіла Марина, але Андрееві од того не легшало.

«Хороша картіна», — казав після того, як у залі спалахувало світло, і йшов аж додому мовчки.

Уже лежачи в ліжку, коли Марина важніла від сонної млості, раптом вигукував: «Ну й падлюка! Попався б він мені на очі!» — «Хто?» — «Та той же, ти ж бачила». — «Спи, тобі рано на роботу».

Проте й на роботі (Андрей працював на пилорамі в комунгоспі) ще довго не міг забути фільму, зітхав, не світився, як завжди, радістю, а мучився чужим горем. Йому було

дивно, що як же це так? — ось він, простий собі чоловік, живе мов у Бога за пазухою, має жінку хоч куди, цегляну хату під шифером, грошей кури не клюють, а десь хтось печеться, мучиться, не знає, як звести кінці з кінцями...

Тільки ж горе, перш ніж прийти, не питає. Прийшло воно і до нього.

Одного дня містечком прокотилася лиха вість: Андрееві Безверхому відрізало на пилорамі усі п'ять пальців на правій руці.

Тепер він такий. Пустився берега. Ще як жив разом з Мариною, то нічого, а коли став заглядати в чарку і Марина переділила хату (Андрееві дісталася одна кімната з верандою), то геть занехаявся і ще дужче схуднув. Висох, коверкотовий костюм теліпається на ньому, як на кілку. Інший би від такого життя завив, тільки не Андрей. Іде вулицею, світиться до всіх маленьким зморщеним личком — «Здоровенькі були!» — і наче й не помічає, що Максимович тільки мугикне, а Панасович, бува, й геть змовчить. Андрееві байдуже. То спершу було важко, і найважче тоді, як Максимович прийшов до його двору забирати дошки (ще до того приніс на двері). Тут нічого такого ніби й немає, але ж вийшло так, мовби Андрей збирався присвоїти чуже дерево. Думка була таки зробити ті двері.

— Хай лиш звикнуся до культів, — казав Андрей. — Все буде до шмиги! І двері й завіси!

— Ти мені їх до нового прищестя робитимеш, — бурчав собі під ніс сусіда і по одній носив до свого двору важкі дошки-сороківки, а Андрей чув, як йому болять усі п'ять пальців на правій руці...

Тепер уже байдуже. Все загоїлось, і він не має зла навіть на Марину. Спасибі, іноді занесе попоїсти чогось гаряченького, та й сорочку випере коли там.

І сусіди в нього хороші. Якось Андрей зайшов до Куліша позичити зубчик часнику — тоді саме сини його, студенти, приїхали на канікули, і Кулішиха на radoщах не знала, за що хапатися, — то посадили і його за стіл, налили чарку. Андрей так розгубився, що забув, чого й зайшов до Куліша, виходило, ніби він сам набився випити на дурничку. Однак тоді про це не подумав, згарячу розпустив язика і такого нагородив, що й Кулішиха перестала здоровкатись. Еге, це тоді, як вона похвалилася старшим сином, що той здав сесію на відмінно. Андрей тоді, видно, не закушував, бо візьми та й ляпни: «Еге, розумна дитина, а ти уявляєш, що б із нього вийшло, якби йому та ще моя голова!»

Сам винен, певна річ. А сусіди у нього добрі. Захарчук, так той навіть карбованця позичить до пенсії. Андрей ні на кого зуба не має. Та й на кого йому нарікати? І чого? Хіба Андрееві погано живеться? Ха-га! Їсти є, зодягтися є, чого ще? Живи!

До всього ж, як пускають у кінотеатрі індійський фільм, — Андрееві більше нічого не треба. Зодягає поношений коверкотовий костюм, до чарки й не доторкнеться — тільки квасу бокальчик вип'є по дорозі — і йде «на кіно».

Тут, у затемненій залі, Андрей плаче...

І от до чоловіка, якому, здавалося, більше нічого й не треба, привалило щастя. Пізніше, коли Андрей згадував ту «трахамудію», то так і казав: «Щастя привалило!» — і при цьому смяв усмішкою і шморгав носом.

Нишпорив якийсь по кишнях (а може, де карбованчик затерся!) і серед папірців натрапив на лотерейного білета. А тут якраз і поштар нагодився з пенсією. У нього й газета з останньою таблицею виявилася. Перевіряє Андрей свою лотерею і раптом бачить: навпроти номера й серії його білета чорним по білому написано друкованими літерами —

«Москвич-412». Андрей очамрів. Довго розгладжував тремтячою куксою газету, потім лотерею — чи не заховалася якась цифрочка в складку? — поки не запаморочилося в голові. Та ж ні, все точно.

«Тепер заживемо!» — видихнув Андрей і, почувши свій голос, отямився.

Надвечір і гості стали з'являтися. Першим прийшов Захарчук, Андрей колись на пару з ним столярував. Неговіркий, вахлакуватий, Захарчук раптом ожив:

— Оце ти дав, Андрею! Оце втер усім носа!

Андрей саме доїдав борщ (забігала Марина) і з лица був серйозний, наче не виграв машину, а купив її, і ще й зараз сушить голову: чи не по-дурному викинув такі гроші?

— Е, та ти, я бачу, запишався! Тепер до тебе й не підступишся.

— Клопоту ж з нею, — невдоволено буркнув Андрей. — Більше як із жінкою.

— Не біда.

— Та й прав немає.

— Був би кінь, а батіг знайдеться. Підеш на курси. Ще й дівчат кататимеш. Марина лікті гризтиме.

— Ну, це ти вже загнув.

Андрей попихкував «Паміром», тримаючи цигарку в кутику губ, мружився від диму і дивився на Захарчука поважно, ніби той вербував його у напарники. Захарчукові це не подобалось.

— Я думав, — зітхнув він, — що ти під цю лавочку цілий бенкет...

— Рано ще.

— Чого ж, лотерея на руках.

— Ось як візьму... — Але що візьме — Андрей не доказав, бо хтось затупав у веранді, відчинилися двері, і до

кімнати вкотився Куліш. Насторожено бликнув на Захарчука — «Добрий вечір», — і той, ніби й радий нагоді, вийшов із хати.

— Не забудь же покликать, — сказав.

Куліш усміхнувся, широченько так усміхнувся, поклавши руку на кишеню, — там щось віддималося.

— То це правда, Андрею?

— Брехня! — випалив Андрей і дрібно зареготав. — Ви од мене коли-небудь чули неправду?

— Так це ж мені люди казали, мало чого понавиду-мувать можна.

— Значить, правду казали. Така, значить, трахамудія.

— М-да... Така. — Куліш присів на краєчок табуретки біля Андрея. — То що ж ти зібрався робити?

— Кататимусь, ви як думали? Тіки курява ляже.

— Курява, гм... Воно діло непогане, але ж і грошики можна взяти такі, що довіку хватить.

— А на чорта вони мені, грошики?

— На книжку поклав би, не завадять.

— Що, мені пенсії мало?

— Пенсія пенсією, а я б тобі радив...

— Ось як самі, Панасовичу, виграєте, тоді й візьмете гроші. А я — машину! — сказав Андрей і знов реготнув.

— Дивись, я тобі по-доброму кажу, по-сусідському. — Куліша, видно, вколов той смішок. — Щоб потім не шкодував, чуєш.

— А то вже моя морока.

— М-да... Морока. Це ж і гаража треба. Тисячі зо дві обійдеться.

— Знайдемо й на гаража, — одказав Андрей, але не засміявся. Таких грошей у нього не було.

— І на бензин щомісяця. А що вже запчастин треба, не питай... Усе як на вогні горить.

— Авжеж, це така трахамудія, — погодився Андрей.

— Точно, що трахамудія, — засміявся Куліш і дістав із кишені пляшку. — Та коли вже тобі так підвезло, Андрею, то давай хоч приллємо це діло.

Вони випили. Андрей повну, Куліш половинку («У мене щось із печінкою»). Закусили старим салом. Андрей закутив і вже не мружився від диму, а світився до сусіда вологими очима. Куліш налив іще: «Твоє здоров'ячко!»

— Я до чого веду, Андрею: що найвигідніше тобі продати цю лотерею.

— Та, мабуть, так і зроблю. Взавтра ж піду...

— Ні-ні, не поспішай. Це ти завжди встигнеш. Встигнеш, чуєш... — Раптом Куліш притишив голос і задихав Андреєві у лице. — Не будь дурним, кажу. Цій лотереї нема ціни, птраєш? Продаси її — і матимеш... Ти ж чоловік... з головою.

Знов хтось загував у веранді, і Куліш прикусив язика, озирнувся на двері.

— А-а-а! Тут уже весело! — На порозі з'явився Максимович. — Виходить, не брешуть. — Подав руку Андреєві, потім Кулішеві. — Ну й ну, ну й ну!

— Сідайте, Максимовичу, зараз я знайду чарку, — заметушився Андрей. — Все буде до шмиги.

— Чарку можна, а чо'? Тільки хотілося б хоч одним оком глянути на те, за що п'ємо, га? Я ще ніколи не мацав лотереї, яка виграла машину. Чим вона пахне, га?

— Це можна! Це просто, — зрадів Андрей. Видно, йому давно кортіло показати лотерею, але ніхто не просив. Він одчинив шафу, поліз у спідню кишеню коверкотового піджака.

Максимович тим часом зодягнув окуляри, покірно глянув на Куліша, мовляв, вибачай, що перебив розмову, мені ж теж не терпиться.

Андрей змів зі столу крихти, обережно поклав газету з таблицею, а зверху лотерейний білет. Цифри, навпроти

яких стояло «Москвич-412», були підкреслені послиненим хімічним олівцем. Вони збігалися одна в одну з номером і серією лотереї. Андрей ще й пригладив ті цифри куксою — злегенька, наче боявся, щоб не стерлися.

— Див-вина... — промимрив Максимович.

— А ви що, не вірили? — здивувався Андрей.

— Т-та... вірив, але ж, бач, виграв.

— Стій! — підскаочив Куліш. — Так це ж білет із торішньої лотереї! Хіба тобі повилазило?

— Точно! — опам'ятався Максимович. — Ах, ти ж... Обдурить нас зібрався, хе-хе.

Андрей кліпав на них невидючими очами й не міг нічого второпати.

— Це ж треба таке! — уже сердито кричав Куліш. — Ти все переплутав, голова твоя й два вуха!..

— Хе-хе-хе, — трусився Максимович, закинувши назад голову. — От... хе-хе... тобі й машина.

— Підеш із цією лотереєю за клуню, — сказав Куліш і викотився з хати, злий, що отак по-дурному зайшов у гембель з Андреем. Услід за ним тюпав Максимович, і Кулішеві здавалось, що той хіхікає з нього.

Андрей ще довго розгладжував тремтячою куксою газету, потім лотерейний білет — уже на тому місці, де стояв рік, і його теж душив якийсь дурний сміх.

Парамон

Він любив літаки.

Любив їх у небі й на землі, може, на землі навіть дужче любив, бо тут ні-ні та й міг коли-небудь сказати про кожного з них: «Мій». Така робота.

Цілий день Парамон снував по аеродрому на «горбоконику» — так називав свій багажний транспортер, — і ще жоден пілот не злетів у небо, поки Парамон не доправив до його літака гору валіз. Робота, правда, не з легких, цілий день дзигою крутишся, але без аеродрому Парамон уже не міг. Та й без Парамона тут, як без рук: він і багажеві дасть лад, і поле змиє зі шланга, і зробить що не попросиш, бо все вміє.

Даремно з нього кепкує аеропортівський буфетник Валькун — і «старшим куди пошлють» називає, і дужче вщипне, як не в настрої (це коли в нього з виторгом погано), але ж сам Валькун тільки й знає, що пиво качати з діжки, того, видно, й казиться, що до літаків йому зась. І що воно за людина така, хлібом його не годуй, а дай підкусити Парамона. Бува, заглянуть хлопці після зміни до буфету, то не буде Валькун Валькуном, як не скаже: «Парамоша! Позич форму похраериця».

Не давала йому життя та форма, яку Парамонові зшили на замовлення, — льотчицька! Глянеш збоку — заavidки беруть; крильця на рукавах, крильця на картузі, не гріх і покозиритися. Ну, льотчик та й годі, всяк би сказав, аби ж Парамон був ще й зростом удався. А то ж ні, підкачав він у цьому ділі, ще й як підкачав. До півтора метра доріс, а там доля розгнівалася на нього й сказала: досить. Отак і живи. І лишився Парамон приземкуватим, як боровичок, — хлопчиком, можна сказати, лишився, тільки з лица видно, що прожив цей хлопчик

не мало і не багато, а так: може, двадцять, може, тридцять, а то й усі сорок. Бувають такі — не вгадаєш їхнього віку.

Валькун казав, що Парамон в аеропорту ще відтоді, як самі лише «драбинки» літали, але Валькун не той чоловік, якому можна вірити, кепкує, звісно. Він би уже доскуб Парамона, аби хлопці не заступалися. Степан Джулай, вантажник, так тільки бровою поведе, і Валькун відразу язика прикусить. Спробуй, скажи Джулаєві слово впоперек — мокро місце зостанеться.

А Парамона Степан любив: не вмів хлопець на чужих плечах виїжджати, і своєї роботи не цурався, й іншого підмінить, як треба.

Траплялося, що підміняли й Парамона. Це якщо його зміна припадала на той день, коли баскетбольна команда «Буревісник» приймала когось у себе вдома. Тоді Парамона ще зранку мучила сверблячка, і він обіцявся віддячити вдвічі тому, хто стане за нього, — так боявся проґавити той баскетбол. Бувало, пропускав і футбол, і хокей, а як тільки грав «Буревісник», то вже неодмінно побачиш у Палаці спорту й Парамона. Його здалеку видно: хоч і маленький, зате ж он форма яка в літачках.

Та якби Степан Джулай чи ще хтось із їхніх прийшов на баскетбол, то не впізнав би тихенького Парамона. Чоловічок мінявся на очах, ставав крикливим і задержуватим, як півень, ти йому слово, а він тобі десять, гарячий — не зачепи. Сидів завжди в першому ряду, ближче до лави тренерів (як він квитки діставав — ніхто не знає), і коли на майданчик виходили хлопці-гулівери, Парамон вставляв у рот пальці й так свистав, що куди тому Солов'ю-Розбійнику. Щоки надималися двома м'ячиками, між ними аж потопав носик-барабулька.

— Охрім! — кричав Парамон до тренера «Буревісника» Охріменка. — Давай Гору на них! Де Гора? — так уболівальники називали центрального Горенка.

Усі дивувалися, як галасує цей карлик у льотчицькій формі — чи не оглухнув він під свист лайнерівських турбін? Але підбадьорювали:

— Правильно, Шланга! Підкажи йому!

«Шланга» — так вони прозивали Парамона, бо кожен же відомий чоловік мусить мати якесь прізвисько, он і баскетболісти мають. І сталося ж те на футболі, але хтось переніс вістку й сюди, в Палац спорту. Одного разу котрийсь із наших футболістів цілив у порожні ворота, але влучив, як це найчастіше буває, у штангу, і вражений Парамон зненацька вигукнув на весь стадіон: «Шланга!» Чи язик йому якось спорснув, чи само воно вирвалося оте «шланга» замість «штанга» — хто його знає, але ж людям тільки дай: довкола вибухнув регіт, і слово навіки причепилося до Парамона. Може, через ту «шлангу» дехто й здогадався, що Парамон ніякий не льотчик, а невідь-хто — із шланга аеродром поливає абощо.

Прізвисько на футболі пристало, однак мова не про футбол, понад усе Парамон любив «баскет», він жити не міг без цих гуліверів, майже удвічі вищих за нього. А центровий Гора був богом для Парамона. Бо як інакше, якщо він мав зросту два двадцять і вирішував долю кожного матчу.

— Гора! — кричить-надривається Парамон. — Ану втрицим кацапам носа!

Відомий на весь світ центровий на Парамонові крики й вухом не веде, хоч цей писклявий голос, мабуть, йому знайомий. Може, десь на зарубіжних турнірах Горі навіть не вистачає цього відчайдушного голосочка, але ж не був би він зіркою, якби оглядався на кожного, хто гукає його на трибунах.

Та на радощах всяке буває. На радощах і Гора забуває, що він бог, і тоді опускається на землю, щоб стрибати до неба.

О, що то за гра була! Матч сторіччя, звичайно, та ще й сталося на ньому таке, що Парамона після того як підмінили. Не впізнати було Парамона, наче він заново на світ наро-

дився, і народився на голову вищим. Носик-барабулька задержся, і в плечах поширшав, і ходить із підстрибом, а одного разу так розперезався, що натякнув Валькунові, ніби його пиво водою розведене.

— Ти що! — визвірився Валькун. — Та я тебе...

— Ша! — перебив його Парамон. — Ти Гору знаєш?

— Яку гору?

— «Яку», «яку», — перекривив Парамон і повернувся до Валькуна спиною. — Бачили такого грамотія? — показав на буфетника великим пальцем через плече. — Він Гору не знає. Пиво качати із діжки навчився, а найбільшого баскетболіста світу не знає.

— Це ти про Горенка? — здогадався Валькун.

— Для кого Горенко, а для кого й Гора, — багатозначно сказав Парамон. — Це мій друг, ясно? Він за мене кому хоч в'язи скрутить. Так що мовчи. Краще налий ще кухоль, бо щось не бере твоє пиво.

Парамон узяв кухля, підсів до веселого гурту, а Степан Джулай, підморгуючи до мужиків, попросив:

— Ану, Парамоне, розкажи, як ти нашу команду виручив!

— Я ж вам уже сто разів розказував, — Парамон щиро дивувався людській забудькуватості, але видно було, що готовий розказувати і сто перший раз. Очка його загорялися.

— Та не всі ж чули, — підохочував Степан.

— Ну хіба що...

І Парамон починав розповідати чистісіньку правду, але ніхто не вірив йому, бо сталося все після того, як по телевізору матч закінчився. По телевізору закінчився, а в Палаці спорту — ні. І про це тепер всім відомо, прочитали в газетах, однак, як там було все насправді, знав лише Парамон.

Тоді «Буревісник» зустрічався з грозою усіх європейських команд — італійським «Атлантиком». Виграй — і кубок у кишені, і знай наших!

Що творилося в Палаці спорту! Забиті трибуни жили одним подихом, то був якийсь нечуваний оркестр людських голосів, що акомпанував грі своєї команди, і диригентом того оркестру був Парамон.

— Шланга, давай! — кричали зусібіч. — Підкажи там Горі, нехай візьме верхи, а то водиться, як пацан.

— Шлангу на поле!

Парамон не ображався тоді ні на «Шлангу», ні на що, він увесь був там, на майданчику, біля Гори; бігав разом із ним, віддавав Горі паси, прикривав його корпусом од нахабних італійців, і коли Гора вкинув перші два очка, Парамон обійняв його за гарячі плечі й вигукнув: «Виймай!» Гора потиснув Парамонові руку і, змахнувши піт із чола, побіг на свою половину майданчика, бо все ще тільки починалося.

«Атлантик» виявився міцним горішком, мало не всі гравці за два метри, довгорукі, чіпкі, і за секунду-другу м'яч уже шугнув у наше кільце. Наче Парамонове серце шпурнули у кошик.

Він схопився на ноги, приклав до рота долоні й заскандував:

— «Бу-ре-віс-ник»! «Бу-ре-віс-ник»!

Його підтримали на задніх рядах, але якось невпевнено, ніби не могли відтягти голосу, і тоді Парамон обернувся до трибун і замахав руками, як диригент.

— «Бу-ре-віс-ник»! «Бу-ре-віс-ник»!

І раптом усі загукали влад, голоси гойднулися дужою хвилюю і понесли нашу команду в наступ, м'яч знову затріпотів у кошику італійців, як риба в підсаці.

А Парамон тієї миті уже був суддею, рукою описав у повітрі коло і чітко показав пальцем униз — це був бездоганий суддівський жест, що означав: захищено!

Потім суперник зрівняв рахунок і навіть вийшов уперед, однак Парамон не падав духом, він знов увесь був на майданчику, бігав за трьох, спритно обводючи нахрапистих іта-

лійців. Особливо йому щастило на верхових перехопленнях, і Парамон тут-таки віддавав м'яч Горі, а найкращий центровий світу знав своє діло добре — не вкидав, а, чортяка, клав м'ячі в кільце, високо вистрибуючи над суперниками і зазираючи зверху в кошик, наче у вороняче гніздо.

Розлючені італійці не знали, що з ним робити, із цим Горою, наступали на ноги, відштовхували його у повітрі, навіть підсідали, і тоді розгніваний Парамон волав на весь палац:

— Фол! Фол!!! Це ж десятий штраф! Треба пробивати фол, він що, той суддя, осліп? Чи вони привезли його з Італії?

— Суддя з Франції, — підказували збоку.

— Це те саме! — падав у відчай Парамон. — Його купили. Я ж не проґавив; вони заробили десять штрафів, а фолу не дає. На мило його!

Важкий був матч, що там казати. Сходили потом гравці, у декого вже здавали нерви, але найтяжче доводилося Парамонові, бо він був і гравцем, і вболівальником, і суддею, і навіть тренером. Аж зчорнів на лиці. Баскетболісти хоч брали хвилинні перерви, а Парамон і тоді розмахував руками, даючи настанови:

— Охрім! Центр візьми! І більше проходів по краю, чуєш? По краю. Та горбоносого закрийте, бо він вам наробить лиха!

Парамон як у воду дивився, коли казав про крайнього нападника «Атлантика». Той горбоносий хоч і зростом був менший за інших, але кидав з таких далеких дистанцій, коли ніхто не сподівався, і м'яч, описавши довгу дугу, чисто влітав у кошик, не торкаючись щита, наче його затягувало туди магнітом. Той горбоносий, мабуть, забрав у Парамона півжиття, так його виводив. До Гори італійцю, звісно, було далеко, але Гора найсильнішим був під щитом, кидати здалеку не наважувався.

До кінця матчу лишалося якихось три хвилини, наші вели з рахунком 91:84, і Палац спорту здригався від крику

вболівальників. У тому гармидері навіть губилися Парамонові настанови.

Отоді й попсував усім крові горбоносий. Спершу закинув м'яча майже з центру, потім влучив од бокової лінії, нарешті зробив таку передачу, що там лишалося тільки пальця підставити — і рахунок став 91:90.

Наші запанікували, навіть Гора скис і весь час поглядав на табло, де поволі стрибали секундні цяточки. І коли вже здавалося, що ось-ось пролунає сирена, суддя раптом викинув утору десять пальців і призначив фол у наш бік. Це — все.

Кидав, звичайно, горбоносий. Залягла така тиша, що чути було, як він постукує м'ячем об підлогу. Довго стукав, дуже довго. Просто знущався над усіма, Парамонові навіть здалося, що на лиці горбоносого причаїлася зла усмішечка.

Кидок — 91:91.

І знов італієць стукав м'ячем, обмацував його, виважував на долоні, і хай там сміявся чи не сміявся, але ж видно було, що йому не до сміху, горбоносий вмивався потом.

М'яч випурхнув із його руки, летів, летів і раптом торкнувся кільця, на мить зупинився, наче його хто притримав рукою, потім поволі покотився по металевому обідку і... впав у кошик.

Трибуни охнули, і в Парамона потемніло в очах. Він боявся вже й глянути на табло, де засвітилося 91:92, а секундні цяточки замигали швидше. Невже поразка? Парамон знову зірвався з місця й закричав з останніх сил:

— Швидше! Вкидай! Ну! Ну-у-у!..

«Буревісник» кинувся в атаку; одна передача, друга, третя (що ж вони тягнуть!), іще пас, м'яч у повітрі — і тут пронизливо завилала сирена. Кінець.

На майданчику вчинилася чехарда — італійці на радощах не знаходили собі місця, підкидали вгору горбоносого, а розчаровані вболівальники посунули до виходу. Лише Парамон

безсило опустився на лаву. В його очах заблищали сльози, Парамон гірко заплакав.

Отут і сталося диво. Коли італійці ще літали на сьомому небі й переминали одне одному кості, коли наші гравці, повісивши спітнілі носи, рушили до роздягальні, ніхто не звернув уваги, як до арбітра підкотився кругленький дядечко з чорненькими вусиками і рішуче замахав руками.

То був представник міжнародної федерації, інспектор матчу (наступного дня дізналися з газет), котрий застеріг, що сирена спрацювала на три секунди раніше. Мусили їх догравати, ці три секунди. Суддя покірно кивнув головою і викинув угору три пальці. Італійці нічого не могли второпати, згарячу ще впиралися, заявляли протести, але що вдієш — суддя є суддя, мусиш коритися. Та й подумати тільки — що таке три секунди?

Так само думали й глядачі. Вони навіть уже не зупинялися і далі пхалися до виходу, хіба що голови повернули у бік майданчика, щоб на ходу додивитися цю комедію.

Лише один чоловічок, котрого тут усі прозивали Шлангою, так не думав. Він раптом ожив, знову скочив на ноги і, склавши долоньки рупором, закричав:

— Часу вагон!!! Довгий пас Гори! Гора — під щит!

Чи то й справді його почули і все робилося за Парамонову вказівкою, чи, може, просто не було іншого виходу — важко сказати, але все сталося блискавично. М'яч полетів од щита до щита, він ще був десь над серединою майданчика, коли найкращий центровий світу вистрибнув біля кільця суперника високо вгору і ніби зависнув у повітрі — то був незбагненно затяжний стрибок, — і всі італійці хмелем повилися довкола Гори, але пальці, які були найвище, пружно торкнулися м'яча — і він влетів куди треба.

Ніхто не почув сирени у тому галасі, що сколихнув Палацом спорту, зате всі побачили, як суддя змахнув рукою і пальцем показав униз — 93:92.

Тепер уже з «Буревісника» утворилася мала-купа-невелика, на майданчик помчали тренер Охріменко та ще якісь люди, і тоді й Парамона підхопила нечиста сила і, як вітер перекотиполе, погнала на майданчик — через бар'єр, через ряд міліціонерів і тренерські лави. Баскетболісти обнімали усе, що траплялося під руку, і коли Парамон протиснувся до Гори, той ухопив його, як дитину, і підкинув угору, аж вітром гарячим обдало Парамона.

— Я ж казав! Я ж казав! — захлинався од радості Парамон, проте Гора його вже не чув, баскетболісти підхопили Охріменка і гойдали його, як іграшку, а Парамон бігав докола, обіймав за ноги гравців і все повторював: — Я ж казав! А хіба я що казав... Від щита до щита! Бач, бач...

Однак цього по телевізору не показували, через те Парамонові не дуже й вірили, коли він розповідав, як допоміг «Буревіснику».

— Це він, мабуть, тебе вгору підкинув, а впіймати забувся, еге? — оскалився коло своєї діжки Валькун.

Мужики сміялися, аж дим тютюновий гойдався в буфеті, і тільки Степан Джулай приклав до губів вузлуватого пальця й сказав:

— Ану, цитуйте мені! Кому не інтересно, хай не слухає. Розкажуй, Парамоне, то вони так, з дурного ума.

Далі вже ніби й не було чого розказувати, але раз просять, то хай.

— Отак ми з ним і зійшлися. — Парамон поволі потяг із кухля, щоб виграти час.

— Ну, обійняв він тебе, а далі що?

— Далі? Далі ми разом пішли в роздягальню, побалакали трохи.

— Про що?

— Про що? А про цю ж гру з італійцями. Наші мене всі обступили, ну, кажуть, якби не ти, то ще не вгадано, чим би

й скінчилося все. Та що я, кажу, не я ж м'яча закинув. А вони: ну-ну, не прибідняйся, сам знаєш, як ти нас виручив.

Парамон бере кухоль, п'є і покректує від задоволення.

— А далі що? — підганяє його Степан Джулай.

— Далі? Далі вони почали роз'їжджатися по домах.

— На трамваї? — сміється Валькун.

— Ні, чому ж? На машинах. У них же у всіх машини свої. «Волги». ГАЗ-24. У Гори біла така.

— А ти ж на чому? На «горбоконику»?

— Ні, мене Гора підкинув.

— Я ж кажу, підкинути підкинув, а впіймати забувся. Ти що — головою вдарився?

— Ну, годі! — Степан Джулай стукнув долонею по столі, наче муху вбив, і підвівся. — Ходімо, Парамоне. Засиділись.

Не вірили Парамонові, ще й насміхалися, а таки ж трапилася нагода довести, на чиєму боці правда.

Якось Парамон приймав багаж, коли це прибігає захеканий Митя Горобець, технік їхній, та:

— А ти хоч знаєш, чиї оце чемодани?

— Як — чиї? — не зрозумів Парамон. — Мої.

— Та ні, я про те, чиї вони насправді.

— А яке мені діло? — здивувався Парамон.

— А таке, що це «Буревісник» летить у Белград! Баскетболісти! Он вони вже на посадку пішли. Там такі здоровили.

— «Буревісник»? — Парамон як тримав у руках чийсь портфель, то так і кинувся з ним до виходу на посадку, спасибі, Митя Горобець вихопив його на ходу і поклав на місце.

А там біля виходу топталася вже чимало цікавих, і свої ж хлопці збіглися подивитися, кашкети на потилиці позбивали, дивувалися.

— Диви, диви, он він!

— Хто?

— Та Горенко ж, чи як його.

— Який Горенко?

— Ну цей же, що Парамон про нього торочить. Гора.

— Де?

— Та ото ж, найвищий.

Парамон трохи спізнився, бо коли підбіг до гурту, то пацажири на Белград уже рушили до літака, але він одразу побачив серед них гравців «Буревісника» і найпершого — Гору, котрий і за своїх товаришів був вищий майже на голову. Парамон упізнав його зі спини, він би за тисячу кілометрів упізнав найкращого центрального світу, який завжди трохи горбиться в плечах, ніби соромиться свого велетенського зросту. Горбиться, але ж спробуй дотягтися до нього.

— Парамон! — Без Валькуна і тут не обійшлося. — Он твій друг пішов, біжи поздоровкайся.

— Біжи, Парамоне. Він тут так оглядався — видно, тебе шукав.

— Чого ж ти стоїш? Брежав?

Парамон не зводив очей з Горенка, наче ждав, що той озирнеться, і Гора справді, відвернувшись од вітру, що завжди гуляв над аеродромом, повернув голову назад. Парамон махнув йому рукою, а потім набрався духу й гукнув:

— Гора!

Горенко його не почув, аеродром свистів літаками, а тут іще вістряган як на те зірвався такий, що валив із ніг. Голосу Гора не почув, та помітив, що йому махає якийсь чоловічок у льотчицькій формі, і на хвильку спинився й побачив, як той карлик раптом зірвався й помчав до нього. Мабуть, щось трапилося, бо коли з голови карлика вітром здуло форменого картуза, він і не глянув на нього, а біг немов на пожежу, дрібно перебираючи коротенькими ніжками. І коли підбіг зовсім близько, Горенкові навіть здалося, що він десь уже бачив цього чоловічка, той подає маленьку долоньку і моргає вологими очками — видно, вітер нагнав сльозу.

— Не впізнаєш? — звівся навшпиньки Парамон. — Хіба забув, як з «Атлантиком» грали? Шланга я, Шланга, не впізнаєш?

Хлопцям, які стояли під козирком аеропорту, важко було здогадатися, яка там розмова була між баскетболістом і Парамоном, але вони бачили, як Горенко подав Парамонші руку, а потім щось таке, як плечима знизав чи од вітру ховався — не вгадаєш. І кумедно ж було дивитися на обох — один височезний, а другий йому до пояса, голову задирав, казав щось, казав, однак Гора, знать, нічого не міг второпати, нетерпляче позирав на своїх, що стояли вже біля трапа, потім щільніше загорнувся у плащ і рушив до літака.

— Признав, — сказав Степан Джулай.

— Так би він і тебе признав.

Парамон підійшов до гурту простоволосий, без картуза, наче й не помітив, що той покотився за вітром.

— Сказав, що їдуть з югославами грати.

Усі мовчали, навіть Валькун не перечив.

— Сказав, як приїде, тоді побалакаємо.

Степан Джулай підійшов до Парамона і тихенько надів йому картуза, якого наздогнав аж на злітній смузі.

— А чого ж, побалакаєте. Він же сюдою і назад вертатиметься.

— Ходім, Парамоне, до мене, — сказав Валькун. — Свіженьку бочку відкриємо.

Ніхто не бачив, чи вдалося Парамонові зустрітися з Горою, чи, може, «Буревісник» повернувся з Белграда тоді, як у Парамона був вихідний, але після того випадку він більше ніколи й нікого не просив, щоб його підмінили — навіть у ті дні, коли «Буревісник» приймав у себе вдома найзнаменитішу команду світу.

А літаки він любив...

Мотоцикліст

Усе те сталося неждано-негадано й швидко так, що Петрик не встиг і кліпнути. Треба було зразу спитати у діда Мотички: «Чи це не ви посіяли три карбованці?» Або: «Чого це ви, діду, грошиками смітите, хіба вже так запаніли?» Так ні ж, не спитав, а тепер суши собі голову, як його бути.

Мати послала Петрика до лавки по олію (батько зловив карасиків), а грошей на новий м'яч не дала. «Не дам, — каже, — поки не виправиш двійку з арифметики. Тобі за тим м'ячем, — каже, — ніколи в книжку заглянути».

А до чого тут м'яч, питається, якщо вона, та арифметика, Петрикові в голову не лізе. Може, він не хоче мати діло з цифрами, може, він футболістом хоче бути. Чим погано?

І то вже як зайде Петрик до лавки, як гляне на того коричневого м'яча із шнурівкою, то вже йому й халва так не пахне, як той м'яч. Новенькою шкірою пахне, приємно так, аж у носі лоскоче. Петрик відкриває щербатого рота — зуба недавно викинув на горище мишці — і не намилується тим м'ячем. Тільки ж коштує він... аж три карбованці.

Цього разу Петрик приїхав до лавки «на мотоциклі». Він часто так їздить. Бере гарненьку палицю завдовжки як кермо у мотоцикла, обхоплює її з обох боків по краях руками — і мотоциклет готовий. Петрик кілька разів дригає правою ногою і чмихає ротом — завів мотор і поїхав. Цілу дорогу він, звісно, дирчить, надає чи збавляє ходу, залежно від того, спішно йому чи не дуже. Якщо в нього в руках портфель чи якась сумка, як ось тепер мати дала йому з пляшкою, Петрик вішає багаж на кермо і — вперед! Аж курява за ним.

Приїхав, зайшов до лавки, привітався й поставив на прилавок порожню зелену пляшку. Поки продавчиня Марусина відпускала діда Мотичку — то сірників йому, то хліба, то солі, — Петрик знов не зводив очей з м'яча і думав, що таки доведеться засісти за табличку множення.

— Дай тобі Боже здоров'ячка! — дякував Марусині дід Мотичка. — Накупився, вважай, на всю пенсію, тепер прийду через місяць.

Дід зважував у руці торбу з покупками і ще міркував, чи, бува, чого не забув.

— Приходьте, приходьте, — припрошувала Марусина, яка завжди раділа, коли багато купують. — А тобі, мабуть, олії? — спитала Петрика, глянувши на порожню пляшку.

— На всі, — сказав він і висипав на прилавок жменю копійок.

Петрик провів очима діда Мотичку до дверей, потім ковзнув поглядом по підлозі і враз угледів зелений папірець. Спершу наче й не здогадався, що то гроші, але у грудях щось тенькнуло. Петрик зиркнув на Марусину. Та відійшла в куток і наливала олію черпаком у лійку. Олія була в'язка, довго лилася...

Він підступився до папірця, тихенько нахилився, взяв його і поклав у кишеню. Коли розгинався, в коліні хруснуло, і Петрикові аж у п'ятах похололо. Він висмикнув руку з кишені і став пригладжувати вихрика на голові.

Марусина подала йому пляшку з олією, ще й усміхнулася, а Петрикові здалося, що вона все бачила і через те посміхається.

Він швиденько вискочив з лавки, не попрощався, навіть не глянув на м'яча, і лиш тоді здогадався, що це ж дід Мотичка загубив ті гроші. Як одійшов уже далеченько від лавки (про мотоцикла Петрик забув), дістав з кишені папірець і побачив, що то таки три карбованці. Та він і раніше це

бачив, але снував собі думку, що, може, воно й не гроші, а так — казна-що.

І тут Петрик знову згадав, як дід Мотичка тримав у одній руці торбу, а другою совав у спідню кишеню піджака гроші. Здається, щось тоді випало в нього, авжеж, так наче якась тінь майнула додолу. Але Петрик одвів погляд на м'яч і більше нічого не хотів помічати, бо мав двійку з арифметики і мати сказала, що грошей не дасть. А потім він і справді побачив на підлозі три карбованці, і ще можна було гукнути діда Мотичку, але щось притримало Петрика за язик.

Що більше він згадував, як воно було в лавці, то все ясніше бачив, як троячка вислизнула з дідової руки і, крутнувшись літачком у повітрі, впала додолу. Якби ж дід Мотичка постояв був ще хвилину-другу, то Петрик неодмінно сказав би: «Чого це ви, діду, грошиками розкидаєтеся?» або що, але дід так швидко вийшов надвір, що Петрик не встиг і рота відкрити.

А тепер хіба догнати його, сказати, що ось, мовляв, нате та не губіть, але ж дід Мотичка подумає: «Е, тут щось не те, чого ж він зразу промовчав?»

Петрик плентався додому похнюплений. Коло клубу його наздогнав «газоном» сусіда дядько Грицько, попіпикав і відчинив дверцята: — «Сідай, підкину додому!» — але Петрик похитав головою. Якби він так уже поспішав, то й сам би поїхав на мотоциклі. Але ні, йому треба було все обміркувати. Як же це віддати дідові гроші, щоб не балакати довго? Отак же просто не тикнеш три карбованці, тут і дурний зрозуміє...

Нічого путнього не спадало на думку, Петрикові лиш привиджувалося, як дід прийшов додому й нишпорить по кишенях, ніяк не дорахується грошей. І в мисник заглянув, і в шухляду... А може, ці три карбованці лишилися в нього останні з пенсії, то дід пошукає, пошукає, а тоді піде шляхом

аж до лавки, сліпаючи під ноги, чи ніде не лежить троячка. Та де ж вона лежатиме, як ось же вона у Петриковій кишені...

От заковика! Ген уже й хата їхня, а він так нічого й не придумав. У голові порожньо, просто якийсь гарбуз, а не голова.

Зайшов до хати, віддав матері олію і не знає, куди себе подіти. Хіба ж полізе в голову табличка множення, як воно не голова, а гарбуз. Сів до столу, в підручник дивиться, а перед очима дід Мотичка, ось він виходить з лавки, ще не пізно гукнути: «Чи це не ви посіяли три карбованці?», — але не повернувся язик.

Цифри з таблички множення розбігалися павучками, як живі. На кухні шкварчала сковорідка, то мати смажила на олії карасиків, однак Петрикові не хотілося ні їсти, ні пити, а тим більше зубрити оцю табличку.

Він тихенько вислизнув надвір, глянув уздовж шляху: чи нікого там не видно? Ні, діда Мотички не було, може, він ще й не кинувся, що грошей немає, усього ж накупив, то помітить пізніше. Це ж якби якось підкинути їх дідові до порога, то він подумав би, що ось випали й тут лежать. Але ж як ти їх підкинеш? Оце тобі й задачка, оце тобі й арифметика. Табличку множення Петрик вивчить, а тут як бути?

Та як... Дід же не знає, коли Петрик помітив ті гроші. Може, він ще довго крутився в лавці, а тоді глядь — вони лежать на підлозі. Авжеж, саме так воно й було! Оце щойно Петрик побачив гроші, вхопив їх і біжить до діда Мотички.

Дідова хата стояла майже над ставком. Петрик дійшов до його двору, ще, правда, постояв трохи біля хвіртки, наче прислухався до кумкання жаб, але жаби не обзивалися. То вони влітку кумкали на всьєнке село, а тепер осінь. Скоро й зима, вода замерзне, і не треба буде м'яча, бо вони з хлопцями гратимуть тут у хокей. Торік так загралися, що Петрик

провалився під лід, і його насилу витягли з крижаної води. Вихопили мокрого та мерщій у хату до діда Мотички. Петрик не встиг і змерзнути, бо дід хуленько познімав з нього мокре та — у свій кожух, та на лежанку гарячу.

Петрик згадав, як йому тепло було в дідовому кожусі, і на душі теж потеплішало. Добре, що він знайшов дідові гроші, бо якби хтось інший, то не вгадано, чи й віддав би.

Петрик підійшов до дідової хати, навмисне поторгав дверима, притупнув у снігах ногами, мовляв, а чуйте, діду, що гості йдуть. Не ждали?

— Здорові були, — сказав Петрик з порога, хоч сьогодні вже вітався з дідом Мотичкою.

Старий сидів за столом і читав газету. Почувши Петрика, обернувся й високо звів угору брови — здивувався.

— Здоровий був, якщо не брешеш, — сказав дід Мотичка.

— Що там вичитали новенького? — спитав Петрик, не поспішаючи казати, з чим прийшов. Він же й не гнався дуже, спершу олію відніс додому — чого ж його поспішати, як гроші в кишені, ніде не дінуться.

— Та от знов у космос полетіли, — сказав дід.

— Я ще вчора чув, — Петрик одним оком придивлявся до діда: чи він уже спохопився?

— То, може, й ти космонавтом станеш? — спитав дід Мотичка. — Чи ти ким хочеш бути?

— Футболістом, — сказав Петрик. І, щоб піддобритися до діда, спитав: — І ви ото читаєте без окулярів?

— А чого ж. Бачу ще ого-го!

— А грошиками смітите, то й не бачите, ге? — навпростець сказав Петрик.

— Якими грошиками?

— А в лавці загубили. Три рублі! Дивлюсь, а вони лежать.

— Та не! — хитнув дід головою. — Зі мною такого ще не було.

— А ви подивіться, подивіться!

Дід підвівся з-за столу, підійшов до вішалки і став заглядати по кишенях піджака. Діставав якісь папірці, гроші, знизував плечима, ворухив бровами. Видно, подумки щось підраховував, і Петрик аж рота відкрив, — між зубами темніла дірочка, випав же один, — щоб, коли дід скаже «нема», вигукнути: «Та ось же вони!»

Але дід поплямкав губами, поплямкав і раптом сказав:

— Ні, мої всі на місці.

— Як це? — не зрозумів Петрик.

— А так! — засміявся дід.

— Хіба ж то не ви загубили?

— Виходить, не я.

— Там же й не було більше нікого.

— Видно, раніше хтось посіяв.

— То що ж тепер робити? — розгубився Петрик.

— Собі візьми, як такий молодець. Хто знайшов — того й знахідка.

Дід Мотичка якимось хитро усміхався, і Петрикові здалося, що він глузує з нього. Хочє присоромити за те, що відразу не сказав.

— Може, ви забули, скіки у вас було?

— Чого ж би я забув? У мене і пам'ять ще слава Богу, й очі, і зуби цілі. А тобі, бачу, одного зубчика кобила виперділа, еге?

Петрик стояв ні в сих ні в тих.

— А ви не бачили, хто перед вами до лавки заходив?

— Наче нікого не було. Хоча... Заходили якісь чужі люди. Проїжджали машиною через наше село та забігли купити папірос. — Дідові очі знов засміялися — зрадів, що згадав за проїжджих людей.

— То це вони загубили?

— А хто ж іще! Знайшов, то й маєш. Бо де ж тих людей знайдеш, як за ними вже тільки смуга лягла.

Чудні бісики світилися в дідових очах, і Петрик знов намагався пригадати, як воно все було у лавці. Дід Мотичка тримав однією рукою торбу, а другою совав гроші в кишеню і тоді... Ні, Петрик не бачив, як у діда випали гроші. То вже пізніше надумав таке, бо нікого, крім діда, там не було.

— Ну, то я пішов, — сказав Петрик і сторожко глянув на діда Мотичку. Може, іще щось скаже?

— Іди, — сказав дід. — Це ж таке діло: знайшов — не скач, загубив — не плач.

Петрик вийшов надвір і помацав у кишені хрусткий папірець. Став біля хвіртки, ще раз поглянув на дідову хату, і йому здалося, що в одному вікні гойднулася занавіска.

Петрик причинив за собою хвіртку, знайшов біля дідового двору коротку палицю, сів на мотоцикл і поїхав.

На третю осінь

1

На днях я мав іти в армію і, хоч як кортіло на гульки, заходився порати вдома чоловічу роботу, щоб мамі самій не велося сутужно (наш тато помер, ми жили вдвох). Підправив хлівець, нарубав хуру дров, полагодив огорожу, се, те, й нарешті випросив у бригадира Опелата пару коней з гарбою, щоб привезти із лісу сіно. Я його накопив ще влітку і склав у копички на луках біля Топилки.

Осінній день видався теплим, ясним, і на душі теж було світло і чисто. Коні йшли весело, без батога; сидючи на гарбі, я вбирив очима наші тихі поля, кожен горбик і виярок, найменше дерево й кущик — прощався з ними, але прощався без смутку, а з якоюсь дивною радістю, начеб уперше побачив, яке тут все любе та гарне, і тішився з того.

На крутий узвіз коні спинались натужно; я подумав, що треба підшукати в лісі якогось дрючка на гальмо, бо спускатись назад із повною гарбою доведеться ще важче. Ножівку прихопив, то щось зріжу.

З вершечка узвозу побачив копички: на тлі позолоченого березняка вони скидалися на маленькі курені.

Я вирішив трохи пройтися лісом, поки коні пожують сінця, а заодно й спляти щось на гальмо. Деревя світилися жовтим листям, літало бабине літо. Пахло опеньками, хоч вони ще й не випнулися — видно, дихали з-під землі своїми корінцями, набиралися сил, щоб визирнути на цей світ крізь пріле злежане листя.

Над просікою я побачив два голих-голісіньких деревця й одразу дібрав, що їх роздягла не осінь, а підточила якась хвороба. То були берестки, два однакових бересточки. На гальмо затовсті, вони більше годилися на стовпчики для огорожі, і я згадав, що наш тин тримається на трухлявих, от-от упаде.

Ножівка, як на таке дерево, була малувата, зате гостра, і десь за півгодини берестки вже лежали двома колодками на землі. Я розпиляв кожну надвое і переніс у гарбу, а зверху накидав гору сіна, втрамбував його, вимостив собі кубельце й поволеньки рушив до села. Їду собі на м'якому, як пан, гіркуватий запах сіна лоскоче у носі, сонце не пече, а лащить мені обличчя, у бровах плутається павутина...

І раптом тенькнуло серце. На горі перед узвозом стояв чоловік, і я швидше здогадався, ніж упізнав у ньому мого рідного дядька Демурку. Якби побачив самого чорта, то так не злякався б, а тут... Тут треба знати дядька Демурку.

Скільки його пам'ятаю, він працював лісником, і лихо було тому, хто наважувався винести з лісу бодай дубчика. Худий, цибатий, трохи зігнутий, у свої п'ятдесят літ він був легший на ногу за оленя і не з'являвся, а виростав з-під землі то там, то сям, ніхто не міг схватися од його метких всевидющих очей. І коли ти вже попався на гарячому, то не проси, не моли дядька Демурку, не обіцяй йому не те, що могорича, а й золотих гір, бо не pomoже.

Колись, як був я ще пастушком, забігла наша корова в посадку, скубнула молоденького саджанця, і тут де не взявся дядько Демурка, дістав зі спідньої кишені блокнотика, записав моє прізвище (воно таке ж, як і в нього) і привселюдно оголосив, що штрафує на двадцять карбованців. «Нехай мати готує гроші, щоб знала, як ростити гуляку!» — кричав дядько, і чужі люди дивувалися: «От тобі й родич. Бачили такого?»

А ввечері мама пішла просити його. «Порядок є порядок, — сказав дядько. — Я вас пошкодую, а що мені люди скажуть, га? Як я їм в очі дивитимусь, га? Скажуть, ти до своїх так, а до нас он як. Е ні, не буде такого. Якщо навіть жінку свою, чуєш? — жінку свою, Варку, застукаю з краденим — оддам під суд. Тіки загуде!»

Будучи лісником, міг би жити як вареник у маслі, та де там! Ні хати путньої, ні коло хати. Куфайка на ньому така, що тільки на городне опудало й годиться...

Ось чому душа моя опинилася в п'ятах, коли угледів дядька Демурку. Бересточки... Невже запримітив, як я їх зрізував?

Коні йшли ліниво, мовби теж сахалися цієї зустрічі (чи то я мимоволі притримував віжки?), але дядько стояв як укопаний і ждав. Ось уже близько, вітерець доносить до мене димок од його самокрутки, бачу, як примружились пташині дядькові очі.

— Виріс помічник матері! — гукає він бадьоренько, і в душі зажевіло: не бачив, пронесло.

— Сідайте, підвезу! — кажу весело, хоч воно аж ніяк не весело.

— Та ні, коням і так важко, а ще з гори. Правуй уже сам, Ваню.

І по тому, як він вимовив оте «Ваню», я здогадався, що нічого не запримітив. Так міг сказати це слово тільки рідний дядько, татів брат.

Він іде поруч з гарбою, і там, де починається узвіз, я зупиняю коней, наважуюсь подати йому дрючка, якого прихопив у лісі.

— Дя! Вставте у колесо гальмо.

— Потроху, бачу, набираєшся розуму. — Він схиляється біля колеса, шарудить дрючком і нарешті каже: — Рушай.

Гарба, однак, намирає на коней, вони, задерши голови, на силу її стримують.

— На себе! Віжки на себе! — кричить дядько, не відстаючи ні на крок.

Дишля водить то в той бік, то в той, — дуже вже крутий цей узвіз, — раптом коні не витримують і біжать, дрібно перебираючи ногами. Десь узявся камінець, потрапив якраз під колесо, гарбу гойднуло набік, але, на щастя, вона не перекинулася, тільки насподі, під сіном, глухо заторохтіли берестові колодки... У мене знов тенькнуло серце, я побачив, як нашорошив вуха дядько Демурка, як блиснули його очі.

Коли гарба з'їхала на рівне, він витяг із колеса гальмо і, подаючи його, так остудив мене поглядом, що тіло взялося сиротами.

— То сідайте підвезу, — промимрив я.

— Та ні, їдь уже сам, — відмовився дядько. А «Ваню» не сказав.

Я прицмокнув на коней і швидко повіз до села своє сіно. У гарбі — сіно, а на душі — камінь.

2

Про те, щоб ті стовпчики відразу пустити в діло, не було й думки — довелося заховати їх на горище в повітці, бо якщо вже дядько Демурка почув щось нечисте, то стережись. Хай повернуся з армії, усе забудеться, тоді їм знайдеться місце. Отак міркую собі, аж гульк — дядько стоїть коло двору. Зіперся грудьми на ветхі ворота й пасе мене очима.

— То це ти, Ваню, в армію скоро? — питає.

— Через три дні, — кажу. — Приходьте у п'ятницю виводжати.

— Прийду, аякже. Це таке, що треба. А мати ж як, сама буде, чи що? — допитується, наче й так не ясно, що мама зі мною не піде в армію.

— Сама, — кажу.

— Важко буде одній.

— Важко, а що поробиш?

— Та ти, я бачу, хазяйнуєш нівроку. Навіть сіна запас.

— А як інакше?

— І тинок, бачу, полагодив, тіки тре' було, Ваню, стовпчики поміняти, бо лати нові набив, а тин хилитається.

— Дерев не ма на стовпи.

— Тре' було виписати в конторі. Ти що, порядку не знаєш?

— Так тож тре' було, — зітхаю.

— От бач, грамотний, а як до діла... — бурмоче дядько під ніс і йде собі далі, а за ним снуються сизі хмаринки диму.

І настав той день, коли у нас на подвір'ї зібралося повно людей. Зійшлися всі родичі, сусіди, хлопці й дівчата, загра-ла на весь куток гармошка, загував на всеньке село бубон. То мене випроводжали в армію. Гості співали до хрипу, танцювали, аж курява вставала, перекрикували одне одного, і тільки мама витирала червоні очі краєчками хустки, запнутої низенько над очима «дзьобиком», і нервово смикала за той дзьобик, насуваючи хустку ще нижче.

— Ну, мамо, чого ви? Не на війну ж іду.

Від тих слів їй не легшало. Мама обіймала мене за плечі, намагалася щось говорити, однак тільки зітхала:

«Ох, Ваню, синочку...»

Я розумів її, знав, що вона зараз думає про мене, і про тата, і про свою самотність; у той день хотілося бути весь час коло неї, втішати, поправляти на мамі хустку (мені завжди це чомусь дуже подобалося), базікати всякі дурниці, аби лиш веселі.

Однак люди по черзі одривали мене від мами, казали напутні слова — хто щиро, а хто й так, задля годиться, —

і десь тоді підійшов дядько Демурка, у старій гімнастерці з підшитим перкалевим комірцем і зовсім тверезий (йому не можна звикати до чарки, казав, бо така робота), але очі були затуманені, під тісним комірцем гімнастерки важко ходив гострий борлак:

— Дивись, щоб скрізь там порядок був, Ваню. Не забувай, чийого ти роду. Щоб усе... як штик. Зверху ти герой. Ех, якби тато устав та побачив...

І раптом дядько Демурка заплакав, — це було так несподівано, що й мені щось давке підкотилось до горла, — він по-дитячому витер кулаком очі, задимів самокруткою.

До району їхали тільки найближчі родичі, і дядько Демурка теж виліз на кузов машини. Дорогою він мовчав, не встрявав у балачку й словом, був сам у собі, але я відчував, що він хоче сказати щось дуже важливе, те, що може сказати лише рідний дядько племінникові, у якого немає батька. Проте зволікав із тими словами до останньої миті, наче хотів, щоб вони таки запам'яталися найдужче.

І вже біля брами військкомату, коли мама припала до моїх грудей і не могла відірватися, дядько Демурка раптом поклав мені на плече руку, а потім одвів убік, поцілував тричі і, якимось змінившись в очах, сказав:

— То це все добре, Ваню. Я знаю, ти славний хлопець. Але скажи мені, Ваню, чи то не ти два бересточки зрізав у Топилці?..

Дядько дивився мені в очі, і, боячись завдати йому прикrostі, я перепитав здивовано:

— Бересточки? Які бересточки?..

Він тяжко зітхнув і промовчав.

Коли я пішов за металеву браму і вже звідти озирнувся на маму, побачив коло неї і дядька Демурку.

Стиснувши тремтячі губи, він сумно дивився мені услід.

3

Наче б і довго тяглися на службі дні, а два роки збігли, мов день, і от я в парадній формі — як з голки — поспішаю рідною вуличкою додому. Ще здалеку бачу, що в нас на подвір'ї дід Каламацький смалить кабанчика (бідна мама, як вона ждала цього дня!), поправляю кашкета, ремінь, чіткіше ставлю ногу. Чую, дід Каламацький щось гукає у хату, і вже не витримую, біжу, розмахуючи чемоданом. Ще мить — і назустріч летить мама (хустинка запнута «дзьобиком»), розкинула руки, сміється, а сльози котяться з очей, і нема їм зупину.

— Ваню! Ваню...

Того дня увечері знов була повна хата гостей, мама не відходила від плити, тільки раз по раз підбігала до мене, боязко торкалася рук, лиця, куйовдила чуприну, мовби хотіла переконатися, що це таки я, не сон.

Прийшов і дядько Демурка із тіткою Варкою — теж у гімнастерці, старенькій, але з новим перкалевим комірцем, тричі поцілував мене, поторсав за плече: «Геройський хлопець ти, Ваню, куди там!»

А після щедрого застілля ми з ним вийшли надвір покурити (я — фільтр, він — своє чортове насіння). Стояли на ганку в сутінках, — загусав ранній осінній вечір, — дядько довго розпитував, як мені служилося, скільки мав нарядів, про нагороди й грамоти, дуже зрадив, коли я показав свою карточку біля розгорнутого прапора частини, а ще дужче тішився з того, що племінник, як і він колись, дослужився до старшого сержанта.

— Так і треба, — казав дядько. — У нашому селі тільки Роня прийшов без личок, то бач — з нього і тут нема толку.

Стали виходити на ганок чоловіки. Вже веселенькі, напідпитку, вони й собі підкидали слово-друге, як воно колись

служилося, хто і в яких військах був, чим командував. Лише Роня, чоловічок миршавий, розхристаний, на ньому все наопашки, зяято дивився з-під лоба й казав, що не обмовиться й натяком про свою службу, бо був у секретних військах.

— Підписку давав! — стукав себе у груди. — Двадцять п'ять років мовчатиму, а вам ні гу-гу! — уже кричав захмелілий, хоч у Роні ніхто нічого не випитував. — Хіба що Вані скажу, він не такий, як ви! — злився, що на нього дивилися насмішкувато, з недовірою. — Ходімо, Ваню, побалакаємо, — смикав мене за лікоть, але тут утрутився дядько Демурка, сказав, що побрехеньки нікому не потрібні і взагалі, щоб дали йому спокійно побалакати з племінником.

Ми з дядьком одійшли подалі від ганку. Сюди не падало з вікон світло, говорили у темряві, я бачив його обличчя лише тоді, коли він затулювався, — у червоних відблисках цигарки.

— То що ти надумав робити далі? — спитав він.

— Та що, сяду на трактора. Після танка до важелів не звикати.

— Це добре.

Потім дядько Демурка притих, довго мовчав, і раптом всією своєю шкірою відчув на собі його погляд.

— Це добре, Ваню, — повторив він ще раз. — Все добре... От тільки бересточків у Топилці нема... Зосталися два пеньочки. Чуєш, пеньочки зосталися... два.

БОРОТЬБА

**Розмова В'ячеслава Кириленка
з Василем Шклярем**

Це розлога й відверта бесіда з легендарним автором «Чорного Ворона», «Марусі», «Трощі», «Чорного Сонця» та багатьох інших резонансних книг. Розмова про його життя, літературу, політику, владу, історію, бачення ним минулого та сучасного. Я глибоко переконаний, що вплив Василя Шкляра та його творів на формування суспільних настроїв у передреволюційній і революційній Україні важко переоцінити: хтозна, якби не вийшов 2010 року роман «Чорний Ворон», чи народилася б та українська рішучість у молодих серцях, які змели режим Януковича, а потім пішли боронити країну на Сході? До того ж саме літературні герої Василя Шкляра, більшість із яких є реальними історичними постатями, стали прообразами для творення нового архетипу сучасного українського Героя — бійця, добровольця, волонтера.

З огляду на це зрозуміло, що моя розмова з письменником не могла обернутися лише навколо літературного складника його творчості. Ми зачепили чимало цікавого як про інші сфери, так і про інші часи. Але все це важливо, щоб зрозуміти Шкляра і зрозуміти «його» сьогодні.

В'ячеслав Кириленко

«Над романом “Чорний Ворон” я працював чотирнадцять літ»

— **Пане Василю, ваш «Чорний Ворон» 2010 року мав ефект бомби, що вибухнула. І справді, це була перша така повстанська «духовна» вибухівка під режим Януковича, який щойно прийшов до влади, як вони думали, якщо не довічно, то на десятиліття, щонайменше. Я добре пам'ятаю той час: зневіра, безвихідь, аж раптом як ковток чистого повітря — «Залишенець. Чорний Ворон». Разом з тим, ви ж почали роботу над ним аж 1996-го, себто не під прихід Януковича писали. Отже, було відчуття чогось сакрального у цій темі, сакрального для України поза часом, незважаючи на жодні політичні обставини сучасності? Чи навпаки, якраз ці обставини, необхідність їх докорінної зміни і гнали автора до столу, до архівів, примушували братися за перо?**

— Мабуть, Холодний Яр жив у мені змалечку десь на генному рівні. Про гайдамаків ХХ сторіччя я довго нічого не знав. Це була випалена сторінка української історії. Спершу довідався про гайдамаків часів Коліївщини з «Кобзаря». Десь у дванадцять років я так захопився Шевченком, що часто читав його вголос. Моє село Ганжалівка лежить за якихось кільканадцять кілометрів від Моринців, тому Тарасова мова була дуже близькою лексично, інтонаційно і ще багатьма нюансами. Ну, й згадує ж Тарас наші рідні місця — Лисянка, Сміла, Умань, Чигирин, Черкаси... Щоправда, я тоді ще завважив, що в його поетичних творах, навіть

у «Гайдамаках», не згадується Звенигородка. Пояснював собі це тим, що довга назва міста важко лягає в ритм поетичних строф. А потім почув легенду, що Тарас був ображений на Звенигородку. Якось Енгельгардт переїздив через містечко берлином з великим почтом, а малий Тарасик вибіг далеко наперед і показував усім роззявам, що витріщалися на панський кортеж, ріжки. Мовляв, стережіться, у берліні сидить дідько з рогами. Хтось із звенигородчан доніс Енгельгардтові про Тарасову витівку, і малого за те дуже побили. Ось така була образа. А наша родина переїхала до Звенигородки якраз тоді, коли мені виповнилося дванадцять і я захопився «Гайдамаками». Декламував їх з таким натхненням, що навіть мій скупий на похвалу батько часто просив почитати ще. Добре засіло в пам'яті, як одного разу тато привів додому двох дуже колоритних чоловіків — це був поляк дядько Корницький і єврей дядько Аксельрод. Вони випили по чарці, а тоді мій татусь попросив: «Ану ж бо, синку, утни нам Гонту!» Я взяв «Кобзаря», а тато раптом підхопив мене і поставив на стілець, як на постамент. Я читав «Гонту в Умані» так артистично, що в дядьків Корницького й Аксельрода сльози текли рікою.

— **То це ваш тато навмисне покликав таких гостей?**

— Не знаю. Може, так збіглося. Але все це було без лихого наміру чи якогось натяку. І сльози дядьків були щирими. А про повстанський рух у нашому краї я довго нічого не знав. Ніхто ж про те і не згадував. Ще жило багато свідків гайдамаччини 20-х років, але ніхто нічирк. Ну, а як же — у черкаському КГБ, здається, аж до 1974 року був «уповноважений по Холодному Яру». Більшовицька репресивна машина, вся ця їхня пропаганда так потопталася по людській пам'яті, що вже й більшість отих свідків називали повстанців бандитами. Коли я малим жив у Ганжалівці, якісь окремі згадки іноді проривалися в чоловічому

товаристві. Наш родич дід Грицько Шкляр якось, осмілившись під чаркою, — діло було коло сільмагу, — запитав у коtroгось зі своїх ровесників: «А пам'ятаєш, як у наше село заїхав Голий? На сірому, в яблуках, коні. Побачив дроти на телеграфних стовпах, дістав револьвера, бах-бах — і дроти повисли. Ото козак був!» Тепер я вже здогадуюся, що в село заїздив не хто інший як знаменитий отаман Трохим Голий. Ще пам'ятаю цікаві випадки, коли старші чоловіки грали в карти. І ось котрийсь із них ляскає картою по столі й вигукує: «Туз!» Тоді другий кидає короля з вигуком «Голий!», третій кидає ще одну карту — «Босий!». Так вони називали королів псевдонімами отаманів. Ну, а туз — то і є Степан Туз, відомий отаман із села Журжинці, що на Лисянщині. Я думав, Туз — його отаманський псевдонім, аж ні. Якось поїхав у Журжинці, а там багато людей з таким прізвищем.

— У вас, здається, ще була якась родинна історія, пов'язана з Холодним Яром.

— Ну, так. Один із моїх дідів по маминій лінії, Гараськом його звали, був у повстанцях. Його знайшли вбитим у Демуриному лісі. Цікаво, що дівоче прізвище моєї мами Демура. Ніхто навіть не знає, де він похований, той мій дідусь, бо Гараська нарекли бандитом. Але який же він бандит, якщо був учителем, потім старшиною Армії УНР? Окупанти всіх наших героїв називали бандитами. Цікаво, що коли ми з братом Петром встрявали у бійку, розбивали комусь носа чи наставляли синців, то нас дражнили Гараськами. Мовляв, дід у них був бандитом, то й ці у нього вдалися. Але реально я відкрив для себе Холодний Яр, як і більшість із нас, завдяки однойменній книжці Юрія Горліса-Горського, яка вийшла 1993 року у львівському видавництві «Червона калина». Досі не розумію, чому документальний твір учасника тих подій, осавула 1-го основного куреня гайдамаків

Холодного Яру не мав тоді належного розголосу. Його навіть багато письменників не читали й не чули. Якби книжку відразу ввели до шкільної програми, сьогодні Україна була б інакшою. Та попри величезне захоплення спогадами Горліса-Горського я відчув одну прикрість. Автор завершує свій твір подіями весни 1921 року. Саме тоді він поїхав з Холодного Яру і більше не повернувся. Отаман Деркач попросив Юрія дістатися до головного повстанського штабу, яким керував у польському місті Тарнові Юрко Тютюнник. Треба було добутися до вищого проводу і розпитати, як там наша інтернована армія, чи планується загальне рушення, як діяти і на що сподіватися їм, тутешнім повстанцям. Залишенцям. Горліс-Горський успішно потрапив до Польщі, до повстанського штабу, але з невідомих причин до Холодного Яру більше не повернувся. Тому подальшу боротьбу своїх побратимів не зміг описати. А що ж було далі? Адже якраз після 21-го року розпочався найтяжчий період повстанської боротьби з окупаційною владою. Багато хлопців загинуло, одні пішли на амністію, дехто законспірувався під чужим прізвищем і поїхав у далекі краї, на той-таки Донбас, декому вдалося вислизнути за кордон. А була когорта найзапекліших, які стояли до останнього, залишаючись вірними своєму гаслу «Воля України або смерть». Боротьба фактично тривала ще десятиріччя. Останній холоднорський отаман Андрій Блажевський впав у бою в березні 1930-го. Як же їм велося, цим залишенцям? Як можна було продовжувати боротьбу, коли від тебе вже відвернулося одурене непом населення, без чого партизанський спротив, здавалося б, взагалі неможливий?

І ось 1996 року виходить у світ збірник документів та коротких спогадів «Героїзм і трагедія Холодного Яру» за редакцією Романа Коваля. Він містить і матеріали пізнішого періоду, того, що мене цікавить найдужче. Я раптом розумію,

що про залишенців можна написати не тільки на рівні творчої фантазії, а й на міцному документальному ґрунті. Задум є! Потім Роман Коваль видає ще кілька документальних книжок про отаманів Холодного Яру. Взагалі він прокладає глибоку борозну в цій темі, і кожна його праця не лише проливає світло на ті події, а й надихає своєю тональністю, фанатичною любов'ю до повстанців Холодного Яру. Я вельми вдячний Романові за близьке спілкування, за спільні польові дослідження на Звенигородщині, за те, що він проклав мені стежку до Галузевого архіву СБУ. Зрештою Роман Коваль став моїм консультантом і згодом редактором «Чорного Ворона».

— Ви кажете про польові дослідження. Ще були люди, які щось пам'ятали про Холодний Яр?

— Були. Цікавими виявилися мої пошуки слідів Прокопа Пономаренка на псевдо Квочка, який завідував господарчою частиною полку гайдамаків Холодного Яру за отаманування Василя Чучупака. Після партизанки Прокіп завівся до Кривого Рогу, там працював у копальнях. Але дуже сумував за Холодним Яром і згодом повернувся до свого села Лубенці, що в Кам'янському районі. Зустрів у сусідньому селі Деменці свою колишню любов і пристав у прийоми. У колгоспі не працював жодного дня, гребував рабською працею. Якийсь час щось там робив у лісництві. Вони, колишні повстанці, всі такими були. Кому вдалося приховати своє минуле, то шукали роботу або в лісі — ліс-батько! — або, якщо вже в колгоспі, то біля коней. Але Прокіп Пономаренко так і не зміг пристосуватися до радянського життя. Він був з іншої кістки, був людиною волі. Зрештою жінка переселила Прокопа в хатину через сіни і фактично його покинула. Він жив самотиною. Але всі, хто знав Квочку, відгукувалися про нього лише добрим словом. Колишня його сусідка дев'яносторічна бабуся Віра згадувала його зі

сльозами на очах. Десь у сімдесятих роках на Великдень вона пішла провідати повстанця-самітника — занесла йому мисочку холодцю і чвертку горілки. До вечора Прокіп повернув їй чисту мисочку, пішов додому й... повісився. Він не зміг далі жити в чужому йому світі. Такі драматичні історії, пов'язані з Холодним Яром, важили для мене дуже багато, хоч я знав, що не всі вони ляжуть у канву роману.

— Напевно, серед нелегких завдань був пошук головного героя? Адже на таку роль заслуговує чи не кожен холодноярський отаман. Чим ви керувалися у цьому виборі?

— Звісно, це дуже важливий момент. Я мав особливі симпатії до Чорного Ворона з Жовтих Вод, якого звали так, як мого батька — Микола Шкляр. Ви ж знаєте, що псевдонім Чорний Ворон мали кілька отаманів. Але отаман із Жовтих Вод, на жаль, загинув у 20-му році й тому не вписувався в образ залишенця. Тоді я пішов шляхом географічної близькості до свого краю і зупинився на Чорному Вороні з Товмача. Із села, яке входило колись до Звенигородщини. Це дуже знаменитий і водночас загадковий отаман. У чекістських документах названо його справжнє ім'я як Іван Якович Черноусов. Але я думаю, що отаман був талановитим конспіратором і навіть тут увів ворогів в оману. У Товмачі та околицях ніколи не жили ніякі Черноусови, ба навіть Чорновуси. Принаймні мої дослідження схиляють до того, що його прізвище було скоріше за все Білоус. У Товмачі був цілий куток Білоусів, і всі вони вважалися непокірними ворохобниками. Очевидно, з їхнього середовища і вийшов цей зухвалий отаман, котрий підробив чи роздобув собі документи з гумором — поміняв білий вус на чорний. Ті ж таки чекістські звіти засвідчують, що «банду» Чорного Ворона зліквідовано 1925 року, і цей період боротьби мене й цікавив найбільше. Отже, над романом я працював десь чотирнадцять років. Волею випадку він вийшов,

як ви кажете, під режим Януковича, і вийшов справді дуже вчасно. Степан Хмара згодом скаже, що це сталося волею Провидіння. Так чи ні, але я ще під час роботи над романом відчув, що це буде книга мого життя. І поставивши останню крапку, сказав собі: «Молодець! Ти це зробив». Тоді ще живий Анатолій Дімаров, котрий знав, що я пишу про Холодний Яр, попросив прочитати рукопис. Я завіз йому додому ці чотириста з гаком сторінок комп'ютерного тексту, Дімаров пообіцяв, що за тиждень подужає. А наступного дня подзвонив і сказав, що, взявши першу сторінку, не зміг відірватися до останньої. Читав день і цілу ніч. Я почув від старого майстра стільки похвал, що в мене вирости крила. На тих крилах і полетів до нього додому по свій рукопис. Анатолій Андрійович обняв мене, поставив на стіл пляшку чудового трунку, який він сам доводив до пуття чудодійними травами, і ми почали розмову. Дімаров сказав, що перш ніж читати рукопис, він, як досвідчений редактор, узяв ручку, щоб робити якісь правки, але не виправив жодного слова. Це класика, сказав він, а тому я хочу вам дати лише одну пораду. Класичний твір мусить мати прозору назву.

— У вас була назва «Залишенець»? Як на мене, дуже добра, вагома назва.

— Так, і мені вона дуже подобається. Свіжа, неповторна і водночас містка, змістовна. Але я сказав Дімарову, що може бути і «Чорний Ворон». За псевдонімом головного героя. От-от, зрадив він, так буде краще. Класичному твору пасує зрозуміла назва. «Зачарована Десна», «Тихий Дон», «Лебедина зграя»... Я погодився на «Чорного Ворона», хоча «Залишенець» сидів глибоко в серці і ще протестував. Так збіглося, що видавництво «Ярославів Вал» разом з Лігою меценатів саме тоді проводило конкурс на кращий історичний твір. Я подав їм «Чорного Ворона», він виграв

перше місце, і за умовами конкурсу роман дуже швидко вийшов у «Ярославовому Валу». Аж тут до мене звернулося видавництво «Клуб сімейного дозвілля», запропонувало вигідні умови і викупило права на видання роману. Їм більше припала до смаку назва «Залишенець». Відтоді ці дві назви мовби зрослися в одну, і роман часто так і називають «Чорний Ворон. Залишенець». Хоча це дві різні назви одного твору. Так буває.

— І пішов нечуваний резонанс... Книжку читали, здається, всі, хто вміє читати. Вона продавалася в усіх книгарнях, на всіх розкладках, у скобляних лавках, на стихійних ринках...

— Тоді я здобувся на ще одну несподівану похвалу. Книжку прочитав знаменитий сотенний УПА Мирослав Симчич (Кривоніс), його відгук надрукувала газета «Літературна Україна». Він писав, що «Чорний Ворон» — сучасна українська Біблія, яка повинна бути в кожній хаті. Відтоді із Симчичем у нас зав'язалися більше ніж дружні взаємини, і великою мірою саме завдяки йому був написаний роман «Троща». А «Залишенця» читали академіки, професори, студенти, школярі, депутати, священники, офіціанти, міліціонери, генерали, патріархи, олігархи, вчителі, шофери, міністри, військовики, від старого до малого... Якимось у Золочівському районі до мене підійшла одна бабуса й раптом поскаржилася: «Йой, пане письменнику, ви мені стільки біди завдали, стільки лиха!» — «А що ж я вам зробив такого поганого?» — питаю. «Трапилася мені тота ваша книжка, — каже вона. — Третій день обливаю її слезами — корова не доєна, бульба не викопана...» Та головне — я вперше побачив, як художній твір може впливати на людську свідомість. Раніше скептично ставився до такого поняття як виховне значення літератури. Якийсь радянський постулат зі шкільного підручника. А тут підходять люди з одкровеннями: «Ви перевернули мою

свідомість», «Дякую, ви з мене зробили українця», «Раніше я був соціалістом, а після “Чорного Ворона” став націоналістом»... Підходили юнаки з Києва і, що цікаво, навіть із Донецька, які говорили, що після прочитання «Залишенця» перейшли на українську мову. Ну, а з іншого боку здійняла ревище вся ця табачниківська камарилья. Кисельов на «Великій політиці» організував дискусію. Опоненти, такі, як Єлена Бондаренко, Чаленко, прийшли на передачу з моїми книжками, розібраними на цитати. І я зрозумів, що влучив у «десятку».

— «Чорний Ворон» не звичайний роман. Він дуже багатовимірний. З одного боку, захопливий пригодницький сюжет, колоритні характери справжніх героїв, — словом, усе, що потрібно, аби твір привабив навіть неспідготовленого читача. Але ж з іншого боку, строга документальна основа разом з прямим цитуванням достеменних архівних документів і головне тло — реальні події 20-х років у Центральній Україні. На мою думку, якщо так умовно порівнювати, то Горліса-Горського чи там спогади Лютого-Лютенка читали, ну, може, десятки тисяч, тоді як «Чорного Ворона» прочитали вже мільйони. Тобто ви сформуливали значною мірою ось те новітнє бачення боротьби українців у 20-х роках минулого століття. Потім ще й давши додаткове прочитання цієї теми у «Марусі». Так ось, як ви вважаєте: ця повстанська боротьба тривала всупереч Проводу, тримаючись лише на героїзмі таких, як Чучупаки, Лютий, Соколовські, Блажевські, Чорний Ворон, узагалі всіх холодноярців, медвинців, богуславців? Чи все ж це була боротьба усіх, хто самовизнав себе українцем, за одну справу? Хай навіть із трагічними помилками, але зробленими не свідомо. Чи все ж «прогнилий» Провід окремо, а справжні борці — окремо? У тих одні завдання та мотиви, а в тих — зовсім інші? Принаймні це одвічно популярне кліше в українському дискурсі, так само й зараз.

— Ні, це була, звичайно, спільна боротьба всіх здорових українських сил. На жаль, вона майже не узгоджувалася на всіх рівнях. Провід часто не знав, що діється на околицях і в глибинках, не завжди відчував настрої і прагнення населення. У повстанці українці йшли масово, коли окупант грабував і палив їхні села, провадив червоний терор, викачував хліб через «продразвйорстку». Повстанський рух завжди посилювався після жнив, коли продзагони відбирали у хліборобів зібраний урожай. Так, багато войовничих дядьків і хлопців не усвідомлювали себе патріотами, це слово не було таким модним, як сьогодні. Вони боронили насамперед свої родини, набуते тяжкою працею добро. І не відходили далеко від своїх сіл. Траплялися отамани, котрі не дивилися далі свого повіту, були амбітними, гонористими, не любили комусь підпорядковуватися. Через них набрало негативного значення слово отаманщина. Але кращі проводирі були, звичайно, свідомими українцями і боролися в постійному передчутті великого походу на Київ. За освітою вони були переважно вчителями, як згадані вами брати Чучупаки, Соколовські, Лютий-Лютенко, і пройшли добрий військовий вишкіл спочатку в царській армії, під час Першої світової війни, а потім у лавах Армії УНР. Тому це були освічені, відважні люди, котрі у своїй рішучості, у безкомпромісності боротьби з московським окупантом часто випереджали вищий Провід. У 20-му році в Мошнах під Черкасами зібралося близько 30 тисяч повстанців, уже готових іти на Київ. Та надійшла звістка, що на Криворіжжі більшовики палять села, і козаки Костя Блакитного змушені були повернутися, щоб боронити рідні оселі. Але неправдою є і те, що вони обороняли лише власні стріхи. Отамани постійно чекали згори сигналу чи, як вони казали, гасла до загального повстання. Вони вірили, що Провід ось-ось розпоширить заклик до спільного рушення, і тоді

підніметься вся Україна водночас і вимете московську нечисть. Чекали, чекали, а гасла все не було. Зате саме цим нетерплячим чеканням скористалися чекісти, щоб захопити найвидатніших провідників Холодного Яру. Вони підіслали зрадників, колишніх старшин нашої армії, які скликали в Звенигородці з'їзд начебто для вирішення питання загального рушення. Зморені безкінечним очікуванням сигналу і запаморочені такою жаданою подією, отамани втралили пильність і потрапили в пастку. Чорний Ворон на той з'їзд не поїхав і відмовляв інших. Він мав гострий нюх на зраду, чув западню, як звір. Тим часом наш вищий Провід невинувато зволікав з важливими рішеннями, недооцінював потуги власного народу і зокрема армії. На фронтах було багато незрозумілих відступів, з цього приводу постійно обурювався командир чорних запорожців полковник Петро Дяченко. Найбільшою помилкою тодішніх зверхників я вважаю здачу Києва денікінцям після того, як наприкінці серпня 1919-го наші вибили з міста більшовиків і були господарями становища. Ми б і денікінців розбили тоді впень, та надійшов, як на мене, злочинний наказ: обсадити Київ, але в жодному разі не стріляти в білих, тільки перемовлятися. Вам це нічого не нагадує? Ну, ті події описані в романі «Маруся» до найменших подробиць. Пам'ятаєте, як на вулиці Інститутській галицький сотник Осип Станімір зупинив колону денікінців? Він готовий був їх розтрощити, на Думі стояли кулеметні гнізда, але прибіг начальник штабу Льобковіц і заборонив битися з білими. Мовляв, ідуть перемовини. І ось вам історична дивовижа! Саме на тому місці, де ми тоді фактично капітулювали перед білими, під час Революції гідності виросла наша перша велика барикада на Інститутській. А на вулиці Олександрівській, тепер вона Грушевського, було підбито автомобіль нашого генерала Антіна Кравса, коли він їхав на перемовини

до Бредова. Авжеж, підбили його точнісінько на тому місці, де виросла наша друга барикада...

— Справді, якась містика... Схоже, історія багата на віщі знаки.

— Безумовно. Я вважаю, що саме тоді в Києві розпочався крах і Галицької армії, і Наддніпрянської, і наших вивольних змагань взагалі. Отож наші вищі провідники не встигали за волею народу, принаймні за прагненнями його пасіонарної верстви. Подивіться, яким героїчним був Перший зимовий похід, уже, по суті, нашої повстанської армії, коли уряд опинився за кордоном. Боротьбу продовжили фактично добровольці. І яким фатальним видався Листопадовий рейд через, м'яко кажучи, короткозорість того-таки вже закордонного проводу. Сьогодні можна почути прямі звинувачення на адресу конкретних історичних постатей, але я до того не схильний. Ніхто не знає, як би він сам повівся у тому чи тому становищі, якби опинився перед доленосним вибором. Бездержавна, ще не сформована нація не змогла висунути на передній край бездоганних лідерів. Зрештою, як і тепер.

«Правду кажучи, усі наші лідери були незалежниками»

— Саме в цих роках ми пошановуємо соту річницю української революції 1917—1921. Ви можете, як письменник, що вкрай обізнаний із перебігом тих подій в історичному плані, встановити якусь ієрархію, не формальну, звісно, діячів УНР, Гетьманщини, Директорії, що дбали справді про Україну, а не про власне еґо. Бо ж вважається, що боровся лише Петлюра, та й то, мовляв, безліч питань до того, як, ким і для чого велася ця боротьба, всі ж інші — закінчені соціалісти, ніякі не незалежники та й узагалі просто самозакохані люди. Так це чи ні, на вашу думку?

— Складне запитання. Я маю великий жаль з того, що від загальноукраїнського лідерства був лукаво усунутий найпослідовніший самостійник Микола Міхновський. Діяч, котрий на відміну, скажімо, від Грушевського чи Винниченка, добре розумів першочергове значення розбудови власного війська. Можна сміливо припускати, що усунули Міхновського не без участі чи згоди Симона Петлюри, політична конкуренція тоді теж була жорсткою. Але ж Петлюра став символом української революції. Три постаті в нашій історії були настільки знаковими, що їхні імена стали загальними назвами борців за волю Вітчизни — мазепинці, петлюрівці, бандерівці. Тому в цій ієрархії попереду я все-таки бачу Петлюру. За ним впливає постать Михайла Грушевського — не лише як першого президента України, а можливо, насамперед як великого вченого-історика, котрий своєю титанічною працею, крім усього,

обґрунтував тисячолітнє існування українського етносу та його природне право на своє самостійне життя. Тобто його історичні праці задовго до революції формували самостійницьку свідомість українців. І коли постало питання, кого обрати на голову Центральної Ради, то навіть не виникало дискусій. Авторитету Грушевського не було альтернативи. Ну, тут уже традиційно горнеться до трійки вождів Володимир Винниченко, політик амбітний, самолюбивий, суперечливий, але ж безперечний самостійник. Саме Винниченко став автором найважливіших універсалів та інших документів УНР, які законодавчо утверджували незалежність держави. Далі я бачу гетьмана Скоропадського, якого дехто з моїх авторитетних друзів ставить на перше місце як конструктивного державотворця. Справді, багато є позитиву у гетьмана, особливо щодо розбудови державницьких інституцій, але, як на мене, йому важко пробачити знущення проросійського офіцерства над українським селянством. Знаємо, що Скоропадський пригрів багато військової «кацапні», яка фізіологічно ненавиділа українців, особливо селян, що, власне, і були коренем української нації. Моя бабуся Оксана не раз розповідала мені, ще малому, про «кадетів» — так наші люди називали отих кацапчуків з гетьманської варти. Наїдуть було в село, б'ють людей, відбирають худобу, майно, збиткуються над старим і малим. До речі, й відоме Звенигородське повстання влітку 1918-го розпочалося саме з моєї Ганжалівки та сусіднього села Орли. І хоч називають те повстання то протигетьманським, то протинімецьким, але було воно, можна сказати, насамперед протиросійським. Бо хоча російської влади формально в Україні не було, але її ментальні виродки великою мірою правили тут свій бал. І селяни їх ненавиділи більше, ніж німців. Знаєте, як наші вільні козаки покарали німців, котрих захопили в полон під час того повстання? Послали сапати буряки. А гетьман згодом поплатився владою і розвалом Держави через

ігнорування інтересів селянства і толерування чужинців. Правду кажучи, усі наші лідери були незалежниками, але передусім вони були живими людьми зі своїми складними характеристиками, амбіціями, власним баченням української перспективи. І треба сказати, що й українське суспільство внаслідок тривалого колоніального животіння було неоднорідним, малосвідомим, усі великі міста залишалися в московському силовому полі. Тобто це був дуже крихкий «матеріал» для побудови консолідованої нації. Гостро відчувалося невдоволення діями тодішніх вождів серед різних верств населення і, зокрема, у середовищі військовиків. Пам'ятаємо ж навіть спробу перевороту, коли полковник Оскілко хотів арештувати уряд Мартоса, а відтак і самого Петлюру. До речі, в тій акції був активно задіяний і Семен Гризло — згодом один із найгрізніших отаманів Холодного Яру. Серед військових діячів того часу бачимо яскравих особистостей, котрі за умови їхнього лідерства могли б повести визвольну боротьбу успішніше. Згадаймо Болбочана, Дяченка, Коновальця... Але й тоді, як тепер, партійна верхівка суворо регламентувала «квоти» на посади. Щодо великої кількості соціалістів серед еліти, то я не бачу в цьому фатальної проблеми. Інша річ, що всі ці соціалісти великою мірою були отруєні московською блекотою. Навіть декларуючи самостійність України, вони не уявляли цілковитої відірваності від «братнього народу», не бачили, кажучи по сучасному, самобутнього європейського шляху. Але якби ми пройшли у власній державі епоху тоталітарного режиму українського націонал-комунізму, то сьогодні не мали б проблем ні з сепаратизмом, ні з державною мовою, ні з експансією інформаційного і культурного простору. За умов демократії, особливо такої безхребетної, якою вона є у нас, надзвичайно важко відновлювати історичну справедливість.

— Багато люду під час боротьби 1917—1921 років просто не встигли стати Українцями. Простіше кажучи, нам

банально не вистачило часу, аби створити справді потужне військо та міцну Державу. Був не тільки зовнішній спротив, але й велика внутрішня інерція серед українців, величезне зросійщення. У «Чорному Вороні» є показовий персонаж чекіста Птіцина, який родом «із Адеси», але дід якого ще мав прізвище Птах. І таких «птіциних» були цілі полки у прямому і переносному значеннях. Може, тому тодішня війна за Незалежність скінчилася так трагічно, бо головною зброєю окупанта стало те, що пізніше, у 30-х, у Європі дістало назву «п'ятої колони»?

— Я вже казав про неоднорідність українського населення, про зросійщені міста, які залишалися в силовому полі Московії. Великою мірою ми й сьогодні перебуваємо у схожому становищі. Такий стан речей дозволяв ворогові легко вкорінювати в патріотичні середовища провокаторів, агентів, запродавців. Переманювати на свій бік несвідомий, затурканий елемент, голоту, одурену обіцянками чи земельки, чи комуністичного раю. Ота російсько-українська війна також мала всі ознаки гібридної. Москва настановляла в Харкові більшовицький уряд зі своїх підданців, які закликали в Україну полчища окупантів. Щоб показати, що за владу Рад борються українці, творилися збройні формування з нашою національною атрибутикою — Червоне козацтво, Тарашанський полк, Богунський... Я колись думав, що ці полки справді були сформовані з одурених українців, аж ні. Переважну більшість особового складу в них становили росіяни. Звісно, що вистачало й своїх заблудлих овець. Чимало їх було серед збільшовиченого пролетаріату та й серед сільської голоти, мізки якої виявилися благодатним ґрунтом для популістських гасел. Взагалі ж, треба чесно сказати, що більшість населення становила несвідома маса, вона не готова була всім серцем сприйняти ідею незалежності. Показовим з цього приводу є одкровення ще одного холоднорського отамана Івана Савченка-

Нагірного. Його схопили й віддали ворогу селяни-земляки. Перебуваючи у в'язниці, отаман перед стратою зумів передати листа до рідних. У ньому він пише, що мав щире серце і пішов боронити рідний край і нарід, ще не знаючи, що нарід — це сіра маса, яка навіть не здатна мріяти про свою кращу долю. Тому, каже далі отаман, я кладу свою голову заради святої ідеї. Завважте, заради ідеї. Отієї, яка була написана на чорному бойовому прапорі холодноряців — «Воля України або смерть». Тієї ідеї, яку підхоплять і заради якої віддаватимуть життя борці майбутніх поколінь — січовики Карпатської України, вояки УПА та й нинішні наші воїни.

— Трагізм долі холодноряських повстанців вражає. Можна лише уявити, як на простих людей зі Звенигородщини, Чигиринщини, Смілянщини, Богуславщини тощо тиснули обставини безвиході, особливо вже коли й війська Петлюри, роззброєні у Польщі, змушені були припинити боротьбу. Допомоги не було звідки чекати. Але ж ця безвихідь проросла священними паростками — боротьба ОУН у 30-х, потому така ж трагічна війна УПА на два фронти, після знищення УПА майже одразу з'ява українських дисидентів, а потім уже й Народний Рух підспів. Тобто цю ж надію при повній безнадії, я думаю, якраз і побачили, і насамперед — молодь, у «Чорному Вороні»? Мабуть, це також стало причиною величезної мотиваційної сили роману.

— Ця мотиваційна, як ви кажете, сила перевершила всі мої сподівання. На презентаціях «Чорного Ворона» найбільші зали не вмщали людей. Книжку купували оберемками — на подарунки друзям, для шкіл, бібліотек. Один молодий львівський підприємець, симпатичний такий хлопчина, каже: я хочу купити чимало ваших книжок, допоможіть. А скільки вам треба? — питаю. П'ять тисяч, каже. І купив, у видавництві. Вагон! Коли я приїхав на зустріч із читачами до Львівського університету, туди прийшло кілька тисяч людей. Не вмщала

жодна зала. Ми провели зустріч просто неба біля пам'ятника Франкові. Там зібрався Майдан. Люди накинулися на мене з книжками брати автографи, ледве не задушили. Тоді гурт дужих юнаків узялися за руки й оточили мене охоронним кільцем, а тисячі людей натискали з книжками, і замість автографів я встигав лише ставити галочки. Але то Галичина, а уявіть, як співало моє серце, коли так само люди збиралися в Одесі, Дніпрі, Кривому Розі, Черкасах... У мене мороз пішов по шкірі, коли на Сході один хлопчина сказав: «Покажіть, де вмерти за Україну». Потім я зустрів цього хлопчину на Майдані. З Майдану він пішов добровольцем на війну, до полку «Азов». В Одесі в Українському театрі балкон тріщав од людей, дівчата сиділи у хлопців на плечах. Я запитав у мого модератора Сергія Проскурні: що то за публіка? Він каже, начебто юристи, студенти Ківалова. Ну, думаю, зараз почнеться: «Ганьба!» чи щось таке. Розпочинаю виступ, і раптом ті студенти на всю широчінь балкону розгортають червоно-чорний прапор і вигукують: «Слава Україні!». У мене клубок до горла, не можу говорити... На наступний тур по Україні мій товариш, дизайнер Олег Ганжа, виготовляє плакат для оголошень — я стою в полум'ї війни і вгорі гасло: «Зупинимо окупанта!» Холодні голови мені кажуть: «Яка війна? Чоловіче, навіщо ти лякаєш людей?» А тим часом на кожній зустрічі мене запитують: «Чи є серед наших сучасників такі люди, як Чорний Ворон?» Я відповідаю: «Немає, але вони ось-ось з'являться. Нас витоптали до самісіньких генів, та незабаром ви цих хлопців побачите». І ми їх побачили вже під час Революції гідності. Дехто і на Майдан приїхав з «Чорним Вороном». В Українському домі діяла майданівська бібліотека, хітом у ній був «Залишенець». Я там виступав. А потім сиджу вночі біля залізної бочки з багаттям, підходять хлопці, пропахлі димом. «Пане Василю, — просять, — ідіть додому, ви вже своє зробили». А мені так любо було ночами сидіти біля

багать. Справжня партизанка, як кажуть галичани. «Дякуємо, що ви з нами», — чую голос. Ще якогось разу підходять криворіжці. Закіптюжені, тільки зуби поблискують у відсвітах вогню. «Пане Василю, вийдіть на сцену, скажіть своє слово, народ їх змете». Одного разу я вже й ногу поставив на східець сцени, а потім раптом зупинився. «Покажіть, де вмерти за Україну», — пульсувало у скронях. Відчув таку відповідальність, таку напругу, що, грішний, не витримав і відійшов. Про це важко говорити, але були мої читачі й серед Небесної сотні. Василь Мойсей із Луцька навіть узяв собі позивний Чорний Ворон, багато хто вже на Майдані мав позивний. Хлопці йому кажуть, що Чорний Ворон — це добре, але бажано мати позивний з одного слова. Добре, каже Василь, тоді хай буде Крук, це і є Чорний Ворон. Снайпер пробив йому груди. Василя поховали у міському парку в Луцьку. Я провідував його могилу, зустрів там Василевого старшого брата Романа. Він священик. Приніс, показав мені того «Залишенця», якого читав Василь. Я взяв книжку в руки, стислося серце. Отець Роман розповів, як вони з мамою поїхали до Києва подивитися на Інститутській, де загинув Василько. Знайшли його портрет серед інших у сосновому вінку. Стоять, отець Роман підтримує маму, в якій підгинаються ноги, і раптом вони чують шум крил і на вінок сідає чорний ворон. Сів і дивиться на них, розставивши крила. Містика? — спитав я. Ні, — відповів отець Роман. — Герої не вмирають.

— Я знаю, що й на війні багато читають вашого «Залишенця», «Марусю», «Троцю»...

— Там теж свої зворушливі історії. Підходить до мене боєць, дає книжку, просить підписати йому ще одного «Залишенця», бо той, що він мав, згорів у Пісках. Інший підходить з таким зачитаним «Вороном», розбухлим, пропахлим гаром і порохом. Каже, всі хлопці перечитали, поставте автограф. Я взяв ту книжку і не наважуюся щось написати, мені здається,

що зітру на ній якісь священні знаки. Ще один хлопчина з Івано-Франківщини розповів, що в їхніх окопах стояла черга за «Чорним Вороном», а хто хотів прочитати раніше, то мусив дати коробку цигарок. Якось я провідував хлопців у «гарячих точках». Побував із «Трощею» у Широкиному, Лебединському, Водяному, Павлополі, Мар'їнці, Карлівці, Красногорівці... Там на «нулі» командиром роти є земляк Чорного Ворона, він зі Шполянщини. А знаєте, — сказав мені цей молодий офіцер, — що ви давно вже у нас учасник бойових дій. Недавно в Чернігові під час вшанування добровольців до мене підійшла мама Євгена Лоскота, котрий загинув на Сході і по смертю вшанований званням Героя України. Ксенія Данилівна розповіла, що її син Євген повернувся з Майдану з романом «Чорний Ворон». Мамо, попросив він, прочитай, ця книжка про мене. Євген пішов на війну, а мама довго боялася розгортати книжку. Потім потроху почала читати і впізнавала риси свого сина в образі отамана. Проте не наважувалася дочитувати до кінця, боялася, що Чорний Ворон загине. Одного разу не витримала і прочитала кінцівку роману. Її син-герой загинув. Тепер в оселі Ксенії Данилівни поруч із портретом Євгена стоїть книжка «Чорний Ворон», у якій він побачив себе...

— **До речі, ще раз про «безнадію». У моєму розумінні Чорний Ворон залишився живим, адже це саме він і тільки він(!) приїздив до Товмача на Черкащині 1964 року. Як і жодна душа не бачила загибелі Олександрі Соколовської, головної героїні вашої «Марусі». Отже, сама доля головних героїв — трагічна та «безнадійна» і є головним джерелом надії для читача: Україна буде, Україна неодмінно переможе?**

— Бачите, головні герої моїх романів — це якраз ті люди, котрі за найтяжчих випробувань долають у собі зневіру та безнадію. Це руйнівне почуття зламувало багатьох, здавалося б, незламних. А як боротися далі, коли довкола вже диктатура чужинців, коли головний провід давно за кордоном,

коли від тебе відмовилися ті, за кого ти не шкодував свого молодого життя? Чорний Ворон про це висловлюється доволі красномовно: «Страшно сказати, що робить з людьми безнадія. Говірки стають мовчазними, веселі — зажуреними, хоробрі — боягузами, а певні — зрадниками». Він не впускає у своє серце безнадію, бо впевнений, що жодна катастрофа не ставить хрест на меті. Так, досягнення цієї високої мети може бути нереальним за твого життя, але святу ідею, скріплену кров'ю, неодмінно підхоплять наступні покоління борців за волю. Тільки треба залишити по собі легенду, залишити пам'ять, що житиме в народі й будитиме іскру волі. Такою була й Маруся. Три її брати-отамани загинули в один рік, і замість того, щоб занепасти духом, злякатися, сховатися від усіх, це юне дівча підхоплює отаманську шаблю і йде супроти московської навали на чолі тисячного загону. Бо Маруся вже встигла усвідомити, що навіть найбільші втрати у боротьбі завжди будуть меншими за ті, яких ми зазнаємо в покорі. «Будемо тримати Україну», — повторював її брат Дмитро, якого вороги ставили в один ряд з такими видатними отаманами, як Зелений, Ангел, Струк... І це гасло стає кредом усіх Соколовських, вони мислять не категоріями власної стріхи, а масштабами Великої України, за яку не шкодують свого молодого життя. Тому образ Марусі такий близький і сучасним героям, тим, хто пішов на Схід воювати за Велику Україну. Знаємо «Марусин полігон», який створила дивовижна дівчина, що взяла собі псевдо отаманши. Якось до мене приїхав поранений борець із проханням зняти фільм про Марусю та про сучасних жінок на війні. Він думав, що письменникові це дуже просто — клацнув пальцями і розпочалися зйомки. Але треба було чути, з якою любов'ю і трепетом він розповідав про наших дівчат і жінок на східному фронті. Він переконаний, що саме на їхніх плечах лежить основний тягар війни.

«Після успіху “Чорного Ворона” мене часто запитували, чи буду я ще писати на повстанську тему»

— Ще одне запитання щодо «Марусі».

Книгу було написано одразу після вражаючого успіху «Чорного Ворона» як продовження повстанської теми. Можливо, уперше в сучасній літературі так достеменно та детально було зображено події російсько-української війни 1919 року, визволення Києва нашими військами, вуличні події та наявність потужної київської «п'ятої колони», яка себе ще арсенальським бунтом упривявила та й досі у Києві вона є, хоч і не такого вже масштабу. Але на чільне місце ви як автор поставили жінку-отаманшу Марусю. До цієї книги отаманство вважалося явищем суто чоловічим, а тут жінка, себто навіть дівчина — шістнадцятилітня Олександра Соколовська. Ось цей вибір — він просто вибір такого воєнного епізоду-напівлегенди про Марусю чи бажання автора показати силу і місце жінки в українському всесвіті? Показати такий ніби архетип української жінки-войовниці, саме войовниці, яка своєю силою та вірою вела за собою у ті часи сотні озброєних чоловіків?

— Після успіху «Чорного Ворона» мене часто запитували, чи буду я ще писати на повстанську тему. Мовляв, це ж золота жила для письменника, читач спраглий такої теми.

Я відповідав, що ні, я серіалів не пишу і сповна виклався у «Залишенці», сказав усе, що хотів. Адже для мене мало розповісти цікаву драматичну історію з нашого минулого, мало вибудувати захопливий сюжет. Понад тим стоїть щось значно вище і глибше. Та от я поїхав на Житомирщину в село Горбулів на вшанування пам'яті отаманів Соколовських. Олекси, Дмитра, Василя, Марусі — їхньої юної сестрички Олександри. Там, у їхньому рідному селі, ще збереглося чимало матеріальних слідів героїв. Досі стоїть та школа, де вчителювали і жили Соколовські. У тій кімнаті, де мешкав Дмитро з дружиною Надією і де його убив зрадник, ще й зараз можна побачити сліди від куль у старому одвірку. За якусь сотню метрів навпроти школи стоїть самотній старезний вітряк — свідок тих подій. Біля того вітряка часто сидів у роздумах Дмитро Соколовський перед тим, як вирушити в черговий похід. Я подумав: яка ж це історія, ці ж люди були ровесниками моїх дідів і бабусь, ось же воно відбувалося все недавно, ще стоїть вітряк, ще видно сліди від куль... Я почав наїжджати в Горбулів, заприятелював із онукою отаманів Лізою Соколовською, котра розповіла мені чимало родинних таємниць. Я ночував у тій кімнаті, де вбили Дмитра, а ночами виходив до самотнього вітряка, заплював, як отаман, цигарку і подовгу вдивлявся в темряву, як у минуле. І ось із тієї темряви мені всміхнулося юне золотоволосе дівча з родимкою над верхньою губою. Я зрозумів, що напишу про неї. Адже через жіночий образ можна поглянути на повстанський рух під іншим кутом зору, це дає мені можливість уникнути самоповтору і знайти нові тематичні рішення. Тільки от проблема: Маруся мені всміхнулася, але її повний образ залишався для мене незбагненим. Справді-бо, якась легенда, міф. Як могло шістнадцятирічне дівча командувати загоном, який налічував триста кінних і сімсот піших козаків? Як уявити її серед

цього чоловіцтва бодай на побутовому рівні? Адже це дівчина, у неї, даруйте, своя гігієна і свої жіночі особливості. Ну, ви мене розумієте. А потім Ліза Соколовська розповіла мені дивовижну історію. Один кадебіст, якого вона зустріла на якомусь учительському святі, зізнався напідпитку, що вони свого часу знайшли Марусину землянку. Знайшли її в лісі неподалік села Вереси за кільканадцять кілометрів від Житомира. Кадебіст запевнив, що землянка належала Марусі. Там були тільки жіночі речі: вишиті сорочки, хустини, дзеркало, намисто, сережки... І збілочка якоїсь любовної лірики. Образ Марусі ожив у мені зримо до кожної рисочки. Я раптом побачив, як Сашуня Соколовська у перерві між боями іноді потайки заходить у свою дівочу земляночку. Скидає з себе чумарку, папаху з червоним шликом, на якому написано шкільним чорнилом «Смерть ворогам України!». Зодягає вишиванку, намисто, сережки, вдивляється в дзеркало. Родимка тремтить над її верхньою губою. Господи, як це дівча хотіло жити! Жити, кохати, радіти, бути щасливою. Та ось вона знову зодягає на себе, як казав очевидець, «усе мужеське», бере шаблю, пістоль, карабін, сідає на коня і мчить до своїх козаків. Оце й була та українська душа, яка, на відміну від сірої маси, уміла мріяти про свою кращу долю і будучину Вітчизни. Ця мрія вела її до нерівного бою з окупантом, допомагала перейти найтяжчі випробування. Маруся не встигла народити дітей, але її материнська кров пульсує у жилах нації. У жилах отих дівчат і жінок, що, за словами згаданого мною бійця, тримають на собі основний тягар війни. Тримають Україну, як казав отаман Дмитро Соколовський.

— Події роману «Чорний Ворон» розгортаються на Черкащині — Холодний Яр, його околиці, часто на Звенигородщині або близько до неї. Чи бачите ви якесь пояснення особливої сакральності цих місць для України?

Хмельницький та Хмельниччина, Коліївщина, Тарас Шевченко, холодноярська та медвинська республіки, десятки повстанських ватажків та заклик «Воля України або смерть», В'ячеслав Чорновіл — усе це явища, імена чи події, що їх дав Україні цей край. Може, душа України якраз десь тут і пульсує своєю вічною напругою? Тут душа, тут цей одвічний бунтівний козацький край, а десь там, західніше, там Галичина, там більше форми, строгості, рацію, звідти завжди йшов дискурс оформлення, упорядкування, раціональності. І це те, що майже разом утворилося як Київська та Галицька Русь і крізь віки постійної роз'єднаності та боротьби із зовнішніми ворогами одвічно прагне бути разом і може лише й існувати тільки як єдине ціле. Може, тому так і хотіли нас роз'єднати увесь час — наддніпрянців та галичан?

— Справді, ментально ми відрізняємося, та я бачу в тому багатство українського національного характеру. Ми, черкаси, більш розгнуздані, стихійні, кожен сам собі пан. Галичани більш дисципліновані, зібраніші, ощадливіші. Вони, я б сказав, більш європейські, і цьому є природне пояснення. Черкащина лежала на порубіжжі Дикого Поля, тривалий час була форпостом південних кордонів. Тут і зараз побачиш сліди давніх оборонних валів не лише в Холодному Яру. Тутешній люд жив у стані постійної боротьби з кочівниками, татарами, османами. У кожній хаті поруч із господарським реманентом стояла зброя. За таких умов тут гартувалися войовничі характери — гонористі, зухвалі, відважні і дуже впertі. Тому цей край став і колискою козацтва. Згадаймо, які знамениті лицарі були черкаськими старостами у XVI сторіччі. Остафій Дашкович, Дмитро Байда-Вишневецький. Це ж вони, власне, і стали організаторами та лідерами козацтва, тобто вибудували з нього структуровану мілітарну силу. А далі Хмельницький, який,

скоріше за все, народився під Лисянкою, Чигирин як столиця гетьманства, Петро Дорошенко... У наступному сторіччі Залізник, Гонта, гайдамаки освятили ножі саме в Холодному Яру... Коли визвольна боротьба занепала і здавалося, що покріпачена Україна назавжди розчиниться в імперському місиві, Бог раптом вказує перстом на цей край. Вказує, наче в якомусь біблійному міфі, на кріпака-сироту, якому випадає місія Спасителя і Пророка нації. Так вибухає Шевченко. Спалахує світло генія, котрий мовби сконденсував у своєму слові енергію всіх попередніх звитяг і героїв. Ще зовсім молодесенький Тарас береться за поему «Гайдамаки», а згодом висловлює пророцтво «І повіє огонь новий з Холодного Яру». Його відважні земляки справдять ці віщі слова і напишуть їх на своєму бойовому прапорі. Тому зрозуміло, чому всілякі україножери та перевертні постійно скиглять: «Не робить із Шевченка пророка». Бо ще не всі його передбачення справдилися. Але пророка не можна зробити. Він з'являється у слушний час і в потрібному місці Божою волею. Тією ж волею дід Іван розповідав малому Тарасові про Коліївщину, а потім ще й повіз його до Холодного Яру. Може, там ця Дитина і відчула пульс української душі, святість землі тієї. Знаменно, що Шевченко відразу став загальнонаціональним поетом. Незважаючи на великі діалектні розбіжності у тодішній, іще не сформованій літературно мові, «Кобзаря» глибоко сприйняли українці всіх роз'єднаних на той час земель.

— **Тобто Шевченко вже тоді був символом і натхненником соборності України. Галичани, можна сказати, обожнювали Тараса навіть більше, ніж свого геніального земляка Івана Франка.**

— І це теж зрозуміло. Галичани всією своєю природою тяглися до Великої, як вони казали, України. Коли влітку 1919 року Галицька армія перейшла Збруч і злилася з нашою

Дієвою армією, тобто з наддніпрянцями, то це була зустріч братів, котрі ніколи не бачили один одного. Це їх так окрило, що знесилене біля кордону українське військо вирушило відразу двома армійськими групами на Київ та Одесу. Головну силу, Центральну армійську групу, яка рушила на Київ, склали два галицькі корпуси під командою їхнього генерала Антіна Кравса. До речі, тут також можна поговорити про дисциплінованість галичан і стихійність наддніпрянців. Може, Головний штаб Петлюри тому й віддав перевагу галичанам у визволенні Києва від червоних, бо передбачав появу там денікінців і непрогнозованість поведінки козаків у такому зіткненні. Через те партизанським отаманам було заборонено навіть носа показувати на околицях Києва. А галицькі вояки, хоч і поривалися до бою з білими, строго підпорядкувалися наказам згори. Коли на Хрещатику з'явилися чорношличники Запорозького корпусу під командою полковника Сальського, відразу запахло смаленим, усе могло дійти до збройної сутички. Але козаків завернули, долю Києва, на жаль, було вирішено заздалегідь. До речі, про специфічні риси галичан і східняків ми говорили з сотенним Кривоносом. Він приїздив до Холодного Яру, здавна захоплювався його історією. Так от, Кривоніс як повстанський ватаг виніс зі свого досвіду цікаве спостереження. Якщо під час бою галичан з ворогом гине командир, вояки розгублюються, панікують, не знають, як діяти далі. А коли командир гине у східняків, на його місце відразу знаходиться заміна. Тут усі не проти покомандувати. Цікаво, правда ж? Та попри всі ці колоритні відмінності, наддніпрянці та галичани часто воювали пліч-о-пліч і воювали дуже добре. Деякі вояки Галицької армії після поразки на фронтах також опинилися серед повстанців Холодного Яру. Завдяки Горлісу-Горському декого знаємо поіменно: Микола Гуцуляк, Йосип Оробко, рудочубий партизан на

псевдо Руданський... Гуцуляк та Оробко героїчно загинули в тій боротьбі. А коли через два десятиліття вже на Західній Україні підніметься проти окупантів Українська Повстанська Армія, у її лавах ми побачимо й братів зі сходу. Серед них будуть і колишні офіцери Червоної армії, як-от командир сотні «Сіроманці» Дмитро Карпенко (Яструб), уродженець Полтавщини, того її куточка, що межував з Холодним Яром. Будуть в УПА й окремі підрозділи з назвою «Холодний Яр», зокрема й герої мого роману «Троща» воювали в сотні «Холодноярці». На книжці Горліса-Горського виховалося ціле покоління галицьких патріотів, котрі у своїй партизанській боротьбі використовували холодноярський досвід. Тому це сакральне, як ви кажете, місце було і залишається символом української волі. Ця земля щедро полита кров'ю героїв, на якій проростала їхня і наша мета. Станьте в холодноярському лісі, обніміть дерево, і ви відчуєте, як десь у глибині пульсує серце України.

— Доводилося чути, навіть і від наших політиків деяких, мовляв, козаччина протягом усієї її історії була енергією руйнівною: уся ця вольниця, козацька демократія, яка насправді часто була справжньою анархією, призводила увесь час тільки до Руїни, не даючи змоги створити й налаштувати нормальне державне життя. І що коріння всіх державних поразок лежить якраз у січовиках, що нікого не визнавали і нікому не корилися, жили від походу до походу, не зважаючи особливо на жодні довгострокові завдання. Ну, бувало, підкорялися силі лише справді харизматичній — Сагайдачному, Хмельницькому чи Сіркові, аж поки не знищила Січ найбрутальніша сила Катерини Другої. А може, навпаки, ось ця непідлеглість козацька, яка трохи передалася із кров'ю кожному з нас, і є насправді віссю для українського світу, його нервом? Може, якраз вона і не дозволила упокорити Україну

натовпам заброд, чисельністю значно більшою, ніж завжди було нас? Як би ваші герої відповіли на ці запитання?

— Я й сам про це часто думаю. І маю чимало жалю і від дій наших гетьманів та інших українських діячів, і від козацтва в цілому, яке понад усе ставило особисту вольницю. Про власну державу переважна більшість цього лицарства навіть не мріяла. Хто платить — той і господар. Тільки не чіпай нашу віру християнську, не запрягай у ярмо, не відбирай прав і вольностей, а там воно якось буде. Траплялися на Січі такі ганебні явища, про які й говорити соромно. Наприклад, тяжкі покарання за образу російської цариці — аж до смертної кари. А скільки у нас було вже майже переможних походів, які заломлювалися через запроданство, намову, торг, заздрість, жадобу до влади! Часто на піку нашої перемоги ворог пропонував перемовини, відкуп, пільги, обіцяв провідникові булаву чи якийсь пірнач, і боротьба захлиналася. Потім гетьманам набивали голови клоччям, народ потрапляв у ще жорстокіше рабство. Так було і за визвольної війни Хмельницького, нашого першого гетьмана-державника. Українські полки вже доходили заледве не до самісінької Варшави, аж тут ворог пропонує замирення, обіцяє повернення всіх прав і вольностей, і ми вже готові поцілувати руку лояльному королю. Скотилися до союзу з найпідступнішим сусідом, чиєї кровожерливості не можемо позбутися й досі. Про Руїну, всі оті усобиці по обидва береги Дніпра шкода й говорити. У мене ще є величезний жаль, так би мовити, культурного плану. Ось ми кажемо, що були заледве не найосвіченішим народом у Європі, наші жінки, діти були письменними. А тим часом аж до XIX сторіччя ніхто не наважився писати рідною народною мовою. Італійці, англійці, французи, німці, іспанці вже століттями творили великі національні літератури, а ми застрягли в церковних полеміках і писали церковнослов'янською мовою. Показували, які ми

грамотії. Навчалися в академіях, творили бароко, а залишалися в полоні мертвої мови, близької до московитської. Лише народ творив думи, пісні, легенди, казки своєю живою мовою. Навіть мудрий, здавалося б, Сковорода не відважився на лінгвістичний подвиг бодай на руїнах Січі, про яку не згадав ані словом. За це йому, до речі, дісталось і від Шевченка. У передмові до так званого седнівського «Кобзаря», який так і не вийшов, Тарас сказав, що якби Сковорода писав своєю мовою, то сягнув би рівня Бернса. Якби його «не збила з пливу латинь», каже Шевченко, а потім московщина. Зрештою там-таки він покритикував за мовну недосконалість Квітку-Основ'яненка, Гоголя, Гулака-Артемівського... Зрозуміло, що з писемною літературною мовою ми запізнилися через відсутність державності, і все-таки прикро. Але понад усіма руїнами, понад усіма історичними прикращами підносяться світлі постаті Наливайка, Сагайдачного, Богуна, Сірка, Мазепи, Залізняка і того-таки простого козака-нетяги. Так, він, цей козак, не мислив державницькими масштабами, але був уособленням волелюбності, непокори, лицарської честі. Цей козак усміхається до нас із легкою лукавинкою в очах і каже, що багато народів і мов пощезли з лиця землі, а ми вижили попри апокаліптичні випробування. Та й не лише вижили, а стали однією з найчисельніших націй світу і належимо до найбільших за територією країн. Наша мова, яку століттями нищили вогнем і мечем, якій і нині не дають дихати на повні груди, все одно залишається серед найуживаніших на земній кулі. Ось де диво, панове! І це головне, а решта все додається. А хіба не козацький дух, не поклик козацького кола прокидається в нас сьогодні, коли ми виходимо на Майдани? Він. Що сказали б тут мої герої? Вони були неговіркі. Але гайдамаки ХХ сторіччя також голили голови, залишаючи козацькі оселедці. Вони знали, що для таких вояків полону немає. У холодноярського отамана

Дениса Гупала був оселедець на піваршина. Семен Гризло ходив у жупані, шароварах, шапці-бирці. Люди добрі, хіба ж це не дивовижа? Півтора сторіччя минуло від зруйнування Січі, а коли почалася війна з москалем, ці, здавалося б, сумирні хлібороби раптом повитягували зі старезних скринь козацькі жупани, шаровари, шаблюки. Навіть такий ворог, як Троцький, застерігав своїх агітаторів, що в українському селянинові прокинувся дух запорозького козацтва і гайдамаків. І що цей страшний дух кипить і вирує, як грізний Дніпро на порогах. А ще один військовий діяч Московії Михайл Фрунзе якось сказав на високій партійній нараді, що їм ніколи не перемогти українців, поки вони не вирвуть у нас головну зброю — нашу мову. Ось так. Тому я погоджуюся з вашою думкою, що козацька непокора і є віссю українського світу. Так, іноді ця вольниця виходила, як Дніпро, з берегів, іноді вона призводила до непередбачуваних наслідків, бувало, що через неї ішов брат на брата. Але за великим рахунком без неї ми не були б собою. А бути собою — це Боже призначення і найбільше щастя буття.

«Мене часом за петельки брали, щоб я написав роман про УПА»

— Місток від холоднорярської боротьби ви закономірно перекинули до боротьби Української Повстанської Армії. Ваша «Троща», що побачила світ 2017 року, присвячена УПА, долі повстанців та має перегук із пізнішою добою. Як не дивно, не так уже й багато книжок присвячено цій темі за часів відновленої Незалежності. Вже досить багато документальних творів, фотоальбомів навіть, різних виставок тощо. Проте художніх творів небагато, так само, як і кінофільмів. Зрозуміло, тема була і є складною та дуже трагічною. Однак це ж усе-таки ваша тема. Ви ж за неї не бралися он скільки років — лише зараз. Може, віддавали ініціативу комусь іншому? Чи все ж вважаєте, що аби зрозуміти бандерівців, спершу треба зрозуміти холоднорярців. Адже між українськими повстанцями 20-х та 40-х років є незримий зв'язок, що поєднує їх у одне ціле.

— На кожній зустрічі з читачами в Галичині мене просили, а часом і за петельки брали: «Напишіть про УПА». Я казав, що вже є книжки про УПА в Романа Іваничука, інших авторів. Ні, відповідали мені, ми хочемо такий роман, як «Чорний Ворон», але про бандерівців. Я продовжував віднікуватися, казав, що про бандерівців мусить писати хтось із галичан, бо тут треба добре знати діалект, місцеві говірки. Адже найбільша таємниця художнього твору захована в мові. Ну, я віднікувався, а в душі, звичайно, прагнув

написати такий роман. Тим більше, що в мене уже вималювався цикл творів про російсько-українську війну, і як же тут без книжки про УПА? Та я довго шукав якусь таку, знаєте, універсальну історію — і типову для більшості теренів Західної України, і незвичайну, і загадкову, і таку, яка б дозволила мені сказати щось особливе про той час. Читав багато мемуарної літератури, документів, спілкувався з воєнками УПА, з родичами підпільників. Адже в Західній Україні чи не кожна родина має свою непросту історію про ту боротьбу. У 47-му томі Літопису УПА я натрапив на одну дуже цікаву справу, яка стосувалася зради серед підпільників, котрі тримали пункт зв'язку над річкою Стрипа. Це на Тернопільщині. Через ту зраду чевонпогонники оточили великими силами очерети, де переховувалася жменька повстанців. Кільканадцять наших хлопців дали триденний бій більшовикам, і майже всі вони загинули. У тому числі й крайовий провідник СБ Єфрем. Але декому вдалося вийти з пастки живим. Оунівська Служба Безпеки провела ретельне слідство щодо цієї зради. В архівах, що дивом збереглися, маємо надзвичайно цікаві протоколи допитів усіх причетних до цієї справи. Було виявлено запродавця. Я перчитував ті матеріали не раз, і щось мені муляло. Зрада могла бути й з іншого боку. Одного разу дзвонить мій товариш Роман Коваль з Рівного — не наш київський Коваль, а його тезко з Рівного, — питає, що я роблю. Кажу, я тут подумки над Стрипою, розбираю справу зради у троці. Він сміється. Каже, що родом із того краю, давно знає про цю історію. Його земляки ще пам'ятають ті події. Приїжджайте. Ми з Романом об'їхали всі села над Стрипою, пов'язані з тією драмою. Це Козівський і Теребовлянський райони. Перейшли села Соснів, Раковець, Денисів, Ішків, Багатківці, Купчинці... У Багатківцях на мене чекала знакова несподіванка. Мені раптом показали старезну хату священника,

в якій Юрій Горліс-Горський писав другу частину свого «Холодного Яру». Овва! Я зрозумів, що Холодний Яр не відпускає мене, наздогнав і тут. Отже, я на правильному шляху, це мій матеріал для роману. Тим більше, що декотрі з тушешніх підпільників воювали в сотні «Холодноярці». А за кільканадцять кілометрів відси лежить село Ладичин, де народився один із героїв роману «Маруся», сотник Осип Станімір. Авжеж, той Станімір, що зупинив денікінців на Інститутській. Коло замкнулося. І зринула назва. Трощею в тих місцях називають очерети. Отже, це місце дії і водночас — катастрофа, трощення людських дол, життів, найсвітліших сподівань. Події у трощі над Стрипою розгорталися влітку 1947 року. Тобто це теж був той період боротьби, коли надія на визволення розвіялася. УПА припинила широкі бойові акції і, щоб зберегти людей, відійшла у збройне підпілля. Настали часи великої фізичної і моральної втоми. У середовищі повстанців гебісти інфільтрували багато своєї агентури, у тому числі й з числа колишніх наших вояків, які зламалися чи то під тортурами, чи, ще частіше, під загрозою знищення їхніх родин. Нам збоку легко проклинати зрадників, але ніхто не знає, як би він повівся, коли на розстріл беруть дружину, дітей, батька, матір... У такій ситуації іноді зламувалися і найміцніші характери. В умовах агентурного нашестя підпілля змушене було перейти на рейки СБ, тобто оунівська Служба Безпеки посіла провідне місце в русі опору. І ця Служба, треба сказати, була жорстокою, безкомпромісною, бо в ті часи інакше й не могло бути. Зрадники, звісно, підлягали негайному знищенню. Іноді через намову чи інші непорозуміння гинули невинні люди. Адже цим хитро користався ворог. У тих умовах легко було кинути тінь на кого завгодно. Підкинута фальшива записка, що ти начебто завербований органами, — і все, ти потрапляєш на суворі, часом жорстокі переслухання

до СБ. Тому я знов і знов повертався до протоколів допитів, до вироку. Як на мене, там не все сходилося. Я вивчав документи так, наче був суддею апеляційного суду і мені подали цю справу на касаційний перегляд.

— Роман «Троща» великою мірою про зраду. Про зраду, яку, за вашими словами, можна зрозуміти, але не можна виправдати. І все-таки... Ви не боялися, що ваші читачі холодно поставляться до такого, я б сказав, скрупульозного висвітлення темної сторони визвольного руху?

— Я знав, що декому це не сподобається. Але саме ця «темна» сторона великою мірою відтінює, увиразнює поштовх тих, хто не зламався. А зрада... Хіба ми не бачили її у масових виявах під час подій у Криму, на Донбасі? Хіба не зачалася вона тут і там у різних структурах на всіх рівнях? Хіба мало московської агентури серед силовиків, у різних ешелонах влади? Серед тих, з ким ми дихаємо одним повітрям. Знаєте, мені постійно надходять листи на цю тему. У тому числі і з Донбасу. Не знаю, де люди беруть мій телефон, емейл... Не втримаюся, щоб не прочитати вам sms-лист прямо з телефону. Він мені вчора надійшов від донеччанина, котрий, звісно, й імені свого не назвав. Ось він... послухайте дослівно. Як то кажуть, орфографію зберігаю: «Василь Миколайович, ви створили шедевр! Я буду перечитувати ваш роман ще декілька разів. Ви надали можливість поринути у страшні часи для України, це бентежить серце, насамперед тому, що зараз коло моєї хати вже майже п'ять років бігають шміраки. Я був на яме три рази. Після побиття дванадцять годин не міг звільнити малу потребу. З пакетом на голові я розповідав їм, як люблю новороссию, біля моєї довбешки то зліва, то справа клацав ПМ. Піт стікав мені в очі і тепер я агент МГБ ДНР. В мене є псевдо та зобов'язання мовчати, обіцяли п'ятнадцять років за розголошення. Звичайно, це все умовно, та хай тепер знайдуть

мене. Минуло стільки років, але ця чума не згасає і пре на нашу землю. В місті Донецьк 70% людей замінилися на кацапів! Я вже нічого не можу змінити. Вибачте за довге смс. Ви митець. Слава Україні!» Ось бачите, маю і таких читачів на Донбасі. І радію їхньому глибокому прочитанню роману. Виходить, головне в «Троці» — не зрада... Але декого ця лінія відступництва справді зачепила боляче, мовляв, навіщо було показувати так детально негативний бік боротьби. Дехто сприймає зрадництво, яке переслідувало нас упродовж усієї історії, заледве не як національну рису характеру. Ні і ще раз ні! Нещодавно я їздив до Литви на запрошення лісових братів. Знаєте, хто це такі. Литовські повстанці, котрі теж воювали проти совітів у 40—50-х роках. Їх там жменька лишилася живих. Зустрівся з Йонасом Свілайнисом на псевдо Лютас, тобто Лев, йому 98 років. Живе одинаком на хуторі далеко від людей і сам собі дає раду. Так ось Лютас каже, що його схопили в 47-му через зраду рідного брата. Я довго спілкувався з Йонасом Канджьонісом, псевдо Біда, йому 92 роки. Теж живе сам в однокімнатній квартирі в містечку Анікщяй. Канджьоніс показав у лісі свою криївку. Його схопили 1954 року через зраду побратима по зброї. І взагалі ці старі вояки кажуть, що якби не зрада, вони протрималися б у лісах ще ціле десятиріччя.

— **Не просили вас написати роман про лісових братів?**

— Була така розмова...

— **І що ви на це?**

— Я сказав, що треба знати литовську мову... А взагалі зібрав там стільки цікавого матеріалу, почув стільки драматичних історій, що варто над цим подумати. Литовці питають, коли знов приїду...

— **Як на мене, роман «Троца» насамперед про переможний характер українського воїна, здатного пройти через найважчі випробування. Про людину, здатну вийти**

переможцем із самісінького пекла. І та атмосфера суцільної недовіри, підозр, запродавства лише підносить у наших очах світлий образ вояка Місяця. У неймовірно тяжких умовах він не тільки залишився вірним присязі, але й зберіг у собі непощерблені почуття побратимства, національний гонор, віру у справедливість своєї боротьби і перемогу української справи.

— Так, тут яскравим прообразом для мене був Кривоніс, Мирослав Симчич. Другий часовий план роману, тобто період, коли герой після двадцятип'ятирічного ув'язнення в московських концтаборах виходить на волю, взагалі списаний з біографії Кривоноса. Йому, як і всім в'язням-бандерівцям, заборонили повертатися в рідні краї. На схід, бандьора, на схід! Симчич обрав Запоріжжя. Його манив козацький край, манила Хортиця, і він вірив, що знайде там бодай відголоски давньої слави і волі. Реальність виявилася набагато жорстокішою, ніж уявлялося. Він довго не міг знайти роботи, не мав прописки, не мав, де прихилити голову. Та нарешті його взяли до цеху ремонту металоплавильних печей. Робота була пекельною, а тут іще КГБ не дає спокою. Його хотіли спекатися, і кагебісти організували в запорізькій газеті статейку, де розписали, який Симчич бандюга і зарізяка. Ну, і всі ці заяложені штампи про бандерівців: руки по лікті в крові, дітей в криниці кидали, активістів вішали, комсомолок гвалтували. Приходить Симчич у свій цех, а всі роботяги на нього якось так скоса поглядають, з цікавістю, але нічирк. Вони то бачили, що цей чоловік якийсь не такий — не п'є, не курить, але ж не знали, що йому цього правник націоналіста не дозволяє. Думали, якийсь штунда чи що, бо на слабого не показує. Аж виходить — живий бандерівець! Матінко рідна!.. Ну, поглядали, мовчали, коли це раптом у роздягальні підходить до нього перший сміливець і пошепки так питає: «Дед,

ето правда, шо ти комуністов резал пачками? Дай пять!» Ну, і пішло, і поїхало. Відтоді роботяги почали ставитися до Симчича з такою повагою, що навіть у складчину збудували йому невеличку дачу на Дніпрі. Ось вам козацький дух, ось та стихія, що прокинулася у цих спролетаризованих, зросійщених українцях. Симчич-Кривоніс, крім усього, талановитий читач. Він розповідав мені, як у перерві між боями жадібно читав «Мазепу» Богдана Лепкого, так, що іноді й поїсти не встигав. Я цей епізод використав, змальовуючи ще один світлий образ — підпільника Сірка. Вони йдуть на завдання, і Місяць чує, як у Сірковій голові гомонить Полтавська битва. Ці хлопці добре знали українську історію, були закохані в козаччину, а повстанський досвід Холодного Яру, як я вже казав, увійшов у плоть і кров УПА. Чому україножери здійняли такий галас довкола «Чорного Ворона»? Тому що вони трактували повстанську боротьбу як чисто західноукраїнське явище. Цю сторінку нашої історії неможливо було приховати, бо ще живі її свідки й учасники. І всі ці табачники-колісніченки верзли нісенітниці, мовляв, там, у Західній Україні, і люди не такі, заледве не австріяки, і воювали вони за німців, і казна-що. А ось тут, у Центральній і Східній Україні, люди зустріли радянську владу з хлібом-сіллю. Цинічна брехня. Повстанський спротив 1917—20-х років минулого сторіччя і подвиг УПА — це дві ланки єдиної боротьби єдиного народу проти московського загарбника. Тому спершу з'явилися «Залишенець», «Маруся», а потім «Троца». За хронологією.

— УПА боролася на кілька фронтів. Про німецький завжди замовчувала советсько-російська пропаганда, про бойові зіткнення з поляками не дуже говорили ми, та й поляки до останнього часу. Хоча за недомовками пам'ять про це, безумовно, жила серед обох націй. Зараз польсько-українські суперечки на теми оцінки історії стали

першим питанням двосторонніх стосунків. Все ж думаю, не з нашої ініціативи. Однак ці протиріччя можуть розламати спільний фронт України та Заходу проти російської агресії. Як і угорсько-українська напруга. І тоді непереливки стане і Україні, що трансформується, і вже давно заможній Європі, бо російському чоботові байдуже, чий асфальт під його підшвою. Ці проблеми слід розв'язувати всім: політикам, митцям, інтелектуалам. Поки не запізно. Який ви бачите тут вихід?

— Дуже прикро, що Польща почала висловлювати всі ці претензії до України під час війни. Мовчала, мовчала, а тут на тобі — в унісон з москалями. Ви можете собі уявити, щоб Росія напала на Польщу, а ми тим часом почали цькувати поляків за генерала Галлера, Пілсудського, за їхню сумнозвісну політику паціфікації. Та ще й не просто висувати претензії, а вимагати накласти тавро на Армію Крайову, на провідних діячів їхньої історії. Підло. Таке враження, що ці «непорозуміння» стали складовою гібридної війни. У мене немає сумніву, що до цих акцій причетна Москва, яка ніколи не шкодувала величезних коштів для впливу на міжнародну політику, на прямий підкуп. І що б ми не казали про цивілізовану Європу, але й там завжди знаходилися політики, голінні до матеріальних заохочень. Іншого пояснення я не маю. А посварити Польщу з Україною — спокусливе бажання, можливо, не лише Москви. Ще не знято з нашої перспективи Балто-Чорноморський союз, який неможливий без тісної співпраці насамперед України та Польщі. Ну ось, не всім це вигідно. Тарас Шевченко у поемі-посланні «І мертвим, і живим...», звертаючись до тодішньої української еліти, зокрема, глузує з її чванства, що ось які ми спритні, Польщу колись завалили. А далі додає: «Правда ваша: Польща впала / Та й вас роздавила». Тобто він уже тоді бачив важливість нашого сусідства з поляками як фактор

спільного протистояння ненаситній Московії. А сьогодні багато польських політиків не розуміють, що якби, крий Боже, Україна впала, то першою роздавила б Польщу. Дика інфантильність. Уже, здавалося б, успішна європейська держава, а ще не стала, як і ми, дорослою. Тому не варто піддаватися на провокації, треба будувати свою успішну модерну державу і пам'ятати, завдяки кому ця держава з'явилася на мапі світу. Пам'ятати, що «в своїй хаті своя й правда», тобто своя мова, свої герої, свої звичаї, своя історія, писана нами, а не так, як розкаже нам москаль, німець чи поляк. А інакше на біса нам своя хата? Мусимо ставати сильними, тоді ніхто не наважиться вказувати нам, кого шанувати, а кого зректися на догоду чиймось амбіціям. А то завтра мадяри скажуть, щоб ми не шанували Августина Волошина, німці попросять не згадувати Данила Галицького, бо він 1238 року розгромив їхніх лицарів Тевтонського ордену, румунів ще хтось там не влаштовує... Звісно, це не означає, що ми повинні їхати до Варшави під червоно-чорними прапорами з портретами Степана Бандери й Романа Шухевича, треба з розумінням ставитися до національних почуттів будь-якого народу. Але в своїй хаті, вибачте, то вже наша справа, які ікони тримати на покуті та на який бік хреститися.

«Епопея з екранізацією “Чорного Ворона” вже теж могла б стати матеріалом для окремої книжки»

— Не можу втриматися від запитання про екранізацію. Усі пам’ятають історію про відмову від Національної Шевченківської премії з рук Януковича та вручення Народної Шевченківської премії у Холодному Яру у квітні 2011 року. Тоді ж був зібраний народом фонд — дець близько 260 тисяч гривень замість офіційної премії, але який за вашим рішенням мав піти на екранізацію «Чорного Ворона». Ось лиш тепер ніби справа якось зрушила з місця — проект дістав підтримку на пітчінгу Держкіно та отримає частку державних коштів. Бо воно якось за 260 тисяч кіно не знімеш. Але це буде дуже відповідально для кіношників, які робитимуть фільм, та й для вас як автора — все ж таки ваше головне творіння. Немає права на помилку, так само, як в Ахтема Сехтаблаєва, коли він знімав «Кіборгів». Бо ж холодноряці — це по духу як тодішні Кіборги, як захисники Донецького аеропорту. Отже, коли зможемо говорити про фільм «Чорний Ворон» як про реальність? Чи є вже впевненість, що зйомки розпочнуться?

— Епопея з екранізацією «Чорного Ворона» вже теж могла б стати матеріалом для окремої книжки. Все почалося з однієї презентації в Рівному відразу після виходу роману. У переповненій залі Народного дому хтось із читачів вигукнув, що потрібен фільм «Залишенець». Мовляв, якщо книжка сколихнула всю Україну, то уявіть собі, що буде після фільму! Ова-

ції! Я кажу, що ідея добра, вона близька і мені, але, людоньки добрі, ви хоч уявляєте, скільки потрібно грошей, щоб зняти якісний історичний фільм? Тоді підводяться жінки і запевняють, що вони підуть з капелюхами по всій Україні і зберуть скільки треба. Свята наївність української душі! Але ідея фільму починає циркулювати в інтелектуальних колах, серед громадських діячів та політиків. Олесь Доній, Сергій Тримбач, Михайло Слабошпицький, комерційний директор УНІАН Валерій Нечипоренко організують комітет з екранізації «Чорного Ворона», проводять прес-конференцію. Підставляють плече Тарас Стецьків, Андрій Юсов, Сергій Проскурня, деякі депутати... Видавництво «Ярославів Вал» відкриває рахунок для збирання коштів. Цікаво, що перший внесок надійшов, уявіть собі, з Донбасу, з холодного тоді, а тепер окупованого Алчевська. Гроші надходили навіть від українців з Росії. Звичайно, це невеликі кошти, але для мене вони були дуже дорогі. Після відмови від Національної премії люди почали збирати мені гроші на Народну Шевченківську премію. Долучилися патріотичні депутати. Разом з усім набігло 160 тисяч гривень, один банкір додав свою суму, щоб досягти еквіваленту Національної премії — 260 тисяч. Але для кіно це символічні гроші. Тоді відомий юрист Руслан Радецький переконує мене заснувати фонд для збору коштів на екранізацію, і Руслан бере на себе весь правовий супровід. Так з'явився благодійний фонд «Холодноярська республіка». Але ж я, чайник у фінансових справах, тоді ще не знав, що для того, аби фонд функціонував, у ньому мають працювати кваліфіковані люди. А їм потрібно платити зарплату. Самопливом нічого не відбувається. Ну, було два сплески після прес-конференції і відмови від премії, а далі ж потрібно цим займатися системно. Я для заначки вніс свої чотириста гривень, потім приходжу в банк, запитую: ну, що там у нас? А мені кажуть: нуль! Як нуль? Я ж сам зробив внесок. Виявляється, що ці гроші

пішли на обслуговування рахунка в банку. У мене опустилися руки. Стало недобре від думки, що хтось надішле свої кривні гривні, а вони підуть на обслуговування банківського рахунка. Тим більше, я не уявляв, як це можна збирати гроші з людей чи хай навіть з якихось підприємств, а потім за відсотки з цих коштів ще й наймати працівників фонду. Це не моя арифметика. І я заморозив фонд, закрити рахунок. Тим часом допомогти з екранізацією «Залишенця» бралися відомі і впливові люди. Бізнесмени, політики, депутати. Наміри їхні захлиналися. Гадаю, певною мірою ще й тому, що «Чорний Ворон» давно вийшов за межі літературного явища, він став суб'єктом політики. Загорівся цією ідеєю і Віктор Ющенко, однак з того теж нічого не вийшло. Я вже не раз розповідав у своїх інтерв'ю історію з Єжи Гофманом, не хочу повторюватися. Для мене було великим розчаруванням і прикрістю, що й на такого авторитетного митця можуть натиснути ідеологи «табачниківського розливу». Світ тісний, а сучасний світ взагалі стиснутий до макового зерня. Зрештою два роки тому за екранізацію «Чорного Ворона» взявся телеканал «1+1». Причому з наміром зробити і прокатний фільм для кінотеатрів, і чотири серії для телебачення. Щоправда, все відбувається не так швидко, як планувалося. Але я заспокоюю себе тим, що «Залишенець» — хоч і багатий, але надто складний матеріал для кіно. За відсутності в сучасній Україні кіноіндустрії ми взагалі не мали практики екранізації історичних романів, тому такий довгий розгін.

— Ви як автор роману берете безпосередню участь у роботі над фільмом? Відомо, що екранний варіант літературного твору практично ніколи не задовольняє письменника.

— Ні, я абсолютно дистанційований від цього процесу. Навіть сценарію не писав. Фільм — це вже зовсім інший твір, і я не хочу дивитися, як мене ріжуть по живому. Та й про-

дюсери натякнули, що, коли я втручатимуся в їхню кухню, робота буде ще тривалішою, якщо взагалі не розвалиться. Ну, я зціпив зуби і чекаю. Розумію, що підняти такий фільм дуже непросто. Надії додало те, що за екранізацію «Чорного Ворона» взявся молодий, талановитий, амбітний режисер Тарас Ткаченко. І тут знову почався цікавий збіг обставин. Другого режисера також звать Тарасом. Сценарій писав Тарас Антипович. Головну роль отамана гратиме Тарас Цимбалюк. А натхненником холодноярської боротьби був, звичайно, Тарас Шевченко... Як вам такий збіг Тарасів?

— **Неймовірно... Це теж якийсь знак згори.**

— Я назвав ще не всіх Тарасів, причетних до фільму. Але про те я розповім на прем'єрі, збережемо інтригу.

— **Ідея екранізації супроводжує практично всі ваші твори, пане Василю. Пропонували екранізувати «Ключ», потім «Елементал», не пригадую, чи й «Кров кажана», ну й, звісно, «Чорного Ворона» та «Марусю». На сто відсотків переконаний, що такі пропозиції надійдуть і щодо «Троці». У вас є власна, сказати б, градація пріоритетів екранізації ваших творів? Що хотілося б бачити як авторів на екранах неодмінно, що може зачекати, а можливо, якимось речам давати екранне життя не бачите потреби — вони надаються якнайкраще саме для читання?**

— Так, кіношні інтенції беруть початок ще від «Ключа». Цей роман хотів екранізувати тоді ще зовсім молодий Мирослав Слабошпицький. Каюся, що я розірвав уже готовий контракт через малий бюджет, якихось 100 тисяч доларів. Думаю, Мирослав зробив би цікаве кіно, треба було пошукати додаткового фінансування. Але до всього мене збив з пантелику Олег Бійма, він запевняв, що зніме і прокатний варіант, і серіал. Бійма тоді був на вершині слави, я йому повірив, але він так і не знайшов грошей на екранізацію. Бо наші, не свої телеканали вже потопали в російських

серіалах. Хотів зняти «Ключа» й Аркадій Микульський, режисер фільму «Вишневі ночі». Він з Миколою Мащенко, який тоді був директором кіностудії Довженка, запрошували мене обговорити деталі екранізації «Ключа». Але я віддав перевагу Біймі, котрий у 90-х роках знімав найбільше. Ну, і коли стільки пропозицій — голова паморочиться, думаєш, що так буде завжди. Проект луснув, і настала тиша. Потім викликає мене на «плюси» Олександр Роднянський і несподівано пропонує зняти чотири серії за романом «Елементал». На противагу антиукраїнському фільму «Брат-2». Пишіть, каже, синопсис, працюємо. Та поки я написав синопсис, Роднянський опинився в Москві, а знімати кіно «в піку» «Брату-2» більше нікому не кортіло. Лише зараз одна кінокомпанія придбала у мене права на екранізацію цього роману, який, до речі, перевиданий під назвою «Самотній вовк». Річ у тім, що «Елементал», хоч і витримав кільканадцять перевидань, але не мав такого розголосу, як, скажімо, «Залишенець» чи «Маруся». Хоча це, мабуть, найдинамічніший мій роман. Ми з видавцями подумали, що, може, декого відлякує незрозуміла назва, і я дав іншу — «Самотній вовк». Цікаво буде, якщо цей фільм вийде раніше за «Чорного Ворона». Ну, та менше з тим. Думаю, що рано чи пізно всі мої романи будуть екранізовані, якщо розвиватиметься українське кіно. А схоже на те, що воно має неабияку перспективу. Тільки треба повернути кінотеатри бодай райцентрам. У нас навіть деякі більші міста не мають де подивитися кіно. Щодо пріоритетів. Як на теперішні часи, то після «Чорного Ворона» я хотів би, щоб на екрани вийшла «Маруся». Там стільки історичних подій перегукуються з нинішніми! Ніби автор зумисне екстраполював 19-й рік на сьогодні. А роман же був написаний до війни. Дивуюся, чому досі кіношники не вхопилися за «Трощу». Тобто пропозиції вже були, але не так багато, щоб зробити безпомилковий вибір. Роман проситься на екран, до того ж, на

відміну від «Марусі» чи «Залишенця», ця екранізація не потребує надвеликих затрат, дорогих декорацій, масовок. Мабуть, причина в тому, що наші режисери, продюсери досі перебувають у полоні російськомовного, тобто російського серіалу, вони вельми залежні від роботодавців-олігархів, котрих мало цікавить національне кіно. Можна було б здійснити цікавий кінопроект за «Чорним Сонцем» про сучасну війну. Бійці-азовці казали мені, що вони самі зіграли б себе у цьому кіно. І я впевнений, що це у них вийшло б дуже добре, бо азовці — хлопці талановиті, показні, фактурні, так би мовити. Для жанрового різноманіття можна і треба зняти детектив «Кров кажана». Це може бути і якісний серіал на протигагу всьому отому «одноклітинному» примітивному «милу». Якимось я з подивом запитав в одного продюсера: чому не знімають нормальні серіали за творами українських письменників? Адже у нас є що знімати, та й відомо, що фільми, зроблені на літературній основі, в більшості значно цікавіші за сценарні фантазії. Відповідь дуже проста. Кінобізнес будується за тим самим принципом, що й будь-який інший бізнес: якомога менше вкласти і якомога більше отримати. Тому знімають фільми за однією схемою, з однаковою сюжетною жуйкою, на одних і тих самих локаціях, навіть не змінюючи декорацій тощо. Про смаки глядача ніхто не дбає, бо цей масовий глядач легко заковтує те, до чого його привчили. Все зрозуміло, все просто, як двері. Ну, й нарешті — я вірю, що екранізують «Ключа». Сподіваюся, четверта спроба буде вдалою. Сценарій, можна сказати, готовий.

— Я пригадую, як у перші роки відновленої Незалежності, коли ейфорія швидко минулася, настали несподівано знову складні часи для українства. А ще коли 1994 року, по суті, взяли реванш проросійські сили, стало зовсім сутужно на багатьох напрямках української роботи, запанували розпач та зневіра. Матеріальним втіленням того російсько-

го реваншу стало побиття 1995 року людей, які проводжали в останню путь патріарха Володимира (Романюка). А вже на п'яту річницю Незалежності, як зараз пам'ятаю цю ганьбу, Йосіф Кобзон у палаці «Україна» в присутності усього політбмонду завивав спеціально написану пісеньку «пряма через сердце пралегла граница». І ці події були лихими провісниками поразки та сигналом до активізації усім приотомним силам. Книжковий ринок тоді був уже завалений російським бульварним читивом, а українська література знову ризикувала впасти у провалля постколоніальної вторинності, так до ладу ще з нього й не видряпавшись. Ось саме тоді, на мою думку, двоє людей розірвали замкнене коло відсутності пропозиції-попиту та дали українському читачеві перші справжні бестселери — Оксана Забужко із «Польовими дослідженнями українського сексу» (1996) та Василь Шкляр із пригодницьким романом «Ключ» (1999). Про «Ключ», який давно став культовим, у вас уже питано-перепитано, і все ж, у чому секрет, сказати б, харизматичність цього твору: соковита мова, містика, кримінальна фабула, урбаністична привабливість Києва чи просто якась незбагненна самодостатність цього роману?

— Там є якась таємниця, незбагненна навіть для автора. Роман написаний після тривалої перерви, тобто після моєї кількітньої творчої паузи. На порі становлення нашої незалежності я пішов прес-секретарем до Української республіканської партії, на чолі якої стояли Левко Лук'яненко, Михайло Горинь. Ну, УРП ви добре знаєте. Тож я писав там переважно політичні заяви та ухвали, тим більше, що видавнича справа лежала в руїні. Але близьке спілкування з видатними дисидентами-політв'язнями, пряма причетність до гучних політичних акцій дали мені добрий досвід. Він, цей досвід, до речі, позначився і на «Ключі», хоч задум роману я виношував уже давно. Задум був, але, видно, чогось бракувало, бо я довго не міг роз-

почати роман. А потім через рибальську хворобу, лептоспіроз, потрапив до реанімації з малими шансами видрятися. Мені здається, що там я зазирнув у потойбіччя, бо попросив дружину принести мені папір і ручку. «Ключ» був написаний за місяць. Якраз підспів конкурс на кращий гостросюжетний роман «Золотий бабай», і «Ключ» здобув там гран-прі. Голова журі Павло Загребельний сказав, що це ніякий не детектив, а глибокий соціальний роман з елементами детективу й містики. Містиком я свого часу також займався серйозно, навіть переклав українською мовою грубезний фоліант відомого хіроманта Адольфа Дебароля «Таємниця руки». Щоправда, цей рукопис досі лежить у шухляді не виданий, але мене особисто він збагатив неабияк. На зустрічах із читачами де-хто мене й тепер запитує: «То хто ж усе-таки дав вашому герою Андрію Крайньому того ключа?» Я усміхаюся, кажу, що й сам не знаю. Справді-бо, в романі залишається якась недомовка, якась гіпнотична загадка, яка однаковою мірою хвилює читачів, критиків і самого автора. Якось зустрів на вулиці Гончара Миколу Вінграновського з дружиною Лесею. Пані Леся дивиться на чоловіка, каже: «Миколо, ти згоден, що цей прозаїк у “Ключі” веде слово немов за руку?» Вінграновський, велет такий, киває головою: «Ось, — каже, — повернуся зі своїх країв і запрошу вас на кавунчики». То була найбільша похвала від мага слова. Окремі фанати «Ключа» розшукували в Києві будинок за вказаною в книжці адресою — Рогнідинська, 3, підходили до дверей квартири № 13, де відбувалися загадкові події. Тобто на декого та історія діяла просто магнетично. Якось до мене підійшов один хлопець і попросив підписати цей роман, але не для нього, а для свого знайомого. Виявилось, що той його знайомий, досить заможний чоловік, викупив квартиру за номером тринадцять на Рогнідинській, 3 і тепер ще зажадав автограф від автора «ключа» до його помешкання. Ну, довкола містичних книжок завжди відбуваються

якісь такі дивні події. А щодо читабельності цього роману, то я думаю, що насамперед мені вдалося витримати його на одному подиху стилістично. Інтенаційно. Коли справді слово тулиться до слова, і вже невідомо, чи ти його ведеш «за руку», чи воно тебе. До всього «Ключ» іще й удався іронічним. А понад усім — ота таємниця, про яку я вже казав і якої сам не розкусив до кінця.

— Ви згадали «рибальську хворобу». Я знаю, що Риболовля є вашим захопленням, і це відчувається в деяких ваших творах, особливо в ранніх романах «Тінь сови» та «Ностальгія». Знаємо, що запеклими рибалками були багато наших письменників, скажімо Максим Рильський, Остап Вишня, про яких навіть «гуляє» чимало анекдотів на цю тему. Чим для вас є це хобі? Джерелом натхнення, відпочинком, розвагою? Розкажіть, будь ласка, про місце такої пристрасті у творчій кухні письменника.

— Риболовля — це щось значно більше за хобі. Ось ви згадали Рильського, а в моїй пам'яті спливла цікава розповідь про Максима Тадейовича вірменського письменника Вахтанга Ананяна. Його книжку «Бувальщини і казки гір» я свого часу переклав з вірменської. Так ось, він розповів мені, як Рильський колись приїхав до Вірменії зі своїм секретарем Ваганом Маміконяном. Цікаво, що в українського класика секретарем був вірменин. Ну, приїхали, і Рильського, як тоді водилося, повезли в Араратську долину показати якийсь передовий колгосп, зрошувальну систему і таке інше. Але там наш поет натрапив на якусь річечку, хтось із місцевих рибалок дав йому вудку, і Максим Тадейович відключився, як то кажуть, від оглядин на цілий день. Його вже не цікавили ніякі передові досягнення. Хтось із партійних функціонерів хотів делікатно відірвати Рильського від того заняття, але поетів секретар Маміконян сказав, що це марна справа, краще не чіпати поета, коли він з вуд-

кою. І весь партійний почет мусив кілька годин чекати, поки Максим Тадейович зганяв оскому й відводив душу. Я теж поведений на риболовлі. Це мене вабило ще змалечку, хоч у нашій Ганжалівці ставок був занедбаний і риба в ньому не водилася. Іноді в село заїжджав на однокінному возику лахмітник дід Бухар, який вимінював усіляке ганчір'я на глиняні свищики та різні цікавинки. Цей дід Бухар був схожий на чумака — носив на голові широчезного, як парасоля, бриля, мав довжелезні вуса. Одного разу на додачу до свищика він дав мені рибальського гачка, і то було справжнє диво. Я вже уявляв, як колись упіймаю на той гачок величезну рибину. Невдовзі ми переїхали жити в Звенигородку, де протікає річка Гнилий Тікич, і відтоді я рибалю лише на цій річці. Тікич — моя любов. Живу в Києві, але майже все літо проводжу там, у селі Хлипнівка. Коли ми перебралися до Звенигородки, татова мама, а моя бабуся Оксана, відмовилася жити в місті, і тато згодом купив для неї хатину в Хлипнівці за сім кілометрів від Звенигородки. Щоб бабуся Оксана була ближче до нас. Це дуже мальовниче село, воно лежить під лісом на березі річки. Давно вже немає бабусі, немає батьків, а та хатина перепала нам у спадщину на двох із братом, і я не проміняв би її на жоден палац.

— Це ж та Хлипнівка, про яку пише у своїй книжці біограф Тараса Шевченка Олександр Кониський? Те село, де знайшовся нарешті маляр, котрий визнав у малого Тараса хист до малювання?

— Авжеж. Хлипнівка колись славилася своїми малярами. На жаль, не збереглося ім'я того світлого чоловіка, який, на відміну від дяків-п'яниць, побачив у Тарасові майбутнього художника. Хоча з наукою тоді не вийшло, Енгельгардт не відпустив малого кріпака навчатися в Хлипнівці, натомість його послали у Вільшану працювати на кухні. Але хлипнівчани кажуть, що Тарасик усе-таки трохи пожив

у їхньому селі, бо сюди навіть приходила його сестра Катерина, вона тут посадила грушу. Мені показували старезного пня, що лишився від тієї груші.

— **Знамените село, що й казати...**

— Та певно ж! А знаєте, скільки відомих людей побувало у мене в Хлипнівці? Від Яворівського, Римарука, Герасим'юка, Медведя, Ярослава Стельмаха і до оперної примадонни Марії Стеф'юк. Так відразу всіх не злічу... Однак про риболовлю. Якби я мав більше часу, то написав би про це об'ємну книжку. Такий, знаєте, посібник для рибалок-аматорів, але з багатьма пригодами. Дехто вважає, що риболовля зближує письменника з природою, дає натхнення, що, коли ти сидиш із вудкою, тоді гарно думається, працює уява, фантазія. Все це брехня. Принаймні для мене. Тут усе якраз навпаки, риболовля для мене є втечею від будь-яких думок, цілковите абстрагування від світу, занурення майже в прострацію. Ти тут поглинутий лише одним — передчуттям здобичі. Саме це гостре передчуття і є найголовнішим нервом і мотивом рибальської пристрасті. Це передчуття примушує тебе прокидатися серед ночі, щоб удосвіта вже закинути вудки, чи й зовсім не спати, якщо вирушаєш зі спінінгами на ніч. Про фанатизм і жертівність справжніх рибалок знаємо багато веселих та сумних історій — від руйнування родин до різноманітних симптомів божевілля і навіть летальних наслідків. Зі мною теж трапилася одна сумна, щоб не сказати трагічна, історія. Свого часу я після ловіння карасів, линів, ляців, плітки та іншої дрібноти став запеклим короপ'ятником. Намацав на ямах Гнилого Тікича сазанів-велетнів. Можна сказати, річкових підсвинків вагою до двадцяти і більше кілограмів. Пригодував їх вареною картоплею, відрами сипав її з човна посічену, як свиням, в облюбовану місцину під руслом. І, закріпивши на березі спінінгові вудлища, насаджував на великі ковані гачки по цілій картоплині завбільшки

з волоський горіх. Повідки робив з міцнюючої кордової нитки, витягнутої з автомобільної шини, і завозив човном цю хитру снасть на принаджену місцину. Бо якщо закидатимеш з руки, то картопля може злетіти з гачків, та й не влучиш точно туди, куди треба. Чатував подовгу, переважно вночі. І ось нічну тишу розтинає тріскотіння котушки. Тремтячими руками хапаєш спінінг, і розпочинається тривала боротьба з річковим велетнем. Одного разу я морив «крокодила» з годину. Цей красень зтяг 22 кілограми. А які зривалися, то й не питайте. Словом, я так увійшов в азарт, що днював і ночував на річці. Іноді засинав на ходу і падав на землю. Кажани так звикли до моєї застиглої в чеканні постаті, що ледве не черкали крильми по носі. Я вивчив усі сузір'я на нічному небі, і Великий Віз стояв так близько над головою, що, здавалося, я міг дострибнути до його дишля. Та одного дня я відчув неймовірну кволість. Спершу подумав, що це виснаженість від безсоння, втома. А коли піднялася температура, зрозумів, що ні, це хвороба. Мабуть, застудився, бо ж доводилося і на сирій землі задрімати, і в холодну осінню воду стрибати босоніж. А чим наш брат лікується від застуди? Звісно, горілкою з перцем. Та після горілки мені стало ще гірше. Щоб довго не розводитися, скажу, що я підхопив оту «рибальську хворобу» лептоспіроз. Підхопив інфекцію, коли заходив у воду босоніж і поранився об якесь коріняччя. Їдучи за кермом до Києва, вже не розрізняв кольорів на світлофорі. А потім, як я вже казав, потрапив до реанімації. Та це не відбило в мене охоту до риболовлі. Так, вона забирає багато часу, але я думаю, що цей час не марнується. Він переходить у якусь особливу енергію почуттів, емоцій, уяви, зрештою досвіду. Ось, приміром, я багато часу провів в очеретах, і коли писав роман «Троща», де найдраматичніші події відбуваються саме в очеретах над Стрипою, то мені легко було орієнтуватися в багатьох реаліях такої місцевості.

«Я пишався тим, що такі люди, як Лук'яненко та Горинь, запросили мене до своєї команди»

— **Хочу знову повернути вас до початку дев'яностих.** Ви мали тривалий політичний період — десь від 1990 до 1998 року. Ви перебували в партії, яка й мені була світоглядно близька — Українській республіканській партії, хоч я був у Народному русі. Але то були дуже близькі сили. Ви, звісно, добре пам'ятаєте першу сучасну українську революцію — студентське політичне голодування 1990 року, відоме як Революція на граніті. Пам'ятаєте піднесення 1988—1991 років, як і пам'ятаєте поступове, а потім уже й карколомне падіння популярності національно-демократичних, націоналістичних сил. Пригадуєте, як на виборах до парламенту 1998 року йшли одразу два українських списки — Народний рух та Національний фронт, які поборювали один одного. Саме тоді, мабуть, ви ухвалили для себе піти з політичної, навіть з навколополітичної діяльності? Які тоді були думки? Зневіра у політичному класі? Чи просто розважливе рішення віддатися сповна знову лише літературі як головній справі?

— Добре пам'ятаю ті романтичні часи. Мітинги, гумові кийки міліції, вперше підняті синьо-жовті прапори... Революція на граніті, студентські намети... Проголошення незалежності, сльози на очах... Живий ланцюг до Дня Соборності. То була ідея Михайла Гориня. Через осідок УРП проходило дуже багато цікавих, відомих людей. Я пишався

тим, що такі легендарні діячі, як Лук'яненко й Горинь, запросили мене до своєї команди. Щиро вірив у те, що ми швидко змінимо країну. Був час, коли доводилося працювати без вихідних, без перерви на обід, до пізньої ночі. Та минали роки, а просвітку не було. У політиці гроші почали перемагати ідеологію. Відчувалося тертя і між лідерами національно-демократичних сил — Чорноволом, Лук'яненком, Хмарою, Горинем. Зазнав розколу Рух. УРП розкололася на три республіканські партії. На виборах до парламенту 1994 року у Львові в одному окрузі зіткнулися Горинь і Хмара. Згодом Лук'яненко вирішив, що настав час передати партійне лідерство молодшим. Десь, якщо не помиляюся, 1996 року головою УРП стає Богдан Ярошинський, націоналіст, радикал у кращому розумінні цього слова. Просить, щоб я лишився. З мене політики вже було ніби й задосить, але піти... мені здавалося дезертирством. Розпочинаючи свою першу пресконференцію, новий голова УРП Ярошинський показує журналістам на мене й несподівано каже: «А це наш прес-секретар Василь Шкляр, майбутній лауреат Шевченківської премії». Так, на вибори 1998 року ми пішли у блоці «Національний фронт» — крім УРП, до нього увійшли ще КУН на чолі зі Славою Стецько та Українська консервативна республіканська партія Степана Хмари. Набрали 2,7 відсотка при прохідному бар'єрі 4. Деякі компетентні люди казали, що пару відсотків у нас украли. Могло бути. А потім трапилася ота історія з моєю рибальською хворобою. То був якийсь знак. Я справді був у тяжкому стані. До лікарні приїхали Богдан Ярошинський з народним депутатом Олександром Шандруком. Лікар сказав, що, можливо, потрібна буде нирка. Ярошинський, не довго думаючи, відповів, що нирка буде. Одне слово, весела така була розмова. Коли я став на ноги, то зрозумів, що Бог уберіг мене для якоїсь доброї справи. З'явилася спрага писати. Політика на той час стала нудною, цинічною,

розпаношився олігархат, комерційно-політичні проекти відтіснили ідеологічні патріотичні партії на маргінес. Головою УРП якраз став Олександр Шандрук, ми з ним товаришували, і він з розумінням поставився до мого вибору. Потім УРП знов очолив Левко Лук'яненко, запросив мене на серйозну розмову, але я і в нього відпросився. Остаточне рішення ухвалив для себе не через якусь зневіру чи розчарування, а за простим філософським висновком: усьому свій час.

— Вся ця постколоніальна політика так званої української влади тривала, аж доки 2004 року народу не увірвався терпець та не розпочалася Помаранчева революція. Під час цього кучмівсько-януковичівського періоду почали відбуватися перші серйозні протести — Україна без Кучми, «Повстань, Україно!» та інші. Ви ж тим часом видали ще два бестселери — «Елементал» та «Кров кажана». Чим для вас став показовим той час? Що це за історія з перекладом віршів Алли Дудаєвої? Чи долучались ви тоді до протестних акцій? І як Помаранчеву революцію зустріли ви — щиро, з надією, чи, може, як тепер багато хто, ви наперед знали чи відчували, що з обожнювання одного лідера діла не буде?

— Щодо навколополітичного життя, то воно мене ніколи не відпускало. Це вже було в крові. Та й взагалі письменникові в Україні неможливо залишатися поза політикою, поза громадським життям. Хоча в ідеалі, у нормальній країні так має бути. Та коли під загрозою найдорожче — мова, культура, духовне поле, то як ти стоятимеш осторонь? На відміну від попередніх років, я вже не був причетним до організації акцій, але як тільки десь повіє димком — одна нога тут, друга там. Козацький інстинкт. Весь час ніс за вітром, чи немає сигналу зі сторожової вежі? Добре пам'ятаю згадані вами акції, пам'ятаю, як палили опудало Кучми. Ну, й знайомі і незнайомі політики, котрі знали мій досвід, часто зверталися

з проханнями: напиши те, відредагуй се, доведи до ума ось цей текст. Доводив. Одного разу кунівець, народний депутат Роман Круцик посвятив мене у тему «порятунку родини Джохара Дудаєва». Це коли російські спецслужби полювали на родичів президента Чечні, а українці ними опікувалися. Рятували від людоловів. Так я зустрівся з дружиною генерала Аллою Федорівною. Дуже мила, розумна жінка. Етнічна росіянка, фанатично віддана ідеї чеченської незалежності. Художниця, поетка. Після того знайомства я переклав добірку її віршів, яку надрукували кілька газет. Я вже казав, що через осідок УРП проходило багато цікавих людей. Вони довіряли нам більше, ніж державним інституціям. Одного разу до нас зайшов вояк Французького іноземного легіону, українець із Київщини. Його бойова історія та «порятунок родини Дудаєва» стали основою роману «Елементал». Щоб ви розуміли, яка довіра була серед патріотів до УРП, розкажу зворушливу історію. Вона, до речі, пов'язана з романом «Троща». Так от, далекого 1948 року кілька підпільників прийшли вночі до однієї сільської хати в Бережанському районі. Вони покликали на розмову дівчину Стефу, тоді старшокласницю, і сказали: «Стефцю, ми хочемо довірити тобі одну таємницю. Сьогодні вночі ми закопаємо два бідони з дуже важливими паперами, ти мусиш запам'ятати це місце. Ми, Стефцю, усі загинемо. А ти доживеш до вільної України і зробиш так, щоб ці папери потрапили до української влади». Ви уявляєте, якою сильною була віра цих хлопців, що йшли на смерть, у незалежність України? Вони не мали сумніву, що Стефа доживе до незалежності. Дисиденти, котрі прийшли після них, мали менше оптимізму. Я запитував у Михайла Гориня, як вони, перебуваючи в концтаборах, бачили цю перспективу? Горинь відповів, що в багатьох дискусіях на цю тему вони схилилися до думки, що Україна виборе самостійність у XXI сторіччі. А тут ні: «Стефцю, ти доживеш...»

І вони закопали у неї на очах один бідон на цвинтарі, а другий у лісі. Стефа дожила до незалежності, ніде не обмовившись ані словом про довірену їй таємницю. Лише 1991 року вона покликала свого чоловіка та брата й розповіла про схованку. Вони відкопали архів, але не віддали його сумнівній владі, а довірили республіканцям. Ці бідони тривалий час перебували в Тернопільському осідку УРП. У них, серед матеріалів оунівської СБ, якраз і зберігалися протоколи допитів, що стосувалися зради, отієї драми в троці над Стрипою. Драми, що згодом стане основою роману «Троца». Але в той час до цих алюмінієвих бідонів не мав доступу навіть прес-секретар УРП.

— **Якась дивовижна містика. Справді, усе в цьому світі пов'язане невидимими нитями. Здається, саме так казав головний герой «Ключа».**

— Саме так. Але я тривалий час жив Холодним Яром. І ось вибухнула Помаранчева революція. Нація подорослішала. Думаю, що обожнювали ми тоді не лідера, ми пишалися народженням нової генерації українців, здатних повстати за свободу, за свій чесний вибір. Пишалися своєю приналежністю до цієї генерації. Ющенко був тільки символом нашої Революції. До речі, я редагував тодішню його книжку «Вірю в Україну». Той здвиг також дуже нагадував козацьку традицію. Народ зібрався на коло, щоб витурити пройдисвіта і настановити на його місце свого гетьмана. Я тоді не покладав особливих надій на економічне диво. Мене більше цікавило національне відродження, яке могло стати лише передумовою того дива. Мене цікавив патріотичний президент, який ішов на зміну ренеґатам, московським прихвосням. І в цьому плані Ющенко до певної міри виправдав надії, тому й розчарування моє було не таким гірким, як у більшості його виборців. Звичайно, він не міг зробити багато, бо не мав потужної команди однодумців. Але й сам часто робив

зовсім незрозумілі кроки. Наприклад, як можна було підписати указ про нагородження Ківалова орденом «За заслуги»? Адже це свідчило про те, що президентські вибори 2004 року, на думку Ющенка, не були сфальсифіковані. Після цього указу він мусив одразу подати у відставку. Таких суперечностей у його діях було чимало, вони призвели до того, що на наступних президентських виборах українці побачили нечувану політичну аномалію. Колишній їхній кумир почав підігравати тому-таки пройдисвіту, через якого вони піднялися на революцію. В цьому була якась волаюча несправедливість. Знаєте, українці ніколи не піднімалися за свої економічні права. Окрім хіба що шахтарів. Всі наші протести зводилися до боротьби за свободу, за право вибору, за справедливість. Бо ми знали, що саме ці найвищі цінності є запорукою успішного розвитку. Один із героїв роману «Троця» бачив майбутню незалежну Україну насамперед чесною. Тобто справедливою у взаємовідносинах між людьми, гармонійною у всіх сферах суспільного життя. Я теж не люблю оцих часто вживаних епітетів «процвітаюча» Україна, «заможна», «європейська» тощо. Бо вона не може такою бути там, де нація зневажає себе, де «єдина країна — єдина страна», де «кака-яразніцанакакомязикє». Вона не може такою бути там, де міністри послуговуються мовою окупанта, де чиновниця-найманка з Грузії кричить «я не пазволю націоналістам указивать, на каком языке мне разговорить». Країна не може бути успішною там, де продажний суддя отримує платню в сотню разів більшу, ніж учитель. Не може такою бути там, де чиновник із «Нафтогазу» отримує стільки, скільки нормальна людина взагалі не може витратити на свої найвибагливіші потреби. Там, де наблизений до влади магнат купається в шампанському по 1000 євро за пляшку, а держава дає йому мільярдні дотації на розвиток сільського господарства. Все це несправедливо, нечесно і дуже принизливо для всього суспільства. Адже за

соціальною шкалою це означає, що вчитель, чи лікар, чи будь-хто «з народу» не вартий і нігтя багатьох привілейованих чиновників. Так не мусить бути, таке злочинне ігнорування соціальної справедливості деморалізує суспільство. Градація, звичайно, повинна бути, але ж не з різницею в сотні разів, та ще й за такого низького рівня життя.

— За Ющенко було багато українських ідей, щонайменше, політика української національної пам'яті вперше стала об'єктом уваги на найвищому державному рівні. Указом президента було створено Український інститут національної пам'яті як центральний орган влади. Якраз тоді я опікувався цією справою в уряді як віце-прем'єр. Принаймні тодішнє покоління школярів вивчало правду про Голодомор, Батурин, Крути, Конотопську битву та чуло про це із вуст найвищого керівництва держави. І хоча, особливо у пізній період тієї влади, у багатьох ці теми почали викликати роздратування, суспільство вже було підготовлене для серйозного сприйняття таких тем, як Холодний Яр, УПА, декомунізація, правда про Україну у Другій світовій тощо. Зрештою, саме тоді було відкрито архіви СБУ, у яких і ви працювали, готуючи «Чорного Ворона». Власне, хлопці, які пішли у наступ на Грушевського та Інститутській, завдяки цим відкритим шлюзам довідалися про нашу трагічну історію та несправедливість щодо українців з боку Росії у всіх її формах та виявах. Ці ж хлопці пішли на Схід воювати за Україну. Ці ж хлопці стали героями вашого «Чорного Сонця» (2015). Хоч ви нібито не збиралися писати хроніки сучасності, але тут ви, мабуть, вважали своїм обов'язком написати про ТАКИХ наших сучасників? Ви бачили там, на Сході, наступників Чорного Ворона, Василянки, отамана Загороднього, всіх численних героїв Холодного Яру, чи це зовсім новий тип сучасних українських хлопців, яких нікому не скорити?

— Я вважав, що з художніми творами про цю війну не варто поспішати. Насамперед усе треба зафіксувати на документальному рівні. Щоб не загубилася жодна подія, жодне ім'я, жоден важливий вчинок. Хіба ж не дивно, що в XXI сторіччі у нас стільки людей пропало безвісти? Починаючи ще з Майдану... Та потім близьке спілкування з бійцями полку «Азов» і один дивовижний епізод з війни підштовхнули мене написати повість-притчу. Власне, цю історію хлопці самі написали своїми вчинками, я її лише зафіксував у художній формі. Тому й підзаголовок там «Дума про братів азовських». Мене вразило, як один боєць побачив під обстрілами в Лебединському скіфську бабу і застановився на тому, щоб вивезти її в безпечну зону. Дзвонить мені, питає, куди її краще доправити? Я кажу: ти себе бережи, та баба простояла тисячоліття, пережила стонадцять війн, і ніякий дідько її не вхопить. Ні, він знов дзвонить, міркує, як її врятувати. Наївність? На перший погляд, може, й так. Але за великим рахунком скіфська баба була для нього символом історичної пам'яті. Зрештою вийшло так, що та кам'яна берегиня врятувала життя своєму рятівникові. В азовців взагалі, як ви знаєте, особливе ставлення до минулого, і сам знак Чорного Сонця символізує насамперед тісний зв'язок із предками. Зв'язок, який дає тобі силу в час найтяжчих випробувань. Мене здивувала тирада одного відомого нашого співака, який звернувся до українців з порадою не думати про Україну як про землю своїх пращурів. Мовляв, треба думати про Україну як про землю своїх дітей та онуків. Нісенітниця. Якось Андрій Білецький, виступаючи в Острозькій академії, сказав, що серед його хлопців, котрі першими пішли на Донбас, був великий відсоток тих, хто прочитав «Чорного Ворона». І зрозуміло, що ці бійці прагнули бути схожими на своїх попередників. Так, це вже були люди XXI сторіччя, люди нових знань, нових історичних обставин, але у своїх прагненнях, ба

навіть за своїми рисами характеру вони дуже нагадували своїх войовничих прадідів. Коли я вперше приїхав до азовців під Маріуполь, там познайомився з їхнім наймолодшим чотовим Гризлом. Завважили? Хлопець узяв позивний за прізвищем холодноярського отамана. Тоді якраз точилися дискусії, які свята нам відзначати, а які ні. Сіра маса, як сказав би отаман Нагірний, дуже побивалася за 8 березня, 1 травня тощо. І ось я запитав у Гризла, а яке для нього найбільше свято? Думав, що він скаже Різдво чи Великдень, а цей хлопчина раптом відповів: «Бій». Бо коли немає бою, він нудиться, не знає, куди себе подіти. І тоді я згадав отамана Чорного Ворона, котрий казав про незабгненну радість перед кожним боєм, яка тремтіла в усьому тілі, мовби жива істота. Серце моє заспівало. Я побачив у сучасних війнах їхніх великих попередників, котрі мовби постали із праху. А той, хто постає із праху, каже давня філософська мудрість, веде за собою світ. Так з'явилася книжка «Чорне Сонце». Довкола неї теж було немало цікавих історій. Одного разу на презентації в Маріуполі до мене підійшов боєць-азовець і попросив підписати «Чорне Сонце» матері загиблого Аксьона. Я вражено подивився на нього. Як? Адже мати луганчанина Олега Аксьоненка зреклася його ще тоді, коли він поїхав з Луганська до Києва на Майдан. Це справді болісна історія. Олег, юний ультрас луганської «Зорі», коли спалахнула Революція гідності, почав збиратися на Київ. Батьки-ренегати сказали, що якщо він з бандерівцями заодно, то такий син їм не потрібний. Їдь, але більше не повертайся, сказали йому, ти нам не син. Не знаю, як у такій родині міг вирости хлопець з чистим українським серцем. Ну, ультрас — хлопці особливі. Після Майдану Аксьон пішов на війну. Він загинув в Іловайську разом зі своїм товаришем-волинянином Хомою, вісімнадцятирічним Героєм України Андрієм Снітком. Вони були друзі-нерозлийвода, волинянин і луганчанин. І загинули разом. На похороні Аксьона його батьків не було. І ось

боєць-азовець просить підписати книжку матері Аксьона, називає її ім'я, по батькові. Я нагадую, що ця жінка відмовилася від свого сина Олега. Нічого, каже боєць, нехай прочитає і дізнається, ким насправді був її син. А де ти її знайдеш? — запитую. Знайду, каже, я знаю, де її шукати. Я підписую: «Матері Героя України... Уклін Вам за сина...» Потім по телебаченню промайнув цікавий репортаж, як теперішні гебісти пресують обшуками луганських футбольних фанатів. Цей сюжет є на ютубі. Серед символіки азовців вони вилучали книжку «Чорне Сонце». Щоправда, наші журналісти не давали коментарів з цього приводу. Напевно, боялися, щоб їхні роботодавці не розцінили це як рекламу української книжки. Ну, та менше з тим... Подивімося краще на Андрія Снітка — Хому. Чим не холодноярець Василюк? Таке ж юне, зелене, йому ще гратися хотілося. Бешкетник такий. Він ще за півгодини до смерті бавився з покинутим псом, рвав зелений виноград на покинутій садибі, скинув із себе броника, який уже в'ївся йому в печінки. А коли впала ворожа граната серед групи бійців, Хома, не вагаючись, накрив її собою, щоб врятувати життя побратимів. Я поїхав у Маневичі, звідки Хома, провідав його могилу, хату, де він жив з названою мамою, Раїсою Миколаївною. Розпитую у пані Раїси, у людей, як таке диво вродилося? У кого воно вдалося? Сиротою ж був, шибеником. Десь колись якусь дошку вкрав, заледве не заgrimів у колонію. Ніхто не може пояснити, що це за феномен. І раптом бачу біля хати дубочок, а з нього звисає на мотузці обстріпана боксерська «груша». Саморобна, Андрійко сам її зробив, напхавши мішок піском і тирсою. І тренувався, казав, що треба бути сильним, готовим до боротьби, яка ще попереду.

— **Повертаючись до Майданів. Ви, можливо, як ніхто інший, наблизили третю Революцію нашої сучасності — Революцію гідності. Все у світі взаємопов'язане, і без вашого**

«Залишенця» українське рішуче нове покоління у такій своїй повноті, можливо, і не з'явилося б. Із трьох сучасних революцій ось ця остання, мабуть, найближча до холодноярського духу: безліч простих, похмурих і небагатослівних дядьків творили щоденний подвиг Майдану, час від часу закликаючи з майданівської сцени Шевченковим словом «добре вигострить сокиру», аби визволитися від супостата. Письменники, митці часто чують ситуацію значно гостріше та правдивіше, ніж політики. Як ви у ті дні відчували місію цього останнього дотепер Майдану? Ви чули в повітрі запах нової війни Росії проти України вже тоді?

— Я вже казав про мій «воєнний» плакат 2012 року із закликом «Зупинимо окупанта!» Була тверда впевненість, що той режим не відійде без гарячого протистояння. На силові структури, на армію наставлялися відверто проросійські керівники, щоб не сказати суто московські ланцюгові пси. Всі ці лебєдеви-радченки-азарови були вихованцями і відвертими підданцями Москви. Структури, які мусили дбати про національну безпеку, кишили російською агентурою або людьми, вороже налаштованими до нашої незалежності. Де хто з них і нині лишився навіть серед генералітету, причому вони не дуже й приховують свої погляди. У прикордонних військах, наприклад, можна зустріти генерала, котрий, глузуючи, не боїться запитати: «Ну, і што вам дал ваш Майдан?» А що вже казати про задуху за режиму Януковича. Йшло третє десятиріччя незалежності, а продовжувалася системна русифікація України, закріплена на державному рівні законом Колісніченка-Ківалова. Табачникові служки переписували історію. Донецький суд скасував звання Героїв Бандері та Шухевичу. Українофоб Колісніченко зі своєю організацією «Рускоязычная Україна» роз'їжджав по наших містах з фальшивою виставкою «Волинська різня: жертви ОУН-УПА». На мізки української людини знов полилося стільки

брехні, що з'явилися всі ознаки спланованого імперського реваншу. Але вони запізнилися. В українському суспільстві вже нагромадилася критична маса патріотів, які готові були повстати за Україну і навіть жертвувати життям за неї. Не було б побиття студентів, з'явилася б інша іскра, яка запалила б цей здвиг. І річ тут навіть не в європейському виборі, що начебто вивів людей на протест. Річ насамперед у національній гідності, тому не випадково Революція дістала таку назву. І найбільша цінність цієї Революції для мене була в тому, що вона засвідчила народження нової української людини. Людини, з'яву якої я передчував, про яку часто говорив публічно і в яку вірив. Людину, здатну піти супроти значно сильнішого ворога заради ідеї. Піти, як ми бачили, з дерев'яним щитом супроти озброєної потуги. Це як Крути, коли Євген Маланюк сказав, що то були народини нового українця. І це головне. Головна місія Майдану. А манни небесної після Революції я не чекав. Тільки правди. Чесності. Справедливості. І, звичайно, не міг передбачити, що Росія розв'яже відкриту загарбницьку війну. Пам'ятаючи про Будапештський меморандум, вірив, що такі могутні країни, як США, Британія не дозволять Кремлю порушувати усталений світовий порядок. Адже агресія Росії проти України зачіпала не лише реноме цих країн, а й несла ознаки третьої світової війни. А що, був навіть час, коли ця війна забрала більше іноземних громадян, ніж українців. Коли збили «боїнг». Світова спільнота якось легко це проковтнула. Виявилося, що й наймогутніші країни не всесильні. І ми, попри їхні гарантії, лишилися фактично сам на сам з найагресивнішою державою світу. Так, Росія тимчасово відкусила наші території, однак перемогти нас не змогла. Завдяки добровольчому руху, передовсім, ми зупинили «руську весну», далекосяжні плани Москви розбилися об щит нової української людини, яка заявила про свої народини на Майдані.

«В Україні треба узаконити Майдан як постійно чинну інституцію»

— Ви сказали в одному з телевізійних виступів, що влада може чути тільки голос Майдану, а до того вона завжди глуха. Це насправді дуже серйозний закид, якщо мова йде про владу, яка від Майдану до влади і прийшла. Тепер дуже серйозне запитання: ви гадаєте, що й зараз не буде устальненого розвитку країни і знову для якісної зміни має бути Майдан? Уже четвертий? І чи є все ж щось істотне, що відрізняє Україну-2018 від України-2013?

— Іноді приходить думка, що в Україні взагалі треба узаконити Майдан як постійно чинну інституцію. Бо в нас як виходить? Зібралися, поміняли владу і розійшлися. А треба стояти до кінця і вимагати від нових керманців бодай якихось базових змін, які не підлягають сумніву. Ну, цього разу війна зашкодила, а взагалі Майдан мусить наполягати на комплексі невідкладних рішень. Наприклад, вимагати негайного скасування депутатської недоторканності, ухвалення нового виборчого закону, заміни ЦВК, розпуску Конституційного суду, який з намови режиму гвалтував Основний Закон... Це я так, довільно кажу, є ще речі, не менш важливі. А то он уже скільки років минуло, а на чолі ЦВК сидів антимайданівець, котрого ми пам'ятаємо ще з часів Помаранчевої революції. Ну, шарпнули його один раз про людське око, показали маєток — палац, більший за Версальський, і що? Сидить і далі в тому палаці. Хіба це не плювок в обличчя чесним громадянам України? Такі речі часом затьмарюють оту різницю між 2013 і 2018 роками.

Є вона, звичайно, є. І в гуманітарній сфері відчутна. Нарешті фінансується українське кіно, в ефірах звучить українська пісня, міцно стали на ноги кращі видавництва у Києві, Харкові, Львові. Дедалі більше чується рідна мова, хоч ситуація, звісно, далека від нормальної. Українці тяжко видихують колоніальну спадщину, навіть у час російської агресії ще не усвідомили, що найміцніший кордон країни — державна мова. Ходять до московської церкви, яка фактично стала терористичною організацією. Але позитивні зміни є. Тільки ж, ви знаєте, письменник завжди буде в опозиції до будь-якої влади. Часом я публічно висловлюю непопулярні думки щодо війни, Донбасу, Криму і наживаю собі опонентів навіть серед прихильників. Не всі розуміють, що завданням письменника є насамперед порушувати питання, а не давати на них остаточну відповідь. Це ж добре — збурювати протест, запалювати думку, будити Дух одвічної стихії. Тому я за Майдан. Четвертий, п'ятий, десятий, поки в Україні не запанують чесні суспільні відносини, поки вона не стане країною національної гідності. Якщо Бог не посилає свого Вашингтона, то суспільство мусить його виховати.

— Лідерство у такій великій, неоднорідній та схаралудженій країні, як наша — справа тяжка і невдячна. Завжди є багато молодих, хто начебто міг би взяти на себе цю місію, але як придивишся, то їх і немає. Бо це щоденна праця, досвід, знання та відповідальність. Ви бачили там — у шанцях на Сході — цих найкращих наших хлопців та дівчат. Ви бачите в них ту зовсім нову генерацію українців, що хоче і може вести Україну за собою?

— Серед звичайних хлопців і дівчат я, певна річ, не помічав таких амбіцій. Вони живуть іншим життям, їхні голови не забиті маренням про політичну кар'єру. Хоча їм, звичайно, не байдуже, хто стоїть на чолі держави, на чолі Збройних сил, їм не однаково, якою є розстановка сил у парламенті. Кожен

третій із них був би кращим президентом, ніж Зеленський чи Вакарчук, але їм не до того навіть на рівні жартів. Це люди іншого складу характеру. Серед командирів, можливо, є і такі, хто не проти зробити політичну кар'єру, але мені здається, що ті, хто цього дуже хотів, уже сидять у Верховній Раді. Війна ж народжує не тільки героїв, вона плодить авантюристів, ворохобників, шукачів пригод, садистів, зрадників. Так було завжди. Є серед вояків і такі, що вже встигли повоювати по обидва боки. Про це, звісно, не всі здогадуються. Я кажу це не для того, щоб кинути тінь на депутатів, котрі зайшли в парламент з війни. Серед них є гідні обранці, справжні чоловіки, котрі вболівають за українську справу. Є водночас командири добробратів, яким люди вірять менше або й зовсім розчарувалися в них. Взагалі українці помірковані, вони з підозрою ставляться до героїських вчинків, до чужого успіху, і коли їм сказати, що все воно було трохи не так, охоче і з радістю вірять. У нас від захвату до зневаги один крок. Не будемо наводити відомих прикладів. Але є серед знаних військовиків і такі, хто міг би взяти на себе найвище лідерство, особливо в час війни. У «Чорному Сонці» є епізод, коли хлопці, мріючи про майбутнє України, жартома формують Кабмін зі своїх побратимів. Той буде міністром оборони, той культури, той піде на голову СБУ, а генпрокурором стане боець із позивним Негідник... Але й тоді вони житимуть скромно, чесно, служитимуть, як і тепер, для добра своєї країни. Там азовці називають і свого майбутнього Президента, неважко здогадатися кого.

— В Україні є одна незмінно тяжка, а для будь-якої влади ще й незручна, мовна тема. Ми з вами навіть можемо згадати ще один сучасний український Майдан — мовний: це коли банда Януковича ухвалила «па беспределу» мовний закон, аби знищити українську як державну, а в перспективі і як явище. 2014 року одразу після Майдану цей ганебний «закон» було скасовано, однак акт цей тодішнім голо-

вою ВР так і не було підписано. Лише 28 лютого цього року «закон» регіоналів було скасовано конституційним судом. Та й то не з огляду на його антиконституційний зміст, а беручи до уваги щонайбрутальніші порушення Закону про регламент під час його «ухвалення» 2012 року. І зараз, коли в Україні немає жодного закону про державну мову і його потрібно негайно приймати, поки така можливість є у цій Раді, серед правлячого класу велике сум'яття з цього приводу: знову «не на часі» і знову роз'єдне «єдиний народ». Так будемо і далі жити без підтримки української мови? А який сенс? Хто серйозно проти української мови, окрім агресора на Сході та його посібників? Як ви оцінюєте цю ситуацію з новим законопроектом про українську мову?

— У такій ситуації — вагання, страх, зволікання — Черчилль спитав би: «Панове, а за що ж ми воюємо?» З мовним законом ми запізнилися, як і з декомунізацією, щонайменше на чверть сторіччя. Якби закони, основоположні для розвитку незалежної держави, ухвалили вчасно, сьогодні не було б війни. Багато хто повторює оте оскомне «не на часі, бо йде війна». Але саме війна з російським загарбником дає нам і святе право, і зобов'язує ухвалювати закони, які працюють на зміцнення нації. Інша річ, що парламент наш, як завжди, неоднорідний, я б сказав, гетерогенний, у ньому ще велика частка неприхованих українофобів або таких собі хохлів, яким «без різниці, какой язык». Зверніть увагу, як ці хохли догідливо переходять на російську в ефірах, коли до них хтось звернеться тією мовою. Ще й думають, що це така висока культура — переходити на мову співрозмовника. В Африці чи в Парагваї, може, й так. Але якщо такими догідливими ми будемо в Україні, то рідна мов знов стоятиме сиротою осторонь, чекаючи черги на своє слово. Тепер про новий закон. Тут ми повелися знов-таки чисто по-українському. Замість того, щоб напрацювати один консолідований документ, маємо аж три

законопроекти. Наче хтось навмисне таке придумав. Усі вони добрі, хоч до кожного можуть бути певні застереження. Та замість того, щоб сісти і все звести до спільного знаменника, групи авторів нещадно борються між собою. До мене звертаються активісти, яких я шаную за їхню послідовну позицію, просять підтримати такий-то законопроект, і я, звичайно, не можу їм відмовити. Бо вірю в їхню компетентність, вони багато літ присвятили боротьбі за мову, та й законопроект мені імпонує. Я підписую звернення на їхню підтримку, аж тут приїжджають представники іншої групи і просять підписати їхню петицію. Їх послухаєш, теж усе ніби правильно, слушно, але я ж не можу танцювати польку на два боки в такому питанні. Погодьте між собою суперечливі пункти заздалегідь, бо дійде до голосування і знов розгоряться такі дебати, що тріщатимуть зуби. А закон відкладуть у довгий ящик. Тоді як зволікати далі немає куди. Поки в Україні можна буде жити, працювати і робити кар'єру, не знаючи української мови, доти ми будемо недодержавою, будемо полігоном для геополітичних експериментів зовнішніх сил. Доти нам вказуватимуть сусіди, яких героїв шанувати, а яких зректися в ім'я їхніх амбіцій, доти світ дивитиметься на нас, як на уламок Росії, котрий захотів жити «по-новому».

— У ваших творах чимало дійових осіб — священики. Холодноярські, повстанські, сільські. Різні. Подекуди зображені дуже акцентовано, подекуди лише згадкою, але такою необхідною у тому воєнному житті, що ви його показали у трьох останніх романах. Ось іще одна складна тема — українське православ'я. Скільки років ведеться мова про Єдину Помісну Православну Церкву із центром у Києві, але навіть і після Революції гідності ця справа лишається не підйомною: Москва та її церква тут затято проти. І цю затятість УПЦ МП не можуть змінити ані громадські авторитети з їхньою твердою позицією, ані парламент із його звер-

неннями до Вселенського Патріарха, ані навіть президент Порошенко, який, що не кажи, а таки має реальну владу в країні та підтримує зусилля УПЦ КП на шляху до автокефалії та соборності. На вашу, пане Василю, думку, у чому справжня причина цієї московської затягості в цьому питанні?

— Ну от, іще одна сторона нашої підлеглості «руському міру». Я завжди казав, що він, цей лукавий «мір», тримається передовсім на двох китах — російській мові і московській церкві. У час війни УПЦ МП відкрито підтримала агресора, не засудила війну, зайнялася словесним крутіством в унісон антиукраїнським політикам. Ми вже знаємо, що ця церква навіть прихищала і переховувала в своїх стінах терористів, російську агентуру. Під час Майдану в надрах Почаївської лаври переховувався спецназ ворога. Дійшло до того, що під час війни московські попи відмовлялися відспівувати наших загиблих героїв. Вони й сьогодні моляться за одного з найбільших пропагандистів «руського міра» патріарха Кирила. Куплені українцями свічки в церквах московського патріархату відливаються в кулі, якими вбивають наших захисників. Це якесь безбожне наслання, диявольський промисел, у полоні якого перебувають мільйони наших співвітчизників. Навіть у серці Холодного Яру стоїть Мотронинський монастир під п'ятою МП. А цей же монастир є свідком освячення гайдамацьких ножів часів Коліївщини, у його келії містився штаб головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака. Це тут Горліс-Горський виходив з Чорнотою на вали, щоб зачерпнути сили ще з княжої доби. І ось така ганьба! Щоб змити цю неславу з чола України, сучасні холодноярські козаки під час Революції гідності хотіли вимести з Мотронинського монастиря московський дух. А знаєте, хто став на заваді? Насамперед священики Київського патріархату. Вони сказали, що в міжконфесійних протистояннях силові, революційні методи неприйнятні. Мовляв, українці самі прозріють і тоді все

стане на свої місця. Наші священнослужителі й тут показали свою шляхетність, свою моральну й духовну перевагу над слугами московської церкви. Бо я впевнений, що якби десь у духовному центрі Росії стояла українська церква, ті б не церемонилися. У Москві зацькували навіть українську бібліотеку. Я теж вважаю, що коли будь-яка інституція, хай то буде осередок культури чи церква, стає на бік ворога, вона мусить підлягати забороні аж до цілковитої ліквідації. Та водночас розумію, що це не так просто зробити у час «недозрілого суспільства». У чому причина московської затятості в цьому питанні? Оскільки МП є одним із китів «русского міра», одним із основних плацдармів російського впливу на Україну, то зрозуміло, що п'ята колона за нього тримається руками й зубами. Тут у хід запускається потужна пропагандивна машина, вливаються великі гроші, діє система стимулювання, прямого підкупу. З давніх часів, навіть у Галичині, котра підлягала Австро-Угорщині, московська церква мала величезну матеріальну підтримку з Росії. Батюшки мали з того неабиякі бариші. Але в народі є таке прислів'я: яка паства, такий і священник. Тобто якщо українці схаменуться і не йтимуть до церкви, яка перебуває на службі у ворога, то вона змушена буде відійти сама по собі як постколоніальний рудимент. Ми вже бачимо немало прикладів, коли свідома громада переходить з московського у Київський патріархат. Бачимо й священників, котрі роблять вибір на користь своєї церкви. Але цей процес не такий швидкий, як хотілося б. Адже й чимало політиків, високопоставлених чиновників б'ють поклони і цілують руку московським попам, бізнесмени-грішники зводять храми МП, мовляв, Бог один. Так, Бог один, але ж і Україна у нас одна. Істину казав Ганді, що немає більшого ворога за власну еліту, виховану колонізатором. Це фатально позначилося і на визвольній боротьбі 1917—20-х років, дається взнаки і сьогодні, на двадцять сьомому році Незалежності.

**«Шевченко був свій,
Франка і Лесею сприймав
більше розумом,
аніж серцем, Гоголь
сам обрав шлях російського
письменника»**

— **Я** трохи іншої справи торкнутися хочу. Ваші стосунки з нашим славним повстанським, козацьким, мілітарним минулим зрозумілі. А які стосунки у письменника Шкляра з головними літературними постатями минулого? Із нашим національним Пророком — Тарасом Шевченком? Із Лесею Українкою, Іваном Франком? Хто для вас, можливо, став квінтесенцією цілої плеяди Розстріляного Відродження? Хто найзнаковіший із шістдесятників? Ви завжди згадуєте про Григора Тютюнника як про дуже близьку вам постать. Хто ще впливав на вас як на митця? Думаю, це дуже цікаво і дуже важливо для тих, хто хоче впритул наблизитися до повноти розуміння вашої творчості. Наскільки це взагалі можливо, звісно.

Про «Гайдамаків» я вже казав. Пам'ятаю, як малим виходив із батьком далеко за село, ми спиналися на високий пагорб і тато, показуючи в далечінь, казав: «А отам Моринці в розколинці». Шевченко в нашій родині сприймався так, наче він був нашим родичем. На стіні висів його портрет, і мені здавалося, що то котрийсь із моїх дідусів, яких я ніколи не бачив. А оті качаточка, що хлюпочуться попід осокою, — плавали, думав я, по нашому ставку, це написано

про них. Дуже близькою була Тарасова мова, інтонація. Моринці, Керелівка, Будища розмовляли точнісінько так, як моя Ганжалівка, і ця мовна стихія, яку поет виніс із рідного краю, западала глибоко в душу. Це навіть не можна назвати обожнюванням. Тарас був СВІЙ. Пізніше прийшли і Франко, і Леся, але я сприймав їх більше розумом, аніж серцем. Це не було на рівні нервових клітин, як із Шевченком. Хоча з Франком у мене теж були особливі стосунки. Після першого курсу університету ми з товаришем поїхали до Львова і відразу пішли до музею Франка. Там після огляду експозицій нам раптом піднесли книгу відгуків. Я взяв ручку, і несподівано у мене вирвався експромт галицьким діалектом. Я написав у тій книзі на цупкому папері вірш із двох рядків: «Не маю чим ся похвалити, Бо скеля ще не вся розбита». Ми вийшли на вулицю збуджені, мовби сп'янілі, і тут товариш злякано поглянув на мене. «Ти хоч розумієш, що ти написав?» — спитав він. «А що? Хіба так не є?» — я й далі говорив майже по-галицькому. «Та нас же обох виженуть з університету», — сказав він. До мене дійшло. Ми сіли на лавку в парку й зажурилися. Нарешті товариш прийшов до тями. «Я піду й спробую непомітно вирвати ту сторінку з книги», — сказав він. «Спробуй», — погодився я. Він пішов, і йому поталанило влучити такий момент, що він це зробив. Повернувся з вирваною сторінкою, але не віддав її мені, а порвав на дрібнюсінькі клаптики й викинув в урну. Таке було моє перше знайомство зі Львовом і музеєм Франка. Лесиними слідами я теж ходив від Колодяжного, урочища Нечимного, де народилася «Лісова пісня», й аж до Ялти. Поруч із Нечимним у Ковельському районі лежить село Уховецьк. Мій старший брат Петро одружився з дівчиною Мариною з цього села, і там ми гуляли волинське весілля. То був далекий 1975 рік. І ось осмілівши після чарки, я тихенько спитав в одного колоритного дідуса: «Діду, а ви можете показати мені

справжнього бандерівця?» Я вже знав, що Волинь — повстанський край, але тоді ще не розрізняв бандерівців і бульбівців. Дідусь насторожився, спершу ніби й не втямив, чого я від нього хочу. А потім гарненько випив і десь подівся. Через певний час з'явився в порозі зодягнутий, у шапці (зима була), і поманив мене пальцем. Я вийшов надвір, біля воріт стояли сани, запряжені конячиною. Через глибокі сніги ми поїхали в сусіднє село Скулин і зайшли до однієї хатини, де нас зустріла вже немолода, але красива синьоока жінка. Синіших очей я в житті не бачив. Це була зв'язкова УПА Ганна Зелена на псевдо Гива. Тобто плакуча верба. Псевдо їй дав сам Клим Савур — командир УПА-Північ. Не знаю, як так вийшло, але ми розговорилися і Ганна Зелена розповіла мені про все своє життя, про підпільну боротьбу, про каторжні літа в концтаборах. До речі, вона дістала поранення під час Норильського повстання політв'язнів 1953 року. Говорили довго. Думаю, що вже тоді підпільниця Гива посіяла в мені зерня майбутнього роману про УПА. А коли я поїхав, Ганну дуже висварила її мати. Мовляв, хіба ти знаєш, хто то такий приїжджав, що розпустила язика? І вони потім ще довго потерпали, чи не закінчиться це лихом. Через багато літ я зустрів Ганну Зелену в урочищі Нечимному на Лесиному літературно-мистецькому святі «Лісова пісня». Ми й зараз спілкуємося, недавно я провідував пані Ганну на Волині. Торік вона зустріла свій 90-й рік. Смію думати, що звів мене зі зв'язковою УПА Гивою не щасливий випадок, а Леся Українка. То правда, усе в цьому світі пов'язане невидимими нитями. Коли говорити про Розстріляне Відродження, то першим переді мною виринає Плужник. Євген Плужник. Бачу, як приставляють до стіни людину, чую, як сухо чмихає старий наган. А ось іще ведуть на розстріл. «Передній, мабуть, ходив — так човгав, Черевики скривив...» Прості, прозаїчні слова, а яка сила! Яка зрима картина! А Володимир Сві-

дзінський... Чомусь поети того часу мені ближчі за прозаїків. Хоча, звісно, і Хвильовий, і Підмогильний — митці особливого власного простору, але, мабуть, я прийшов до них з певним запізненням. Не зі своєї вини. Надто довго вони були під забороною... Шкільна та й університетська програми спонукали не сприймати глибоко багатьох видатних авторів. Класичний приклад — геніальний Тичина, з якого система зробила заледве не посміховисько. Шістдесятники — ціла епоха в нашій літературі. Я вже згадував Вінграновського, це був волхв, характерник, який міг обертати словом на стонадцять сторін, засвічував його, як зірку на небі. Ліна Костенко — бездоганна форма, афористичне мислення, космос українського духу. Але найбільший вплив зробив на мене Василь Симоненко. У сенсі світоглядного становлення. Із цим поетом у нашому роду теж була цікава історія. Один із моїх дядьків, Михайло, жив у Києві, працював на «Ленінській кузні» і, бідолаха, був геть окаянським. Але вчасно потрапив під вплив інтелігентного приятеля. Одного вечора дядько прийшов додому зі збіркою поезій Василя Симоненка і сказав своїм дітям: «Я вам більше не папа, а тато». Діти вирости українцями. Дядько Михайло так глибоко перейнявся Симоненком, що й мене, школяра, присадив на його вірші, даруйте за таке порівняння, як на голку. Я почав у школі висловлювати такі думки, що вчителі лякалися. Директор казав, що треба розібратися з моїми батьками, бо тут щось нечисте. Але якось обійшлося. Видно, ніхто не хотів кидати тінь на школу. Ми з однокласником Володькою Антоненком удвох створили «організацію Самостійна Україна». Більше нікого до неї не запрошували, щоб нас не продали. Вітаючись, ми звіддалік показували один одному літеру «С», складену великим і вказівним пальцем, вигнутими у дугу, і це був наш пароль. Літера «С» означала самостійність. Десь у восьмому класі я почав писати патріотичні вірші про Україну,

Шевченків край, наслідуючи Симоненка, і деякі з них навіть друкувала обласна молодіжна газета «Молодь Черкащини». Недавно одна черкаська журналістка надіслала мені копію мого вірша, який у 60-х роках не пройшов цензуру, але й досі зберігається в архіві обласної газети. Вірш називається «Нескорений». Він про незламного козака, який уособлює Україну. Цікаво, що й Василь Симоненко у 60-х роках працював у черкаській газеті, але тоді, коли я там друкувався, поета вже не було на світі. До середини 70-х я вже близько познайомився з геніальним новелістом Григором Тютюнником, якого називали совістю української літератури. У 1976-му я працював у журналі «Ранок», вів там прозу, і надрукував знамените оповідання Тютюнника «Три зозулі з поклоном». Коли вийшов журнал з цим оповіданням, Григір не повірив своїм очам. Річ у тім, що до того «Три зозулі...» вже побували в редакціях усіх відомих журналів — «Вітчизні», «Дніпрі», але його боялися друкувати. Я ж змінив там кілька слів, щоб не так видно було, що головний герой репресований і пише листи з таборів. Щоб можна було подумати, начебто він на війні. Ну, це для дурних. Той відредагований текст машинопису я зберігаю і досі. Тютюнника я свого часу теж наслідував, як багато тодішніх молодих прозаїків, але це була добра школа у виробленні стилю оповідача. Із шістдесятників ще я глибоко шанував і шаную Валерія Шевчука. Не зустрічав людини вищого інтелекту і такої несхибної на своєму шляху. Із зарубіжних письменників мені лягали на душу Кнут Гамсун, Гемінгвей, Ремарк, Стейнбек... Може, когось і забув, бо то була, мабуть, не пристрасть, а втішне читання.

— Я нещодавно з цікавістю прочитав стареньке інтерв'ю 2004 року. Інтерв'ю Марії Матіос, яку я глибоко шаную, із Василем Шклярем. Назва інтерв'ю була «Василь Шкляр — кілер авторитетів». Це про те, як ви хотіли

убити «справжніх» Миколу Гоголя, Панаса Мирного, інших, модернізувавши мову їхніх текстів та зробивши їх «більш сучасними та менш русифікованими». А дехто вважав, що «несправжніми». То був цікавий етап вашої творчості, зараз трохи забутий. Нагадайте нам про нього докладніше.

— Років п'ятнадцять тому директор видавництва «Дніпро» Володимир Войтович запросив мене попрацювати у нього головним редактором. Видамо, каже, кілька гарних книжок, та й знов підеш собі на творчий хліб. Добре, кажу, прийду, щоб видати нарешті вірменський епос «Давид Сасунський». Його переклав з оригіналу Віктор Кочевський, але на таке об'ємне видання не могли знайти грошей кільканадцять років. Я написав до епосу передмову, зробив примітки, бо все ж таки, який не є, вірменіст, ми налягли на Держкомвидав і випустили ошатну книжку «Давид Сасунці». Потім вирішили видати первісний варіант «Тараса Бульби», що побачив світ у збірці «Миргород» 1835 року. Пізніше Гоголь разом зі своїми редакторами спотворив його, щоб, як вони казали, «усіліть общерускій ідейний смисл». Той скалічений варіант канонізували, і його досі, якщо не помиляюся, вивчають таким наші діти у школах, вишах. Я переклав справжнього «Бульбу», Сергій Якутович зробив блискучі ілюстрації, і подарункова книга розлетілася вмить. Щоправда, тодішній російський посол Черномирдін в одному інтерв'ю сказав, що «подлий переводчик всьо ето сам придумал, Гоголь такого не пісал і пісать не мог». Але я в Гоголя не міняв ні коми, ні титли. А на своїх рідненьких критиків я напоровся, коли взявся за проект «адаптація класиків». Це не був мій винахід. У всіх розвинених літературах давно існували скорочені варіанти класичних творів. І то не лише для дітей чи невибагливих читачів. Мало хто знає, що ми ніколи не читали в повному обсязі «Робінзона Крузо» чи роман «Гаргантюа й Пантагрюель». Або ті ж таки «Мандри Гуллівера». І я зробив

«Повію» Панаса Мирного із 600 сторінок — 200. Потім «осучаснив» «Декамерон» Боккаччо. Що тут зчинилося! Старші письменники здійняли галас у «Літературній Україні», у журналах: убивця пророків, герострат, і пішло й поїхало. Я саме під той час завершив цікаву штуку. Зробив із «Ревізора» Гоголя прозовий твір, перелицювавши його на сучасний лад. Там у відомих комедійних образах угадувалися наші провідні політики, тодішній міський голова Києва тощо. Називалася ця річ «Репетиція сатани». Друкувати її не наважилися, але один видавець викупив у мене «Репетицію сатани», і, думаю, колись вона побачить світ. Хоча той проект зараз мене мало хвилює.

— До речі, вічна тема української літератури — ідентичність Гоголя. Приміром, Євген Маланюк щиро визнавав його талант і внесок до літератури, бачив «національний образ» Гоголя, однак прямо називав його «прапором політичного малоросійства». А Дмитро Донцов, навпаки, вважав, що Гоголь утік з України, задихаючись від духу «рідної старосвітщини», себто рятуючись від нездалості місцевого життя, його затхлості. Ви тут визначилися: самоідентичність Гоголя українська? Російська? Чи взагалі ця дихотомія не працює для постаті Гоголя і вся ця дискусія про його ідентичність — праця Сізіфа?

— Для мене тут дискусії не існує. Гоголь сам обрав шлях російського письменника. Українською мовою він не володів на тому рівні, щоб писати художні твори. Навіть з матір'ю листувався по-московському. І Шевченко у тій-таки седнівській передмові пише, що Гоголь «свого язика не знає». Більше того, Микола Васильович вважав, що всі слов'янські письменники мусять писати спільною мовою, тобто російською. Це вже був маразм. А поезія Шевченка тхнула Гоголю дьогтем саме через мову. Та все-таки я доходжу висновку, що десь у найпотаємнішому куточку душі Гоголь заздрих Шевченкові.

Заздрив за те, що Тарас повстав проти цілої імперії, пішов у неволю за свій народ, тоді як Микола Васильович поїхав грітися на італійському сонечку за царські гроші. В одному з листів він писав, що сам не знає, чого більше в його душі — «русского ілі хохляцкого». Ну, якщо «хохляцького», то далі нема про що говорити. Звичайно, це був великий письменник. Але талант митця не завжди узгоджується з його моральним світом. Згаданий мною серед улюблених авторів Кнут Гамсун дуже шанував Гітлера і навіть написав по ньому некролог. От ми кажемо, що Гоголь наш, бо він так славно писав про Україну, вживав багато українських слів і зворотів, використовував нашу міфологію, любив українські думи, пісні. Так, але в цьому я вбачаю і зворотній бік медалі. По-перше, Гоголь уводив «Малоросію» в загальноросійський культурний контекст як периферію Великоросії. По-друге, через його твори російська мова поглинала наші слова як власні діалектизми. Тобто в цьому сенсі Гоголь був асимілятором і, за його ж словами, саяв діамантом у короні російської імперії. Може, тому він, як каже легенда, перевернувся в домовині? Хто зна... А талант був могутній. Жаль, що з його «Шинелі» зростали чужі письменники.

— Є, у тому числі в Україні, автори, що «видають на го-ра» по роману на рік. Ви ж кажете, іронізуючи, звісно, що ви «не борзописець». Але ж література це і конкуренція також. Ваші твори, безумовно, особливі. Я знаю людей, які не можуть дочитати «Марусю» — зупинилися на півкнизі, бо у них серце обливається кров'ю та навертаються сльози на очі. Люди, українці, справді мають великий емоційний струс, читаючи ваші речі. Але ж і вам це не минається просто так і штампувати такі книги як на конвеєрі, напевно, неможливо. І занадто великі паузи не підходять, бо літературний процес стає дедалі більш жорстким і конкурентним. Як тут бути?

— Я ніколи себе не силую. Не примушую сісти за стіл. У мене немає плану написати стільки-то сторінок на день. Після завершення роману я можу «відходити» й рік. Інша річ, що специфіка роботи така, що ти часом працюєш навіть уві сні. Щодо конкуренції, то в літературному середовищі вона інакша. Я вважаю, що кожен серйозний письменник має свій власний простір, який не перетинається ні з чим іншим. Тому я радію успіхам колег, бо впевнений, що їхній рівень підсилює і мене. Письменника великою мірою формує середовище. Самотнє дерево вразливе. Його швидше зламає вітер чи спалить блискавка. Могутні дерева виростають у лісі. Через те я щасливий, що Україна сьогодні має когорту талановитих письменників. Із власним стилем, із власним простором. Щасливий, що дожив до того часу, коли не треба сушити голову, як видати книжку. Видавці самі стоять у черзі та з нетерпінням чекають твого рукопису. Уже сміливо можна говорити про пристойні накладки української книжки, які сягають 100 тисяч і більше. Уже сучасні українські твори виходять на екранне життя. Але, звісно, занадто розпружуватися теж не можна. У більшості з нас сидить ота, як казав Довженко, проклятуша українська лінь. Сидить це ледащо і в мені, яке постійно нашіптує: почекай, ти ще не все знаєш, не поспішай писати, може, ще випірнуть якісь невідомі тобі факти чи архівні матеріали. Так, до речі, було і з «Чорним Вороном». Я довго боявся його розпочати. Знав, що дуже багато залежить від першого речення, від інтонації, темпу оповіді. І ось тут іноді багато важить якраз літературне середовище, оточення, в якому ти обертаєшся. У 1990-х — 2000-х роках вісью елітарної літературної тусовки був винятково талановитий поет Ігор Римарук. Він редагував журнал «Сучасність», до якого тулилися тоді літератори Києва, Львова, Чернівців... Ігор був дуже близькою мені людиною, у «Сучасності» він друкував усі мої романи. Знаючи, що

я виношую «Залишенця», весь час запитував: «Коли, коли?» Я знизував плечима, відмовчувався. Одного разу ми з Ігорем гарненько посиділи, і він почав трусити мене, як грушу. Дай, каже, уривок для журналу. Відповідаю, що цілісного ще не маю. Бо я соромився сказати йому, що тексту взагалі немає ніякого, тільки робочі записи. Він спохмурнів і каже: «Якщо через три дні ти не принесеш мені уривок, то я кидаю журнал». Ми ще поговорили гостро, майже посварилися, а наступного ранку я сів за комп'ютер і написав перше речення: «Отамана Веремія ховали в Губському лісі без прощальних сальв і промов». Це біля мого села ліс називають Губським. Комп'ютер не знав цього слова і сам виправив його на Гунський. Я подивився, подумав і вирішив, що це якась підказка згори. У Гунському лісі — так навіть краще, повіяло історичною давниною. І пішло... Через три дні дав Римарукові кілька сторінок тексту. Він прочитав і сказав, що це буде сенсаційний роман. Відразу надрукував цей уривок. А я вже писав «Залишенця» день у день. Ось так іноді друзі підставляють надійне плече. Потім Ігоря не стало, він не встиг прочитати повний текст роману, але я довіку буду йому вдячний за те, що підштовхнув, що приглушив у мені сумнів і вчасно сказав: «Пора!» Роман «Залишенець» надрукувала «Сучасність», коли її вже редагував ще один наш блискучий поет Тарас Федюк. Якщо не помиляюся, саме ви, В'ячеславе, тоді опікувалися цим журналом.

— Було таке. Ще два запитання громадянського звучання. Ваші останні твори — «Чорний Ворон», «Маруся», «Чорне Сонце», «Троща» — не розважають читача у традиційному розумінні. Але спонукають до катарсису. До думок не лише про власну місію людини, але й про місію України. А Україна нині у тяжких випробуваннях. Ви бачите в людях тепер готовність до запровадження, як ви говорите, отих «особистих санкцій проти Росії»?

На вашу думку, українці, у масі своїй, прозріли нарешті щодо Московії, чи ця маса навіть зараз лишається далекою від критично потрібної?

— Війна багатом прочистила мізки, але революційних змін у свідомості тієї маси, про яку казав ще отаман Савченко-Нагірний, не відбулося. Людина — істота інертна. Українці повільно розплющують очі. Так, більшість уже переконатася, хто наш одвічний ворог, але й це переконання часто потопає в інерції звичок, усталеного мислення, сумнівних симпатій. Більшість Києва, я вже не кажу про інші великі міста, продовжує розмовляти мовою окупанта, слухає російську попсу, однією рукою дає копійчину на війну, а другою кидає гріш у камилавку московського попа. Така собі шизофренія. Обивателі кажуть, що в усьому винні політики, нехай вони й розгрібають те, що накоїли, а ми, мовляв, житимемо, як і жили. Будемо говорити, як звикли, будемо слухати й дивитися те, до чого нас привчили. Звичка — таки невитравна штука, недарма ще римляни казали, що звичка — друга натура людини. А що вже казати, коли ця звичка колективна, стадна, коли це інстинкт натовпу. Лише вольовим особистостям вдається вирватися з її полону, переламати себе, стати вище над сірою масою. Прикро те, що до рідного кореня найтяжче повертаються манкурти, хохли. Адже вони чимало зусиль доклали, щоб «вибитися в люди», заговорили «па рускі», а тут раптом треба повертати голоблі назад. Гординя не дозволяє. Вони думають, що це гонор, а насправді — гординя, смертний гріх. Особисті санкції проти Росії — більші чи менші — сьогодні може запровадити кожен громадянин. Не розмовляти їхньою мовою, не купувати російські товари, книжки, не слухати, не дивитися їхнього телепродукту, який у простроченому вигляді досі мандрує нашим телебаченням. Ну так, комусь це не комфортно, незручно, але ж це все одно набагато легше, ніж сидіти в окопах по

коліна у воді й чекати, «прилетить чи не прилетить». Та попри дрімучу стагнацію обивательської свідомості, маємо оту, як ви кажете, критично потрібну кількість громадян, котрі тримають Україну. Це невеликий відсоток, але людським поступом ніколи не рухала більшість. Коли хлопці з київської української гімназії вирішили йти на Крути, директор зібрав старшокласників і заблагав: «Зробіть так, щоб з вами не пішли шестикласники. Вони ще зовсім діти». Знаєте, що відповіли ці діти, яким не було ще й шістнадцяти, такі, як Андрійко Соколовський? Вони сказали: «Ніхто не відбере у нас священне право захищати Вітчизну». Всі вони, наймолодші, загинули... А нині багато хто каже: «Нікто не заперетіт мне разгаварівать так, как я хачу». Відчуваєте різницю?

— **Якось ви сказали, що бути вільним, бути собою — і є споконвічна мрія українців. І я з цим згоден. Але як бути собою: чи на хуторі «моя хата скраю», не чіпайте мене, дайте спокій, то й мені до вас діла немає, хоч би ви й більшовики чи москалі. Чи бути собою, як ваш герой — нескорений повстанець, у теперішніх висловах — вільний громадянин вільної країни, якому у своїй країні до всього є діло і який є вільним зовсім по-інакшому, ніж дядько, котрий, навпаки, хоче, щоб до нього нікому не було діла. Може, ось ця, так по-різному зрозуміла свобода і є головним тягарем, що не дає українцям на повен голос заявити про себе світові?**

— Важко сказати. Ми вже говорили про недоліки і переваги козацької вольниці, яка так позначилася на ментальності українця. Може, завдяки цій хутірській розпорошеності, де колись кожна садиба була своєю фортецею чи фортечкою, ми й посіли найбільшу територію в Європі. Може, якби ми були зібраніші, однастайніші, дисциплінованіші, то давно мали б свою зразкову державу, але у вужчих кордонах. Але ж українці — широка душа, нам подавай

територію від Сяну до Дону, а за Доном ми ще посіємо огірочки. Поляки, здається, давно не мріють про країну «од можа до можа», вірмени теж не говорять, як колись, «цовіц мінчев цов», що теж означає «від моря до моря». А нам навіть гімн каже «від Сяну до Дону», українці не готові жертвувати територією заради добробуту, успішного розвитку, і в цьому вони теж оригінальні, не схожі на прагматичних фінів чи литовців. Ми будемо боротися за своє до загибуні, кажуть українці, чухаючи потилицю, оскільки борються ж вони не всі, а знов-таки пасіонарна меншість. Ми ще свій прапор поставимо на Кремлі, — кажуть деякі чоловіки, блукаючи сп'яну в снігах з тюльпанами до 8 березня. Одне слово, широка душа. А головне — незнищенна. Та якщо говорити серйозніше, то головна наша проблема — постколоніальна травма. На жаль, ця тяжка недуга не лікується швидко виховною терапією. Вона викорінюється лише зміною поколінь. І не одного. І це за умови, якщо для зростання нових поколінь ми створимо сприятливий гуманітарний клімат. Григор Тютюнник казав, що літературі, як і яблукам, потрібна погода. Гожа погода потрібна й українській людині.

«Я виростав у світі, який догорів і не повернеться більше ніколи»

— Ну так ось, про українську людину. Хотілося б повернутися до ваших, так би мовити, батьківських порогів. Бо тепер, після всього сказаного, дуже цікаво довідатися, як був сформований ваш «український світ»? У вашій родині, пане Василю, були якісь «українські розмови» — про Україну, про, приміром, становище української мови. Ви вже говорили про культ Кобзаря, можливо, було якесь особливе пошанування козацького минулого? Чи якась незвичайна повага до пісні української, до обрядів, до національних традицій? Словом, чи було щось таке у родині, що формувало вас саме як українця? І чи могли б ви тут докладніше розповісти про своїх батьків та їхню роль у цій справі?

— Я народився в патріархальному селі, яке мало чим відрізнялося від того села, де народився Шевченко. Тільки й того, що за Тараса люди ходили на панщину, а за моєї пам'яті — до колгоспу. Така ж хата під солом'яною стріхою, тільки трохи більша, земляна долівка, каганець. Піч, лежанка, мисник, образи на покуті, сволок на стелі... Я з'явився на світ не в пологовому будинку, а вдома під волоським горіхом. Народився з довгим чорним чубом та такий смаглявий, що батько злякався, чи не підмінили його дитину на якесь циганча. Але все одно дуже тішився і на radoщах частував усіх перехожих медом, бо саме викачав на початку червня перший узяток. Малюк був доволі опецькуватий. Хрещена

мама Люся згадувала: коли мене хрестили в Лисянці, то батюшка, взявши дитину на руки, сказав, що з цього хлопця виросте багатир. Але я ріс звичайною сільською дитиною. У тих-таки патріархальних умовах. Як підріс, то молот зерно в жорнах, товк ячмінь на кутю у ступі, молотив снопи ціпом... Ще застав круторогих волів. Тисячолітній триб селянського буття. Тому мені легко орієнтуватися в побутових деталях, коли пишу історичні романи. Мене ще з колиски переслідували лихі пригоди, які дивом не закінчувалися фатально. Коли був ще зовсім немовлям, старший братик Петро вирішив розгойдати мою колиску аж до стелі. Це йому вдалося, і дитина випала зі сповитку під самісінькою стелею. Я летів сторч головою на земляну долівку. І тут сталося диво. Голова моя влучила в маленький казаночок з глиною, розведеною кіз'яками, якою мама мазала долівку. Це, звісно, пом'якшило удар, казаночок прийшовся «за розміром», і дитина лишилася живою. Коли навчився ходити, задібав у пасіку, яку батько тримав біля хати, і почав вигортати паличкою бджіл із льотка. Вони обсіли мене роєм і так покусали, що я перетворився на колоду. Та то діставав бджіл з моїх вух, з носа, рота... Думали, не виживу. Адже бувають випадки, коли людина й від одного укусу помирає. А тут — не злічити жал. Врятували якись мамині компреси. Але злі пригоди не миналися. Я горів у вогні, топився на воді, та Хтось відводив біду в останню хвилину. Одного разу постраждав і через книжку. Ту барвисту книжечку розглядав мій брат Петько, сидячи на лежанці, я потягнувся до неї, щоб і собі подивитися, а братик так мене відштовхнув, що я опинився на розпеченій плиті. Аж зашкварчало. Сліди від опіків маю і досі. Я завжди ходив у синцях, на мені досі є шрами від лоба до п'ят. Ми з братом любили один одного, але билися до крові. Пам'ятаю зворушливі моменти: ось ми йдемо удвох до

хрещеної з великоднім книшем, у мене весь час сповзають якісь дівчачі панчохи, а брат дбайливо підв'язує їх мотузочками. А далі для контрасту — бійка. Роз'юшений ніс. Билися малими, билися, коли були школярами. Перепадало, звісно, мені, Петро був старший. Та одного разу я не витримав, ухопив великого кухонного ножа і кинув, як у кіні, в «катуюгу». Ніж, теж як у кіні, застряг Петрові в плече. Удома, крім нас, нікого не було, я, переляканий, вибіг до сусідів і театральнo закричав, що вбив брата. Прибігли люди, витріщили очі, а «катуюга» вже витер кров з плеча, стоїть, сміється. Рана була неглибока. Гараськи — так казали на нас старші люди, які знали, що наш дід Гарасько був «бандитом», тобто повстанцем. Моїй родині, як я тепер розумію, завжди був притаманний національний гонор. Це ніколи не афішувалося, ніхто не говорив про якісь високі патріотичні речі. Мої батько-мати не мали навіть середньої освіти, але практично ніколи не працювали в колгоспі. Мати Оксана була продавчиною у сільській лавці, батько шукав якоїсь роботи в недалекому містечку Лисянці. Мама у мене була дуже красива, сентиментальна, чутлива. Вона прожила тяжке, недовге життя. Росла в багатодітній родині. У 33-му, коли всі пухли й помирали з голоду, її тато, а мій 34-річний дід Сашко, вирушив на Західну Україну в пошуках шматка хліба. Прибився десь чи не до тих-таки Копичинців, де колись Чорний Ворон посадив кохану Тіну на потяг до Тернополя, і там добрі люди дали йому клумачок кукурудзи. Він з останніх сил повернувся в село, вже хитався од вітру, й помер. Але на тій галицькій кукурудзі врятувалася моя мама, завдяки їй згодом з'явився на світ і я. Мабуть, тому в мені на генетичному рівні тепліє особливий сентимент до Галичини, до її людей, її героїв. Вони часто з'являються і в моїх романах. Ні від кого з моїх родичів я ніколи не чув жодного поганого слова про бандерівців.

Хоч комуністична пропаганда тоді штампувала в газетах брехні про лісових «бандитів, у яких руки по лікті в крові». Через межу від нас жив татів рідний дядько, дід Павло Шкляр. Тепер я здогадуюся, що в нього теж було чи не повстанське минуле. Видно, він його приховав. Дід удавав із себе трохи несповна розуму, і йому багато що сходило з рук. Він теж ніколи не працював у колгоспі, тримав у хатині через сіни столярню, майстрував людям двері, вікна, і його не чіпали. Він страшенно ненавидів комуністів, колгоспних активістів, усіляких вискочок. Був дуже здоровий. Одного разу я бачив, як дід Павло повалив на землю якогось чи то бригадира, чи землеміра і, лупцюючи його, примовляв: «Ах ти партія!» І дід, і мій батько пройшли Другу світову війну, це був певний захист від вільнодумства. Батько мій мав серйозне поранення, але ніколи не хвалився якимись перемогами. Він знав, що Сталін — це кат, який нищив українців, зробив голодовку. Про голод мені багато розповідала бабуся, татова мати, яку теж, як і мою маму, звали Оксана. Ця тема ніколи не замовчувалася в нашій родині. Голод забрав багатьох наших рідних людей. У селі були випадки людодійства. Мій батько, як і дід Павло, був мисливцем. Мене завжди брали на полювання заганяти звіра, тому я змалечку мав особливу пристрасть до зброї. Одного разу батько похвалився нам із братом, що приніс із війни пістолет і закопав його на городі. Але, каже, тепер важко його знайти, бо викорчували стару грушу, яка була орієнтиром для тієї схованки. Серця наші стрепенулися. Ми з Петром перекопали майже весь город. Ще ніколи не працювали так завзято. Але нічого не викопали, окрім старих іржавих гільз.

— То, може, батько так пожартував, щоб ви скопали город? Може, того пістолета там і не було?

— Був. Я точно знаю, що був. Ретельно змашений, замотаний у просякнуту мастилом ганчірку. Але захований значно

глибше, ніж ми з Петром копали. Пам'ятаєте, було багато анекдотів про вуйків, котрі тримали під стріхою «шмайсе-ри» чи навіть кулемети. Ну, в нашому холоднороському краї теж були такі хвацькі дядьки. Пригадую, як кілька суворих чоловіків зібралися в нашій хаті вночі, вони мали йти на якусь серйозну справу. Напевно, замислили щось украсти на колгоспному полі чи в лісі. Тобто йшли брати «своє». Котрийсь із них висловив застереження, що, мовляв, там їх можуть застукати на гарячому. Тоді Іван Каламацький, дебелий такий здоровань, вийняв із-за халяви справжнісінький кинджал і мовив тихим, але страшним голосом: «Ось їм гарячий!» Усі ці войовничі дядьки були завзятими мисливцями. Полювання — то була дуже романтична сторінка в моєму дитинстві. Серед ночі я часто прокидався від характерного гупання. То батько набивав пижі у гільзи. Чомусь він завжди заряджав набої вночі, щоб перед досвітком, затемна, вирушити на полювання. Край села збирався гурт мисливців та хлопчаків-гінців, до яких належав і я. Довго йшли полями до Губського лісу, який у нас іще називали Холодним Яром. Авжеж, там теж свого часу переходувалися повстанці. Отож поспішали до лісу, потерпали, чи не випередять нас «сови». «Совами» ми називали жителів сусіднього села Орли. А вони нас дражнили «індиками». Мабуть, за те, що були забіяками. Іноді билися великими гуртами село на село. Колись Орли і моя Ганжалівка разом піднімали повстання проти москалів і німців, а тепер, мабуть, з розпачу билися між собою, аби не втратити форму. В дитинстві я мав одну пристрасть — постійно майстрував самопали. Потай від старших. Як тільки знайду десь підходящу металеву трубку на дуло, відразу майструю самопала. У батька завжди був порох, шріт, я ту амуніцію потроху крав, мав чим стріляти. Вправлявся чимдалі від хати, десь на балках. Але одного разу хтось доніс батькові про мої витівки,

і він мене вперше дуже побив. Боявся, що я покалічуся. І, видно, щоб уникнути цього, уже в дванадцять років батько дозволив мені самому йти на полювання з рушницею. Але так, щоб ніхто не бачив, бо в малого рушницю заберуть. Отож я ішов з двостволкою далеко в поля, яри, переліски полювати звіра. Коли здалеку бачив якихось людей, ховав рушницю в бур'янах чи кущах і вдавав, що просто блукаю.

— **І ви тоді щось вполювали?**

— Правду кажучи, ні. Стріляв і в лисицю, і в зайця, але вбивав, як кажуть мисливці, тільки ноги. Та ще мама могла потягти мокрими онучами, бо я завжди приходив додому з мокрими ногами. Але насправді мама ніколи мене не била, вона була дуже доброю і за нас із братом готова була віддати душу. Коли десь у дванадцятирічному віці я захворів на жовтяницю і зовсім вибився з сил, мама несла мене, здорового хлопця, до лікарні кілька кілометрів. Ще пам'ятаю, як вона жала траву в посадці за селом, а я грався неподалік, і раптом мама покликала мене подивитися, яке диво вона знайшла. Я прибіг і побачив велику суничну галявину, всуціль вкриту червоними стиглими ягодами. Збирав їх, збирав, кидав до рота, а мама щасливо дивилася на мене, не торкнувшись жодної ягідки. Скільки часу минуло звідтоді, а та сунична галявина світить мені й досі. Мама, як я вже казав, була продавчиною, і біля сільської лавки, де вона працювала, завжди збиралося багато людей, оповідалося чимало цікавих новин та бувальщин. Та лавка була для мене, як кузня для малого Франка. Одного разу я вкрав у лавці коробку папірос «Прибой», ми з хлопцями викурили їх у кущах. Не подумайте, що я був такий злодійкуватий. Брав лише у своїх. Ото за все життя було в мене дві крадіжки — у батька цупив порох і шріт, у мами — папіроси. Ну, ще, може, яблука крали гуртом із хлопцями по чужих чи колгоспних садках. Добрим звичаєм у ті часи було

ставити вистави в сільському клубі. Пам'ятаю, як мій батько грав у п'єсах «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці». Мене також залучали на дитячі ролі. Я казав, що хочу грати козаків, і просив маму, щоб вона зробила мені вуса. Так причепився, що мама відрізала пасмо своїх кіс і приклеїла мені вуса. А з коміра від старого пальта пошила мені козацьку папаху. Бабуся Оксана вишила сорочку. Бракувало тільки шароварів і сап'янців. У нашому роду дуже не любили землячків, котрі приїздили з міста і «штокали-какали», тобто цвенькали «по-руському». Їх завжди кумедно перекривляли. Не скажу, що в нас хтось дуже гарно співав, але пісня звучала часто. Найкраще співала мамина мама, бабуся Пріська, яка жила на іншому кутку. Бабуся Оксана навчала мене колядок, щедрівок. Як зараз бачу: сидимо з нею на теплій лежанці і бабуся виводить колядку про трьох царів, які несуть дари новонародженому Ісусу. Аж тут їх зустрічає Ірод і запитує: «Куда ідьоте?» Чомусь у бабусиній колядці цар Гирод, як вона казала, розмовляв по-московському. Ще бабуся Оксана розповідала багато казок, іноді вона й сама їх вигадувала. Чи то казки, чи якісь легенди. Або давні родинні історії. Наприклад, вона з особливою таємничістю розповідала бувальщини про свого діда, а мого прапрадіда Полішука. Полішук — це його прізвисько, яке пішло від того, що чоловік довго поневірявся десь на Поліссі. А справжнє прізвище прапрадіда, як і дівоче бабусі Оксани, було Драч. Ну й відповідно до свого прізвища цей чолов'яга був розбишакуватий, волелюбний, непокірливий. А жив же він ще за панщини, у другій половині ХІХ сторіччя. І ось якось не витримав наруги пана і так його відлупцював, що потрапив на каторгу. Довгенько там карався десь на золотих копальнях і, видно, мав особливу кибету, бо повернувся в село багатієм. Приніс за халявами чимало золота, а в мішку — матінко рідна! — цілі рулони

надрукованих грошей, ще не розрізаних на окремі купюри. І то сидить собі вдома, нічого не робить, тільки жде, поки селяни підуть у поле працювати. Тоді й він виходить на свій город, розстеляє в житі рулони грошей, просушує, щоб не побила пліснява. Тут я затамовував подих — де ж ті гроші, де ж те золото? Може, прапрадід десь закопав скарб? А розв'язка смішна, як в італійській комедії. Скарб Полішук справді закопав у льоху, тільки десь під чаркою натяком обмовився про нього, і те золото й гроші вкрали цигани.

— А ви з братом не пробували шукати той скарб, як ото батькового пістолета? Даруйте за іронію, але ж ваш прапрадід міг і збрехати, що його обікрали. Щоб відвернути увагу цікавих...

— Ми припускали таку версію. Але тоді сліди ведуть до лісу, де немає жодних, як сказав би батько, орієнтирів. Реальним нашим скарбом були бабусині фантазії. Ще вона часто розповідала про страшну істоту Скрипицю, яка начебто живе в нашій криниці. Отож вона і скрипить погрозливо, коли крутиш корбу і тягнеш відро з водою. Це бабуся так лякала нас із братом, щоб ми не заглядали в криницю, бо «Скрипиця ухопить». Одного разу я так пожартував, що в старенької ледь не вискочило серце. Забіг знадвору до хати і закричав переляканим голосом, що Петю, мого братика, вхопила Скрипиця. Бабуся Оксана впустила макітру на долівку, адже зрозуміла це так, що малий упав у криницю. Вибігла надвір ні жива ні мертва, заглянула за цямрину, і їй з переляку привиділося, що там у глибині криниці на поверхні води плаває Петрусів картуз. Картуз є, а Петруся нема. Ну, лихий був жарт, за нього мені нам'яли вуха. А ще страх як було цікаво, коли до нашої хати приходили на посиденьки старенькі бабусі-сусідки і вони довгими зимовими вечорами розповідали про різні дива. Про те, як до когось унадилося вночі відьма й видоїла корову, як когось водила нечиста

сила поза селом і бідолаха не міг утрапити до своєї хати. Як один комуняка на прізвище Стецький зірвав хрести з церкви, отримавши за це сто карбованців і машину дров, але потім його вбила блискавка... Розповідали пошепки, що в наших краях з'явилася якась навіжена яга, котра ночами сидить за селом над Орлянським проваллям і жменями їсть сіль. А тоді вже веселіше обговорювали, як наші сільські парубки знов ділили кобилу...

— Ділили кобилу? Здається, цей звичай ви описали в одному зі своїх ранніх оповідань.

— Так, воно має назву «Пізній цвіт». Був такий звичай чи радше заведення у наших сільських парубків. Час від часу вони «ділили кобилу». Вивішували на клубі оголошення, що здохла така-то кобила і вони поділили її між дівчатами. Тій дали гарні брови, тій очі, тій серце, ще котрійсь стрункі ноги, чи вуха, чи гриву... Усе це писалось віршами, а суть гри полягала в тому, що кожній дівчині надіялося те, чого їй бракувало — в зовнішності, в характері, звичках тощо. Це була дуже цікава гра з поетично-моральним забарвленням. Кожен такий «поділ кобили» збурював серед односельців чимало цікавості та балачок. Не обходилося без образ, але ж авторство було колективним, винного тут не знайдеш.

— У ваших історичних романах яскраво виписано образ коня, незамінного товариша чи то отамана, чи рядового повстанця. Від нього, коня, залежить дуже багато, особливо в бою. Запамяталися Мудей Чорного Ворона, Нарцис отаманші Марусі, Тася Вовкулаки... Звідки у вас цей сентимент до коней, відчуття їхніх натур?

— Я їх любив змалечку, часто бігав на колгоспну конюшню подивитися на коней, погладити. Були це переважно вироблені худючі шкапини зі сльозавими очима. Пам'ятаю, як їх звали. Буян, Вовчок, Бася, Каштан... Але в окремому стійлі стояв дуже красивий вороний кінь на ім'я Сигнал.

Довгоногий, гривастий, шкіра аж сяяла на ньому. Цей кінь був дикий, необ'їжджений, його не запрягали у воза, ніхто не їздив на ньому верхи, тому Сигнал був, як то кажуть, конем-змієм. Та ось у нашому селі з'явився цікавий чоловік Микола Ясенко із сусідньої Дібрівки, він одружився з моєю хрещеною мамою Люсею і став колгоспним бригадиром. Побачивши Сигнала, загорівся бажанням його приручити. Це йому вдалося. Він пошушукався зі старими дідами, і виявилось, що в декого ще можна було знайти на горищі справжнісіньке кінське сідло. Мабуть, приховане ще з холодноярських часів. Принаймні так мені хочеться думати. Одного разу я побачив, як дядько Микола гордо проїздить селом на вороному красені-змієві. Все, як і годиться, — сідло, стремена, а по обидва боки від очей Сигнала — шори, такі знаєте шкіряні затулки, щоб норовистий кінь не дуже бачив, що робиться довкіл, бо може схарапудитися. «Дя, прокатайте!» — закричав я, і диво — дядько Микола притримав коня, адже був чоловіком моєї хрещеної, а хтось із перехожих підхопив мене і посадив попереду вершника. Коли Сигнал пішов учвал, мені перехопило подих і хотілося, щоб усе село бачило, як я галопую. Багато хто бачив, бо потім моя мама сварила дядька Миколу за те, що він, сякий-такий, заледве не вбив дитину. Через багато літ, коли я описуватиму коня отамана Чорного Ворона — Мудея, то бачитиму перед собою Сигнала, на якому я летів аж попід хмари. Воли, коні, солом'яні стріхи, дивовижні людські характери, відьми, скарби... Ось у такому світі я виростав. У світі, який догорів і не повернеться більше ніколи.

— Ви у школі, я так розумію, чотири класи провчилися в рідній Ганжалівці на Лисянщині, а потім ваша родина переїхала до Звенигородки. І ось там ви почали писати вірші, насамперед, як ви казали, під впливом Симоненка. І навіть друкували ті вірші. Чи мріяли вже тоді про май-

бутнє літературне покликання, чи просто думки, почуття линули на папір, як це в такому віці буває у багатьох?

— Ні, про літературу як основне заняття тоді я не думав. Хоча ще у восьмому класі хотів написати пригодницьку книжку про своїх ровесників. А знаєте, що зупинило? Я боявся, що не зможу правильно розставити розділові знаки в товстій книжці. Всі оті коми, тире, двокрапки... І коли їхав до Києва вступати в університет, то ще не знав, який факультет оберу. Я непогано знав фізику, хімію, математику і такими підручниками напхав «чамайдан», щоб готуватися до вступних іспитів. А мамин брат, київський дядько Михайло, котрий відкрив мені Симоненка і вже читав мої вірші, сказав, що ні, голубе, тобі треба йти на філологічний. А що це таке, чого там навчають? — спитав я. І дядько пояснив, що якраз там навчають правильно розставляти коми й крапки. Ну, я й пішов...

— Ви одразу після школи вступили на філологічний факультет найкращого українського університету — КДУ ім. Тараса Шевченка. Себто думали, щонайменше, пов'язати своє життя із текстами, словом, із мовою. Ну, звісно, з мовою українською понад усе. А там, де українська мова, там і «український буржуазний націоналізм» завжди близенько ходить. Так комуністи принаймні, думали. У чомусь — небезпідставно, бо де є українська мова, там є й Україна. Це ж були ще Шелеста часи, коли ви в університеті навчалися. Така, ніби як м'яка, українізація тривала аж до приходу Щербицького. Ви, може, брали участь тоді у якихось неформальних гуртках чи, можливо, якісь інші були приховані, такі напівтаємні середовища, принаймні для спілкування щирою українською та про Україну? Бо ж і дисидентський рух був тоді у розпалі аж до «Великого покосу» 13 січня 1972 року. Був такий досвід у ваші студентські роки?

— Ми, українські філологи, всі тоді ходили під пильним оком і «на межі». Ви ж знаєте, нам навіть забороняли ходити до пам'ятника Шевченкові 22 травня, коли вшановували день його перепоховання. А ми ходили, незважаючи на залякування, на суворі попередження декана, викладачів. Пригадую, як виключали з комсомолу, а отже, і з університету мою однокурсницю Фаїну Форкун. Хоча вона була сумлінною талановитою студенткою. Вже тоді надрукувала добірку своїх віршів у престижному журналі «Дніпро» під псевдонімом Оксана Діброва. А попалася на тому, що конспектувала якусь літературну розвідку Івана Кошелівця, забороненого тоді в Радянській Україні. Хтось із сексотів побачив той конспект, доніс. Скликали комсомольські збори, усі стривожені, однокурсники ховають очі одне від одного. Фаїні шиють, звичайно, буржуазний націоналізм. Голосують за виключення, однокурсники розгублено піднімають руки. Недавно я зустрів Фаїну на своєму творчому вечорі, вона питає, чи я пам'ятаю той шабаш. Так, кажу. Дякую тобі, каже Фаїна, що ти тоді проголосував проти мого виключення. Я й сам здивувався. Як воно зійшло з рук? Якоїсь організації ми не мали, але було кілька людей, котрі довіряли одне одному, говорили відверто, передавали з рук у руки самвидав. Курсом старший навчався з нами згодом відомий дисидент Василь Овсієнко, він навчив нас підводитися, коли співають «Заповіт» Шевченка. Були, певна річ, і стукачі. Один наш однокурсник часто заводив мову про Петлюру, Грушевського, Винниченка... Я дивувався, що він так багато знає. А згодом цей хлопець став секретарем обкому партії. Олег Коломієць, брат відомого поета Володимира Коломійця, читав з пам'яті багато заборонених віршів. Я вперше почув від нього поезії Чупринки, Олеся, баладу Сосюри «Перстень»... Той перстень аж тепер зринув у романі «Троща». Олег, — він узяв собі псевдонім Князенко, — і сам писав сміливі вірші

про козаччину, гайдамаків. Ще на першому курсі мені поталанило на знайомство і спілкування з відомими людьми, які були, що називається, совістю нації. Латину в нас викладав письменник Юрій Шанін, й одного разу він дав нам завдання художньо перекласти епіграми давньоримського поета Марціала. На його думку, у мене це вийшло дуже вдало, тому Юрій Вадимович написав рекомендаційного листа і послав мене до Григорія Кочура, одного з найбільших авторитетів у галузі художнього перекладу. Я поїхав до Ірпеня і знайшов там будинок, у якому жив колишній в'язень сталінських концтаборів, а тепер широко знаний майстер перекладу. Григорій Порфірович прийняв мене дуже приязно. Ми розмовляли в його кабінеті, який був начебто вимуруваний із книг. Книжки, книжки, всі стіни були заставлені книжками. Кочур прочитав мої переклади, схвально кивнув головою. Розмовляли ми довго, хоча Григорій Порфірович був обережний у своїх висловах. Такий був час, Кочуром не приховано опікувалося КГБ. Він порадив мені досконало вивчати мови й назвав кілька імен молодих на той час перекладачів, на яких треба орієнтуватися. Андрій Содомора, Анатоль Перепадя, Петро Марусик... Згодом я познайомився з цими людьми, та оскільки пішов у прозаїки, перекладацтво не стало моїм основним заняттям. Проте зустріч із Кочуром належить до тих, про які кажуть «на все життя». Таким було і моє знайомство з Великим Українцем, скульптором та етнографом, збирачем українських старожитностей Іваном Макаровичем Гончаром. У нас на курсі навчався його небога і моя землячка зі Шполянщини Надя Гончар. Вона й завела мене до київської оселі-музею Івана Гончара, до якої сходилися стежки всіх «українських буржуазних націоналістів». Тут я вперше ознайомився з працею Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», тут уперше побачив молодесеньку і тоді ще майже невідому Ніну Матвієнко, невістку Івана

Гончара. Ще на першому курсі університету я неодноразово бував у помешканні відомого вченого, знавця багатьох мов Андрія Олександровича Білецького та його дружини, викладачки латини і новогрецької Тетяни Чернишової. Тоді я надрукував у «Літературній Україні» кілька своїх перекладів з новогрецької, вони дуже сподобалися Білецькому та Чернишовій, і так я опинився в їхньому домі на Русанівці. Думаю, що саме ці авторитетні люди посприяли, щоб я поїхав до Єревана вивчати вірменістику. Не знаю, як воно склалося б далі з цим «українським буржуазним націоналізмом», якби я залишався у Києві. Але ж бачите, як мені поталанило! Після першого курсу я поїхав за обміном студентів до Єревана вивчати вірменську мову й літературу. Там написав свої перші повісті та оповідання, які пізніше були надруковані в різних журналах. Тусувався, як тепер кажуть, з молодими модерними поетами, художниками. Зі мною вивчали вірменську мову литовці, естонці, від яких теж було що почерпнути. Ми багато читали зарубіжних авторів, які не входили до університетської програми. Метерлінка, Гамсуна, Пшибишевського... До речі, розмовну вірменську мову я опанував за два місяці. Причому вивчив її не в університеті, а в гуртожитку, граючи ночами з вірменами в карти. В очко, на гроші. Там мусиш тримати вуха сторожко, ловити кожне слово, інакше програєш. Тому мені важко зрозуміти людей, які цілий вік прожили в Україні і не розмовляють нашою мовою. Пояснення тут одне: не хочуть, не люблять, зневажають. Вразило, як одна вірменка Седа запитала у мене: «А це правда, що українців, котрі розмовляють російською, у вас називають хохлами?» Правда, сказав я, хоч тоді вперше почув таке визначення. Одного разу до кімнати в гуртожитку, де ми мешкали з моїм товаришем Олександром Божком, зайшов незнайомий нам майор слов'янської зовнішності. Ще з порога він запитав по-нашому, чи тут живуть українці?

Виявилося, що майор Радянської армії Микола Бугай, родом із Січеславщини, служить у Єревані і, почувши про нас, здається, по телевізору, прийшов знайомитися. Він гуртував українське земляцтво. Запросив нас до себе додому, де ми заізналися з іншими офіцерами-українцями, котрі берегли своє національне коріння. Для мене це теж було дивом, бо тоді я не бачив таких офіцерів навіть у Києві. Микола Мартинович пояснив, що патріотичні почуття гостріше виявляються далеко від батьківщини. Бо тут як? Дивишся — вірмени розмовляють по-своєму, росіяни — по-своєму, і тоді невідворотно зринає думка: а ти хто такий? З Вірменії я вніс багато уроків. То була сонячна сторінка в моєму житті.

— **Григорій Кочур, Іван Гончар, родина Білецьких...** Це справді щастя, що в юнацькі літа доля подарувала вам спілкування з такими людьми. А кого з великих ви тоді ще бачили? Може, не так близько, але ж... тоді було ще багато живих класиків.

— Ну, звісно, ми, студенти-філологи, бігали на різні літературні вечори. Часто ходили до Будинку літераторів на Орджонікідзе, тепер Банкова, де містилася Спілка письменників і відбувалося чимало літературних, як тепер кажуть, імпрез. Я встиг ще зблизька побачити Малишка, Бажана, Панча... Особливе враження справив Іван Кавалерідзе, сивий велет, який нагадував мені вірменського художника Мартіроса Сар'яна. Видатний скульптор, кінорежисер, драматург тоді не був у великій пошані. Згодом, коли я працював у газеті «Друг читача», трапилася щаслива журналістська нагода потрапити до його оселі. Десять року 1974-го я пішов до Кавалерідзе взяти інтерв'ю. Майстрові вже було під дев'яносто, і жив він у Києві на Червоноармійській, тепер Велика Васильківська, якраз над відомою тоді книгарнею «Сяйво». Старий, сивий, аж білий, Кавалерідзе лежав на вузькому солдатському ліжку і вже не мав особли-

вої охоти до балачок. Розмова не клеїлася. Але як же цікаво було розглядати його давні фотознімки у старовинному альбомі. Й ось на одній світлині я побачив ще молодого, але вже знаменитого Кавалерідзе у товаристві славетних митців. Вони сидять рядком. По одну руку від нашого скульптора — Купрін, по другу — Шаляпін, а ще хтось крайній не помістився у кадрі. Знімок зафіксував лише його хромового чобота. «А хто оце ще з вами був, що тільки чобіт його виглядає?» — запитав я у майстра. Він довго вдивлявся у фотографію, а потім стомлено махнув рукою: «Та то Альоша Пешков!». А я й тепер собі думаю: що ж то за фотокамера така цікава була, що відрізала від добірного товариства «батька соцреалізму» Максима Горького?

— Після університету ви пішли працювати в Київський державний історичний архів. Напевно, це теж був неабиякий досвід як для майбутнього автора історичних романів?

— Я вже казав, що для письменника дуже важливе середовище, в якому він обертається. В архіві зі мною працювали практично всі націоналісти. Ну, зрозуміло, що очолював його якийсь москаль-кагебіст, але наукові працівники були переважно «своїми». Мені сказали, що на цьому місці, на яке я прийшов, ще не так давно працював Василь Стус. Серед колег найяскравішим був Микола Матусевич, згодом один із засновників Української Гельсінської групи, дисидент, політ'язень. Микола був дуже гоноровим хлопцем, завжди елегантний, з особливим почуттям гумору. Він уже тоді звертався до людей «Панове, пане, панонцю...» Це було так незвично! Микола приятелював з відомим тепер Мирославом Мариновичем, був дружбою у нього на весіллі. Мирослав часто приїздив зі Львова до Києва, ми зустрічалися, і це теж був легінь мовби з іншого світу. Красивий, стрункий, з вишуканими манерами. Гарно танцював, галантний, у нього

закохувалися всі жінки. Так, це були аристократи українського духу. Якось ми сиділи втрьох і пили сухе вино. «Мирославе, — попросив я, — подай, будь ласка, штопор». — «Прошу?» — не зрозумів мене Маринович. «Дай штопор», — повторив я. «Прошу?» — знов «не зрозумів» він. І тоді Микола Матусевич іронічно всміхнувся й пояснив: «Вар'ят має на увазі коркотяг!» Гарні були часи. Згодом я пішов працювати в пресу, але ми продовжували зустрічатися. Я помітив, що хлопці замислили щось серйозне. Матусевич часто виїздив у якісь приватні відрядження, став обережнішим у розмовах, напруженішим. На вулиці часто озирався, чи немає за нами «хвоста». Я сказав йому, що відчуваю ці зміни, і запитав, чи не потрібна моя допомога в серйозній справі. «Малий!» — сказав він. Микола, старший на п'ять років, називав мене Малим. Тож і тепер спитав: «Малий, у якій справі?» — «Ти знаєш», — сказав я. Він сумно всміхнувся, поклав мені руку на плече. «Малий, — сказав Микола з притаманною йому іронією, — ми тебе збережемо, як декабристи Пушкіна». І зберегли. Незабаром хлопці пішли в московські концтабори. Коли Микола повернувся десь під кінець 80-х, ми зустрілися, довго говорили, згадували молоді літа. Я запитав у нього, чи він пам'ятає про декабристів і Пушкіна? І нагадав ту розмову. «Ти диви! — засміявся Матусевич. — А я й не знав, що я такий розумний!» Ось такий був досвід. Мабуть, завдяки йому я став прес-секретарем УРП, у яку реорганізувалася Українська Гельсінська спілка. І не шкодую.

— А за чим ви шкодуєте у своєму житті? Було щось таке, що хотіли б змінити, прожити інакше?

— Важке запитання. Щось, може, було не так, але ж у всьому є своя діалектика. Від однієї незначної зміни може інакше скластися все життя. І тоді невідомо, чи ти досяг би бодай того, що маєш сьогодні. Тому я ні за чим не шкодую. Шкодувати — марна річ. Іноді мені здається, що

я написав значно менше, ніж зміг би. Може, треба було працювати за суворішим розкладом, бути дисциплінованішим, не витратити десятиліття на політику, не марнувати часу на риболовлю, менше курити, берегти здоров'я... Але ж усе це — теж досвід. Доля. Я щасливий з того, що за великим рахунком досяг своєї особистої мети. А вона полягала в тому, щоб написати такі книжки, які б читало багато людей. І щоб, читаючи їх, люди змінювалися, дужче любили свою мову, заглиблювалися в нашу історію, ставали кращими, ставали собою. Це, даруйте, звучить пафосно, але я свого досягнув. Коли до мене підходять хлопці з Донецька чи Києва і кажуть, що, прочитавши «Чорного Ворона», вони перейшли на українську мову, хіба це не щастя? Коли майданівці просять мене залишити нічний повстанський табір, бо «ви, пане Василю, вже своє зробили», — хіба це не найбільша похвала для автора? А коли я бачу, як у багатьох військових підрозділах майорить чорний бойовий прапор холодноярців з написом «Воля України або смерть» — моє серце, як казав отаман Чорний Ворон, співає і в очах розвидняється. Усе це — моя велика, моя пекуча любов. А де любов збулася — там немає жалю.

ЗМІСТ

ДЕМОН ЗАПЕРЕЧЕННЯ. <i>Есеї</i> 5	Мати звала Семеном 157
Агатангел і Марія: нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі 7	По секрету 165
Демон заперечення. Тайна вечера з Григором Тютюнником 23	Лотерея 176
Тверда земля Олександра Сацького 31	Парамон 184
Політ в'язня. Розмова з Тарасом Мельничуком, почасти ним же записана та доповнена рукою поета місячної ночі 39	Мотоцикліст 196
Останнього рядка початок 52	На третю осінь 203
Треба спитати у Бога 58	БОРОТЬБА.
Священнослужитель. Дві слова про Ігоря Римарука 65	<i>Розмова В'ячеслава Кириленка з Василем Шклярем</i> 211
Трояка ружа Марії Матіос 73	«Над романом “Чорний Ворон” я працював чотирнадцять літ» 214
Вогонь і попіл його кохання. Дещо про симпатії Тараса Шевченка щодо жіночої статі 77	«Правду кажучи, усі наші лідери були незалежниками» 226
Орстдакх. Моя зустріч з Аллою Дудаєвою 83	«Після успіху “Чорного Ворона” мене часто запитували, чи буду я ще писати на повстанську тему» 235
Кіндрат 90	«Мене часом за петельки брали, щоб я написав роман про УПА» 245
Валюсин ставок 95	«Епопея з екранізацією “Чорного Ворона” вже теж могла б стати матеріалом для окремої книжки» 254
Два судові процеси сторіччя 99	«Я пишався тим, що такі люди, як Лук'яненко та Горинь, запросили мене до своєї команди» 266
ДІВЧИНА НА ПОЛЮВАННІ. <i>Оповідання з давньої скрині (1969—1979)</i> 111	«В Україні треба узаконити Майдан як постійно чинну інституцію» 278
Турецька нічия 113	«Шевченко був свій, Франка і Лесю сприймав більше розумом, аніж серцем, Тоголь сам обрав шлях російського письменника» 285
Пізній цвіт 120	«Я виростав у світі, який догорів і не повернеться більше ніколи» 298
Дівчина на полюванні 128	
На гастролях 136	
До Пахома 141	
Моя Ганя не така 149	

Літературно-художнє видання

ШКЛЯР Василь
Треба спитати у Бога

Новели, есеї, спогади

В авторській редакції

Керівник проекту *В. А. Тютюнник*
Відповідальний за випуск *О. В. Приходченко*
Художній редактор *А. О. Попова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *І. М. Давидко*

Підписано до друку 12.03.2019. Формат 84x108/32.
Друк офсетний. Гарнітура «Мініон». Ум. друк. арк. 16,8.
Наклад 9000 пр. Зам. № 9-03-2215.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61052, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

• за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

• на сайті Клубу: www.bookclub.ua
• у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів

e-mail: publish@ksd.ua

Запрошуємо до співпраці художників,

перекладачів, редакторів

e-mail: editor@ksd.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57

e-mail: trade@ksd.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55

e-mail: kyiv@ksd.ua

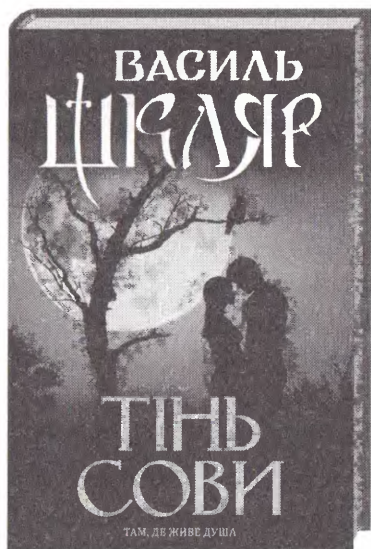
Шкляр В.

Ш66 Треба спитати у Бога : новели, есеї, спогади / Василь Шкляр. —
Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. —
320 с.

ISBN 978-617-12-6063-4

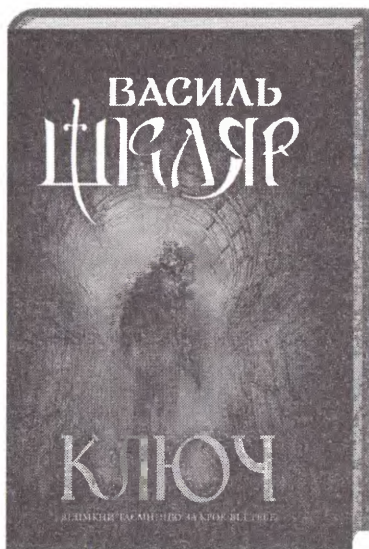
Ця збірка містить новели та оповідання Василя Шкляра, написані переважно у 1970-х роках. Цікаві колоритні характери, захопливі події та спостереження за людськими вчинками занурюють нас у самобутній світ раннього Шкляра. До книжки також увійшли неординарні, напрочуд відверті спогади автора про видатних письменників, з якими він був у дружніх взаєминах. Розлоге інтерв'ю зі Шклярем, яке взяв у нього В'ячеслав Кириленко, — це своєрідна автобіографічна повість автора «Чорного Ворона», яка проливає світло на його життя, творчість, у тому числі й на літературний доробок, представлений у цій книжці.

УДК 821.161.2

Це історія кохання двох людей, Катерини та Степана. Кохання, яке бореться, долає труднощі, допомагає вистояти і врешті-решт перетворюється на легенду, що дає надію тим, до кого воно ще не прийшло.

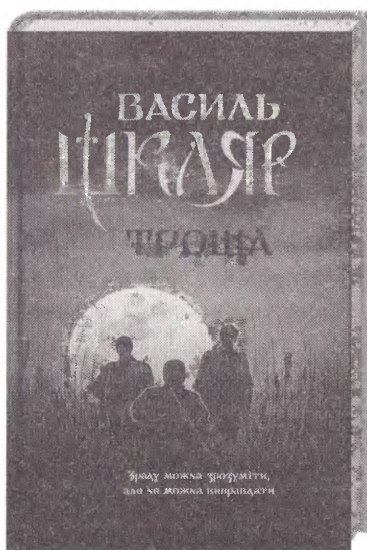
Журналіст Андрій Крайній — справжній ерудит, вільно володіє живими й мертвими мовами, але з матеріальними цінностями якось не склалося: доживши до віку Христа, не має даху над головою. Не йому, безхатченку, гребувати теплим помешканням — хай навіть заповітний ключ простягнув йому дивакуватий незнайомиць, а номер квартири навіює забобонний страх. Що ж це було: мана небесна чи прикра помилка? Незабаром Крайньому знадобляться ще два ключі: до таємниці зникнення господаря квартири номер 13 і до серця фатальної жінки, до якого не так легко достукатися...

«Самотній вовк» (під попередньою назвою «Елементал» удостоєний гран-прі «Коронації слова») — найдинамічніший роман Василя Шкляра, написаний на основі реальних подій. Українець, вояк Французького іноземного легіону, отримує надважливе завдання — вивести з окупованої Чечні дочку генерала, на яку полюють російські спецслужби. Легіонер охоче вирушає в «гарячку точку» не лише завдяки фантастичній винагороді — до Чечні втекла його дівчина разом з тамтешнім командиром кримінального угруповання. Воїн-одинак розпочинає вкрай небезпечний двобій з московськими людоловами... Але чим насправді було це завдання і яка роль належала дочці генерала? Відповідь на це запитання приголомшить найпроникливішого читача.

Для нього, відчайдушного вояка УПА, війна вже минула, проте боротьба триває у невгамовному серці. «Свої» і «чужі», дружба та розбрат, кохання і зрада, помилування й помста... Усе переплелось й відгукнулося болем, коли через багато років він натрапив на свіжу могилу давно загиблого побратима. Минуле накочується з новою силою, щоб він постав перед розгадкою таємниці, перш ніж розпочати нове життя. Доля всміхається йому очима коханої жінки, але не приносить душевного спокою. Він — воїн, і ця битва — на все життя...

© Фото люб'язно надано автором

Василь Шкляр — один з найвідоміших письменників сучасної України. Успіх романів Шкляра приголомшливий: відзнаки, премії, гран-прі, неодноразові перевидання та переклади. Шкляр є лауреатом багатьох літературних премій, але чи не найдорожча з них — народна Шевченківська, яку автор отримав після того, як 2011 року відмовився прийняти з рук злочинної влади присуджену йому Національну премію імені Тараса Шевченка. Романи Шкляра постійно перебувають у лідерах продажу, окремі з них незабаром побачать своє втілення на кіноекранах.

Ця збірка містить новели та оповідання Василя Шкляра, вперше зібрані під однією обкладинкою. Цікаві колоритні характери, захопливі події та спостереження за людськими вчинками занурюють нас у самотній світ раннього Шкляра. До книжки також увійшли неординарні, напрочуд відверті спогади автора про видатних письменників, з якими він був у дружніх взаєминах. Розлоге інтерв'ю зі Шклярем, яке взяв у нього В'ячеслав Кириленко, — це своєрідна автобіографічна повість автора «Чорного Ворона», яка проливає світло на його життя, творчість, у тому числі й на літературний доробок, представлений у цій книжці.

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-6063-4

9 786171 260634